

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2-3 1899

ՓԵՏՐ.—ՄԱՐՏ

№ 2-3 1899

ՏՄԱՆՈՒՄԷԿԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ

երես

1 ՊՈՒՇԿԻՆԻՅ Յ. ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ	157	Պալտաւա. (պոէմա, վերջ).
2 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	173	Սկեսուրը (վերջ):
3 ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՅ ԽԱՏՈՒՐԵԱՆ	200	Բանաստեղծութիւններ:
4 ՓԱՇԱՅԵԱՆ, Կ. Յ.	202	Օչ և կլիմա (վերջ):
5 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՓ.	214	*** (բանաստեղծութ.):
6 ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	215	Դեռ ահա տների ազատը ընթերցանութիւնը:
7 ՇԱՆԹ.	234	Ազատ բանաստեղծութիւններ:
8 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆ, ԳԱՐԵԳՈՐ.	238	Հարկերը ճաճկաստանում (չար):
9 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ	249	Զինւորի երգերից (բանաստեղծ):
10 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ.	251	Սոցիալական էտիւդիա (չար):
11 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	260	Գարնան մօտիւններ I—IV.
12 ԶԻՂԻՆԿԱՐԵԱՆ, Ա.	263	Ձեռքի աշխ. դպրոցներում (վերջ):
13 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐ.	278	Հալերէնը մշակելու նիւթեր:
14 ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ԵՐԻԱՆԴ.	282	Անցեալի վիշադակը (վերջ):
15 ԱՂԲԱԼԵԱՆՅ, Ն.	288	Հուշերեանցի «Աշա սր. Սարգիսը»:
16 ՄԱՐ. ՅԱՐ.	291	Շանթի «Գարձ»-ը:
17 Ա. Ե. և Ա. Ա.	297	Մուրճի մի զրախօսականի առթիւ:
18 ՄԱՐԳԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՐԻ.	304	Նաւթալին քրոնիկ, III.
19 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՈՆ.	316	Բաքուէ հալոց զրադարան-ընթերցարանը:
20 ՍԱԼԼԻԻՐԵԱՆ	324	Վաչիառու թիւնը Ախալքալաքի գաւառում:
21 ԱՐԿՈՄԷԴ Տ.	328	Քաղաքալին ինքնավարութիւն. II.
22 ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ Ս.	334	Պարսկաստանից. II.
23 ԽՄԲ.	340	Զանազան լուրեր:

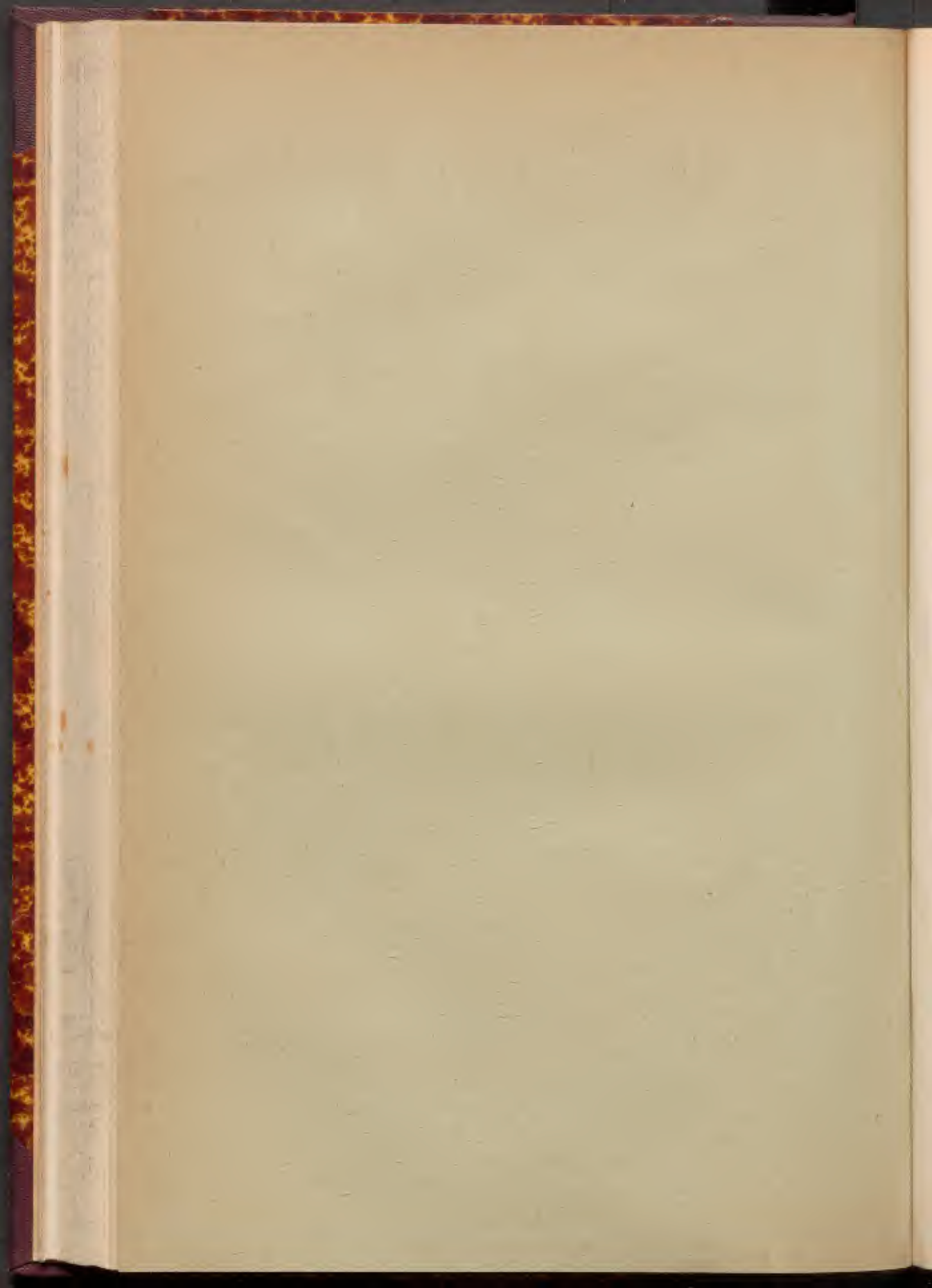
Յայտարարութիւններ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр., л. № 41.

1899

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2—3 1899

ՓԵՏՐԻԱՐ—ՄԱՐՏ

1899 № 2—3

ՏԱՍՆԱՌՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՆԻ

Типография М. Д. Ротинянца Гол. пр., д. № 41.

1899

И. В. К.

В. В. К.

И. В. К.

Доволено цензурою. Тифлисъ, 2-го Марта 1899 г.

„ՄՈՒՐՃ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր Ը

մոտեցիւ է առաջիկայ 1899 թւականին իւր գոյութեան

ՏԱՍՆՈՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՆԼՈՎ ՆՈՅՆ ԺՐԱԳՐՈՎ, ՈՐՊԷՍ ՄԻՆՁԵՆ ԱՅԺՄ

ՀԱՐՍՏԱՅՆԵԼ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, աւելի բազմակողմանի դարձնելով ամսագրի բաժինները, և դորա համեմատ մեծացնել ՄՈՒՐՃԻ ծաւալը—այդ ամենը կախած է բաժանորդների թւից:

ԱՇԽԱՏԱԿՑԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ բաղկացած է շուրջ երեսուն հոգուց, որոնք ծանօթ են ամսագրիս մշտական ընթերցողներին:

ՀՐԱԽԻՐՈՒՄ ԵՆՔ հայ ընթերցող հասարակութիւնը որ պաշտպանի Մուրճը բաժանորդագրութիւնով, որը միակ զրաւականը կարող է լինել ամսագրի չարտօւելութեան, ճոխութեան և հրատարակման կանոնաւորութեան:

ԴԻԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ են տրւած քիչ ունեւորներին բաժանորդ գրելու, որպէս զի Մուրճը կարողանայ կարելիին չափ լայն խաւերը թափանցել:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ նաև ներկայ համարի հետ ղրկւում են բոլոր բաժնորդներին ծրարներ նամակներով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԳՐԻԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ դիմել խմբագրատուն՝ Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“. արտասահմանից Tiflis. Rédaction de Mourteh. Կարելի է դիմել նաև այն բոլոր անձերին, որոնց խմբագրութիւնն հաւատացել է անդորրագրերի բլանկներ խմբագիր հրատարակչի ստորագրութեամբ:

ԲԱԺՆԵԳԻՆԸ 10 ռուբլի է, որ կարելի է վճարել կէսը ստորագրելիս, միւս կէսը մինչև յունիսի վերջը 1899 թ.

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտնւում է Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, սուրճ № 6 և բաց է ամեն օր, ժամ 12—2, 5—7:

ՄՈՒՐՃԻ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻԱՅ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ կազմւում է և պիտի հրատարակի առանձին բրոշւրով. 1899-ի բաժանորդները այդ ցուցակը պիտի ստանան ձրի:

ՊԵԼՏԵՒԵ

ՊՈԷՄԵ

Ա. Ս. ՊՈՒՇԿԻՆԻ — Թարգմ. Յակ. Տէր-Գէորգեանի

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԳ

Հոգու խոր վիշտը արգելք չէ լինում
Ուկրաճնացի ծեր գորավարին
Յանդուգն, աներկիւղ ձգտելու հեռուն:
Իւր նպատակին անշեղ դիմում է,
Շէջներէ հպարտ կայսրի հետ զաղպնի
Նա իւր կապերը շարունակում է:
Բայց նոյն ժամանակ իւր ոտխների
Կասկածոյ աչքը խաբելու համար—
Խմբով բժիշկներ շուրջն է հաւաքում,
Կարծես Կոնստանտին լինի չարաչար,
Եւ հառաչելով օգնութիւն խնդրում:
Կրքի և հոգսի և հիւանդութեան,
Ռազմի և վշտի բոլոր պտուղներն—
Մօտալուր մահւան այս կարապետներն,
Տանջանքի մահիւմ գլորեցին նորան:
Ուզում է առնել սրբազան կարգը,
Իւր հովապետին կանչում է ահա,
Եւ խորհրդաւոր օծանելիքը
Հասում է իւր նենգ ալիքների վրայ:

Անցնում են օրեր: Իզուր էր Մոսկւան
 Բոպէ առ րոպէ հիւրերին սպասում,
 Շւէդներին համար, հին թշնամական
 Շիրիմների մէջ, աղօթքներ կարդում:
 Բայց Կարլոս յանկարծ երեսը դարձրեց
 Եւ Ուկրաինայ ուղւմը փոխադրեց:

Եւ ժամը հնչեց: Ելաւ իւր մահճից
 Չարքաշ կմախքը—հիւանդ Մազէպան,
 Կենդանի զիակն, որ բիւր ցաւերից
 Տանջւում էր երէկ իւր շիրմի վերան:
 Արդ զօրքի առաջ շրջում է զւարթ
 Իբրեւ Պեպրոսի ոսոխ զօրաւոր,
 Հրացայտ աչքերը պսպղում հպարտ,
 Դաշոյնը շարժում և նժոյգն ջորդոր
 Շեշտակի դէպի Դեսնան է վարում:—
 Ձիգ փարիներին լծիցը ճնշած
 Յայտնի խորամանկ կարգինալի պէս,
 Որ հռոմէական խոյրով պսակւած՝
 Դարձաւ և՛ ջահիլ, ողջ և՛ զւարթերես:
 Կայծակի նման լուրը փարածւեց,
 Յուզեց, մրկեց ողջ Ուկրաինան.
 Վնա միւս կողմն անցաւ, նա երգման պոժեց,
 Կարլոսի առաջ ինչպէս դաւաճան
 Նա խոնարհաբար բունչուկը թեքեց...
 Բռնկեց բոցը. ժողովրդական
 Կռւի արիւնոյ օրօրը ծագեց:

Ով կարէ արդեօք թագաւորական
 Անզուսպ զայրոյթը նկարագրել.
 Կարդում են բանադրանք ողջ փաճարներում,
 Դահիճն այրում է գեպմանի պապիւր.
 Աղմկում, վիճում, նոր գեպման ընկրում.
 Եւ Ենիսէի ամառի ափից

Կաշուբէջ, Իսկրայի ընտանիքները,
 Խաբաժ Պեյրոսը շուրջն է կանչում,
 Արդաստում նրանց հետ, փաղաքշում նորից
 Եւ փառք ու պալուով առաջ փարձաւորում:
 Մաղէպայի ոսոխ—քաջարի հեծւոր
 Ծերունի Պալէյն—ձգեց հեռւոր
 Աքսորն և դարձաւ զէպ՝ Ուկրայնան,
 Դէպի բանակը թաղաւորական:
 Ապստամբութիւնն մնում է որբացած.
 Պապեարանի վրայ թւերը կախած
 Դլուխը վայր դրեց յանդուգն Չեչէլը, ²³).
 Եւ զապարոժցի արամանը:
 Դու էլ—առզմական փառքի սիրահար,
 Որ սաղաւարտի հետ փոխեցիր թաղը,
 Քո ժամն էլ մօր է. վերջապէս տեսար
 Դեռ հեռաստանից Պալտաւայի թուփը:

Թաղաւորական զօրքերը նոյնպէս
 Փոթորիկ նման նոյն տեղ շրտակեցին.
 Եւ երկու գնդեր երես առ երես
 Մի հովտի միջին բանակ խփեցին:
 Այդպէս է յաճախ կռիւներում ջարդւած,
 Առաջուց արդէն արնով արբեցած
 Գող ակոյեանը վճռական ժամին
 Տեսնում ցանկացած հակառակորդին:
 Չարախինդ Կարլոսն չը տեսաւ էլ արդ
 Նարւայի խղճուկ փախստականներ
 Յան ու ցրիւ եղած,
 Այլ պապրաստ շարքեր, փառահեղ, հանդարտ,
 Հնադանդ ու աշխոյժ՝ արագասլաց
 Եւ կազմ գնդերի,
 Անասան պապնէշ նոցա սւինների:
 Բայց դարձեալ վճռեց—առզմ լուսադիմին!
 Թորին քուն մտաւ շէգներին բանակ.

Միայն երկու հոգի լուռ, կէս զիշերին
Հանդարտ շշնջում են մի վրանի տակ:

Ո՛չ, տեսնում եմ ես, ո՛հ, իմ Սրիկէ.
Ածադարեցինք այսպէս այնտեղի.

Յանդուգն և անտէպք հաշիւ բռնեցինք,
Գիտեմ, նորանից մեզ շահ չի լինի.

Իմ նպատակս երեւի կորաւ,

Շատ նշանաւոր մի վրիպակ տուի—

Այդ Կարլոսը սպասածս չեղաւ.

Նա մի մանուկ է աշխոյժ, անվահեր.

Երկու կամ երեք յաջող յաղթութիւն

Կարող է անշուշտ հեշտութեամբ տանել,

Ընթրիքի ժամին հասնել թշնամուն ²⁴),

Ռմբին ծիծաղով միայն պատասխանել ²⁵),

Ո՛չ պակաս ճարպիկ

Քան ռուս ներածիդ

Անցնել զիշերով թշնամու բանակ—

Ինչպէս որ այժմ—կազակ տապալել,

Վէրք հատուցանել վէրքի փոխանակ ²⁶),

Բաց նա չէ կարող այլ ևս դիմադրել

Ինքնակալ հսկայ հակառակորդին:

Նա ճակատագրին ուզում է սպիպել

Իւր զօրքի նման հնազանդել թմբկին:

Նա կոյր է, յամառ, թեթեւ ու անմիտ.

Գոռող, անհամբեր և շատ մեծամիտ:

Ի՞նչ է իւր յոյսը—Ասուած զիսէ այն:

Նա հակառակորդ նորանոր ոյժերն

Հին յաջողութեամբ կշռում է միայն.

Գիտեմ, կը փշրի նա իւր եղջիւրներն:

Աժօթ ինձ, որ իմ այս ծեր տարիքում

Մի բախտախնդիր զինւոր գըրաւեց.

Վախկոտ կոյսի պէս նորա քաջութիւնն,

Յաղթութիւնների անցաւոր բախուր

Աչքս շլացրեց:

Օ Ր Լ Ի Կ

Սպասենք դեռ կռիւն. թագաւորի հետ
 Նոր դաշն կապելու ժամը չէ անցած.
 Դեռ կարելի է չարիքը ուղղել.
 Զարդ կրելուց յետոյ Պետրոսն անկասկած
 Զի մերժի մեզ հետ հաշտութիւն կապել:

Մ Ա Ջ Է Պ Ա

Ո՛չ, ուշ է արդէն. ռուսաց թագաւորն
 Այլ ևս չի կարող ինձ հետ հաշտուել.
 Վաղուց այրում է ինձ չարիքն անգոր,
 Վաղուց է անդարձ բախտս վճռուել:
 Սզովի մօտն էր. մի գիշեր միասին
 Թագաւորի հետ զւարճանում էինք.
 Բաժակներ գինով փրփրում էին,
 Ճառերն էլ նրանց հետ պաքանում էին.
 Եւ ես համարձակ մի քան ասացի...
 Զահլիլ հիւրերը ողջ վրդովւեցին.
 Թագաւորն յուզւած բաժակը թափեց,
 Սպառնաց, և սպիտակ բեխերս ձգեց:
 Իսկ ես լռեցի անգոր ցասմունքով.
 Բայց երգում տւի, որ վրէժս հանեմ:
 Եւ ինչպէս մի մայր, որ անհուն խնամքով
 Սրգանդում պահում է իւր նորածնին —
 Պահել եմ երգումս. հասել է ժամը...
 Կը չիչէ նա ինձ ընդ միշտ յաւիտեան.
 Նորա պսակի թարճ տերեւների
 Փնւշն եմ, պատիժ եմ ուղարկւած նորան:
 Կը տայ պարզեաներ, կեանքի թանգ ժամեր.
 Միայն թէ դարձեալ առաջւայ նման
 Նա Մաղէպպի բեխերը ձգէր:
 Բայց դեռ յոյս ունինք. թէ ով կը փախչի
 Այդ — արշալոյսը միայն կը վճռի:

Լռեց և փակեց յոգնած աչքերը
Ռուսաց թագաւորի դաւաճանը:

Վառւում է ելքը նոր արշալոյսով,
Թնդանթները հովտի մէջ շարւած՝
Սրգէն դղրդում են բլուրներում:
Վարդագոյն ծուխը, թանձր օդերով
Վաղորդեան պաշտառ շողերի զիմաց
Տարուբերելով՝ երկինք է ելնում:
Զօրագնդերը ամուր սեղմեցին.
Նեպաճիգները՝ թփերի միջին.
Թռչում են բոմբեր, գնդակներ շահում,
Սառն սւինները օդում ցոլացին:
Եւ յաղթանակի սիրած զաւակներ—
Կրակած թմբերով մղւում են շվէդներ,
Հեծելազօրքը թռչում է խռնւած,
Իսկ հերուակը նորան հերւում,
Եւ իրա անշարժ ու խուլ ծանրութեամբ
Նորա ընթացքն է ամրապնդում:
Եւ օրհասական դաշտի կռիւն ահեղ
Վառւում, թնդում է այստեղ և այնտեղ:
Բայց ահա արգէն պատերազմական
Բախտը պարզապէս
Ծառայում է մեղ:
Գերին են փռւում կոչարերի նման
Հըրազարկ եղած զօրագնդերը.
Ռոպէնն պաշարւած՝ քաշւում է, դնում,
Իսկ Շլիպէնբախը անձնսպուր լինում.
Խաւարում է նրանց փառքի համբաւը.
Զարդում ենք նրանց բոլոր գնդերը:
Եւ պատերազմի Աստծոյ շնորհով
Օրհնութիւնն է մեր շաւղին գրօշմւած:

Եւ ոգևորած սրբազան կրակով
Պետրոսի ձայնը լսելի եղաւ.
«Մեզ հեպէ Աստուած. ի գործս— Լ խմբով,
Նրջապատւած իր սիրելիներով,
Վրանից դուրս ելաւ:
Փայլում են աչքերն, դէմքն է սոսկալի.
Նարժեաժքն է արագ. զեղեցիկ է նա.
Կարծես երկնային պայուհաս լինի.
Յկաւ... մի նժոյգ ահա մօտ բերին.
Խոնարհ կանգնած էր հաւատարիմ ձին.
Եւ օրհասական կրակի հոյս զգալով
Դողում է, աչքը խէթ—խէթ է գցում,
Հպարտանալով հզօր հեծւորով,
Դէպի ռազմական բոցերն է սլանում:
Մօտ է կէսօրը, Տօթը աչրում է.
Հնձւորի նման կռիւը հանգչում է.
Տեղ, տեղ աչքի են ընկնում կազակներ.
Կարգաւորւում են զօրագնդերը.
Լռել է նաև երաժշտութիւնն.
Բլուրների վրայ թնդանօթները
Կտրել են իրանց քաղցած դղրդիւն:
Եւ յանկարծ հովառւում թնդալով ահա
Որոտաց հեռու մի ահեղ օուռն—
Անհամբեր զօրքը տեսաւ Պետրոսին:
Եւ նա սլացաւ նոցա առաջով
Ինչպէս որ կռիւը—հզօր, խնդապին.
Նա ամբողջ դաշտը ուսում էր աչքով.
Նորա յգտից խմբով գնում էին
Պետրոսեան բնի այն թռչունները,
Որոնք նորանից անբաժան էին.
Վառաժարութեան, ռազմի հոգսերում,
Եւ փոփոխական երկրային բախտում,
Նորա ընկերներ, զաւակներն էին:
Եւ Շերեմետիւն ազնւական,

Բրիւսը, Բոուէրը նոյնպէս և Ռայպին
 Եւ ճակատագրի փայփայած որդին—
 Տիրապետը կէս Թագաւորութեան:

Եւ իւր ռազմասէր զօրքի կապաւորոյն
 Շարքերի առաջ Կարլոսն էլ ահա,
 Վէրքից Կանչուելով անշարժ և դժգոյն
 Երևաց նոյնպէս, իր մահճի վրայ:
 Իրան յիսկում իւր զօրականներ:
 Եւ նա միջքերին եղաւ անձնապուր:
 Վրդոված հայեացքն արայայացրում էր
 Մի նոր վրդովմունք—օտար, անսովոր:
 Յանկալի կռիւը կարծես Կարլոսին
 Գցել էր Կարլում միջքերի միջին:
 Եւ յանկարծ ձեռքը Թոյլ կերպով շարժեց
 Եւ ռուսները վրայ զօրքը խաղացրեց:

Իւ հովտում նոքա Թագաւորական
 Բանակների հետ ծխում կռիւ մրան.

Եւ Թնդանց կռիւ,

Պարտաւայի կռիւ:

Կրակում, շիկաւորապ խիւր կարկիւր Կապ
 Շարքեր, նոր շարքեր բնկնում են կուլորակ:
 Հեծելազօրքը մոլթ ամպի նման

Սանձով, դաշոյնով

Խուլ աղմկելով

Խառն, անկանոն զարկում են իրար.

Եւ զիակաների հին կոչութի վրայ

Նոր, Թարմ կոչութի գոյացնում է նա.

Պողպատէ գնդերն շուրջը, ամեն պեղ

Թռչում են, շաշում, հարւածում ահեղ,

Մահ են Կարածում, արեան մէջ վշշում:

Ռուսը շէգներին ջարդում է, փշրում:

Թմրկի Թնդոցներ,

Ճիշ, կրճարոցներ,

Քնդանօթների ահեղ դղրդիւն,
Հաւանք, խրինջոց, ձիերի զոփիւն,
Եւ մահ ու դժոխք է շուրջը շնչում...

Իրարանցման և յուզմունքի ժամին,
Զօրականները բորբոքող կռիւն
Ողևորութեամբ հանգիստ նայում են
Եւ պարտերազմի բախտն են դիտում:
Յաղթ և պարտութիւն նախապեսնում են
Եւ առանձնակի զըրոյց են անում:
Բայց ով է Մասկայի դարի մօտ կանգնած
Սլեզարդ գլխով աչն զինւորականն,
Երկու կազակի թերին յենած,
Նայում է փորձւած հերոսի նման,

Եռացող կռիւն:

Նա ծեր է, այլ ևս չի հեծնի իւր ձին,
Հալ ու մաշ եղաւ խաւար աքսորից,
Է՛լ կազակները Պալէյի կանչին
Ձեն հաւաքելու ամենայն կողմից:
Բայց ինչո՞ւ յանկարծ նորա աչքերը
Փայլապակեցին. խաւարի նման
Ինչո՞ւ զայրոյթով խոժոռեց գէմքը,
Ի՞նչը կարող էր վրդովել նորան.
Պուղէ ուղմական խիտ ծխի միջին
Տեսաւ հին ոտիս նա Մազէպային.
Եւ անզօր ծերը արեց իւր րարիքն,
Որ էլ պէտք չէին այդ իսկ բուպէին:

Բարեկամներով, քաջ սերդիւկներով
Մի խումբ խռովարար իւր կազակներով
Շրջապատւած էր Մազէպան. կռիւն
Նայում էր սուղւած մութերի միջին:
Յանկարծ մի պայթիւն... Մերը նայում էր,
Վե՛տ Ույնարովսկու ձեռքին նորարձակ

Հրացանի եղէգնը ծխոտում էր.
 Եւ փոքր հեռու մի ջահիլ կազակ
 Գեղնի վրայ, արեան մէջ թաւալում էր:
 Իսկ իւր ձին փոշոտ, ողջ փրփուր կուրած,
 Ազաւր զգաց իրան, թռաւ, սլացան,
 Եւ հեռու, հեռու հրդեհով պատած
 Տարածութեան մէջ խորասուզեցաւ:
 Բարկութեան բոցը վառւած աչքերում,
 Դաշոյնը ձեռքին—կապաղի կազակն
 Դէպի Մազէպան էր ուղիղ դիմում:
 Ծերը մօտեցաւ հարցումով նորան,
 Բայց խեղճ կազակը արդէն մեռնում էր,
 Հանգած աչքերով ուսաց թշնամուն
 Դեռ սպանում էր,

Եւ Մարիայի քաղցրաձայն անունն
 Կարգնկած լեզուն հազիւ թոթւում էր:
 Բայց մօր է ահա բոպէն յաղթութեան.
 Ուռն... ջարդեցինք. շէշներն նահանջեն.
 Ս' փառաւոր ժամ, ո՞ վեհ ցեասարան,
 Մի հարւած դարձեալ, և ոտին արդէն
 Փախուստ է տալիս. նորա յետեւից
 Հեծեկազօրքն է հարւածներ ցեղում.
 Սրերը բթանում են սպանութիւնից,
 Չորս կողմը բոլոր խաւար է պարում:
 Կարծես մորեխի սև-սև կոյսերից
 Անթիւ դիերով դաշտն է սևանում:

Ջւարճանում է Պեպրոսն: Հպարտ և առոյգ.
 Եւ փառքով լի է նորա հացիացքը.
 Արքայավայել, շքեղ է խնջոյք,
 Ուրախ գոչում է իւր բոլոր զօրքը.
 Իսկ նա վրդանում հիւրասիրում է
 Ե՛ւ իւր, և՛ օտար զօրապետներին.
 Եւ ազնւական իւր գերիններին

Նա փաղաքշում է,
 Եւ իրա նախկին ուսուցիչների
 Կենաց պարպում է:
 Բայց հեր է արդեօք առաջին հիւրը,
 Առաջին տհեղ մեր ուսուցիչը.
 Որի գաղպնահաս ոխը բազմամեաց,
 Արմատից կարեց հերոսը օրւաց:
 Ուր է շարագործն, հեր է Մաղէսյան,
 Ուր է երկիւղից փախել այն Յուդան.
 Եւ ինչո՞ւ կայսրը հիւրերի մէջ չէ,
 Ինչո՞ւ դաւաճանը ղլխապսած չէ:

Սերկ անապատի լռութեան միջին
 Գեղմանն ու կայսրը սլանում են միասին.
 Փախչում են... բախար կապել է նոցա:
 Ներքին շարութիւնն, վրանդ մօրակաց,
 Նոր ոչո՞ք են պալիս չաղթած կայսրին:
 Ռուսների ձեռքից փախչում ղլխիկոր,
 Իւր ծանր վէրքը պւած մոռացման:
 Եւ հաւաքարիմ զօրք և սպասաւոր
 Ծնչասպառ, հողիւ հերկում են նրան:

Հեռու, ուշադիր շրջահայելով
 Դաշտավայրերի լացն կիսաշրջանն,
 Նոքա միասին սլանում են շրապով...
 Յանկարծ առաջներն մի խուսոր փեսան:
 Ի՞նչ էր... Մաղէսյան կարծես վախեցաւ,
 Ինչո՞ւ նա շեղեց շինութեան մօրով,
 Մորակեց իւր ձին և անյայտացաւ:
 Արդեօք ծերուկին ամացի սրահը,
 Կամ առանձնացած պուենը և աչդին,
 Դէպ՞ դաշտը նայող բացւած աչդ դռնը —
 Մի հին պարմութիւն այժմ չիշեցրին:
 Օ՛, դու կործանի՛չ սուրբ անմեղութեան,

Ծանօթ է քեզ այս օթեանն արդեօք,
 Այս րուներ—երբեմն ուրախ և անհոգ,
 Այս րուներ—որպեղ գինուց տաքացած
 Բարեկամների շրջանում նստած՝
 Ճաշի ժամանակ կատակում էիր,
 Անշուք ապաստանն արդեօք չիշեցիր—
 Ուր համե՛ստ, խաղաղ հրեշտակն էր բնակում,
 Այգին—որպիշից զիշերւայ մթնում
 Դուրս բերիր նորան... Օ՛, ճանաչեցիր...

Ողջը ընկղմեց մութ սուերներում:
 Տարածւած կապոյտ Գնեպրի եզերքին
 Զգոյշ նիրհում է ժայռերի միջում
 Պերրոսի և ռուսաց թշնամին:
 Հերոսի քունը խնայում են ցնորքներն,
 Նա Պալտաւայի կորուստը մոռցաւ,
 Բայց Մաղէպայի հանդիսը շփոթ էր,
 Նորա մնայլ հոգին հանգիստ չը գտաւ:
 Յանկարծ զիշերւայ լուծեան միջին
 Կանչում են նորան, զարթնց, տեսնում է,
 Իւր գլխաւերև մալրով սպառնալով
 Մէկը հանդարտիկ լուռ խոնարհում է:
 Նա սառսռաց ուժգին, ասես կացնի տակ.
 Նորա առաջին դժգոյն և նիհար,
 Յնցութիք հազած անխօս, հերարձակ,
 Փոս ընկած աչքեր պսպղում են պայծառ,
 Լուսնի շողերում կանգնած առերես.
 «Երազ չէ արդեօք. Մարիան, դու ես...»

Մ Ա Ր Ի Ա

Ա՛խ, հանդարտ, հանդարտ բարեկամ... լսիր,
 Հայրս և մայրս հէնց նոր նիրհեցին.
 Սպասիր, մեզ այսպեղ կարող են լսել...

Մ Ա Ձ Է Պ Ա

Մարիան, խեղճ Մարիան... ուշքի եկ, խօսիր.
Ասուած իմ, ասան, ինչ է պատահել:

Մ Ա Ր Ի Ա

Լսիր, ինչպիսի սպոր խարդաւանանք,
Ի՛նչ ծիծաղաշարժ բան են պատմում նրանք.
Իբրեւ մի գաղտնիք նա ինձ հաղորդեց,
Որ իմ խեղճ հօրը տեսել է մեռած.
Եւ ինձ լռելեայն կամաց ցոյց տւեց
Ալեքս մի գլուխ.— արարիչ Ասուած...
Ասա, ռւր փախչենք չար լեզուներից.
Մտածիր, այն գլուխը մարդկային չէր,
Այլ բոլորովին դաշլի գլուխ էր:
Տես, ինչո՞վ էր նա ինձ ուզում խաբել.
Ամօթ չէ որ ինձ պանջում են այսպէս.
Եւ ինչո՞ւ համար. որ չը կարենամ
Այսօր միասին քեզ հետ փախչել ես—
Կարելի՞ բան է. — խոր վշտով նորան
Անգութ սիրելին ականջ էր դնում:
Քայց խորասուզած խառն մըքերում—
«Յամենայն դէպս, շարունակեց նա—
Յիշում եմ դաշտը... քօնն աղմկալից,
Անթիւ դիակներ... ամբոխն էլ ահա,
Մայրս այս քօնին տարել էր եւ ինձ.
Ի՛նչքան ռւր էիր դու... ինչո՞ւ առանց քեզ
Գիշերով, մենակ թափառում եմ ես:
Շատ ուշ է արդէն... գնանք որուն շուրջով...
Ա՛խ, տեսնում եմ ես, դատարկ ցնորքներով
Իմ գլուխը լի է: Սխալմամբ էր. ես քեզ
Ուրիշ կարծեցի. հեռու թող ինձ, ծեր.
Դո՛ւ ծաղրող, դաժան հայեացքներ ունիս.
Դո՛ւ անճոռնի ես... նա գեղեցիկ էր.
Նորա աչքերում սէր էիր կարդում,

Հեշտասիրու թիւն—նորա խօսքերում:
 Նորա բեխերը սպիտակ իբրեւ ձիւն,
 Իսկ քոնի վրայ սառել է արիւն:
 Եւ նա վայրենի ծիծաղով ճշաց,
 Ապա մի ջահիլ այծեամից թեթեւ,
 Արագ վեր ցատկեց և վազեց յանկարծ:

Քաշւում էր մութը. ելքը կարմրում:
 Կազակի կրակը բոցավառւում էր.
 Կազակները ցորեն են եփում:
 Իսկ դրաքանդները Պնէպրի եզերքին
 Զուր էին տալիս անթամբ ձիերին:
 Կարլոսը զարթեց. ո՛հ, ժամանակ է.
 Մազէպա, զարթիր, տես, լուսանում է:
 Բայց ծեր գեպմանը վաղուց է քնած.
 Խորին թախիծը սիրտն է կրծոտում:
 Անձայն և անխօս թամբելով իւր ձին,
 Փախչող կայսրի հետ արագ սլանում է.
 Մնաս բարեւ տալիս հայրենի հողին,
 Դէմքը կատաղի փայլատրական է:

Անցել է մի դար.—բայց ի՞նչ է մնացել
 Այս հզօր, յայտնի, հպարտ մարդկանցից,
 Որոնք կրքերով միշտ լի են եղել—
 Ո՛չ ոք չէ մնացել նոցա սերնդից:
 Իրանց հետ անդարձ անցել են գնացել
 Անգուծ բռնութեան, և թշւառութեան
 Եւ չաղթանակի պրիւնտու հեպքեր:
 Եւ հիւսիսային զօրեղ պետութեան
 Պատերազմական, չուզած վիճակում
 Դո՛ւ, Պալլասաչի հերոս, դո՛ւ միայն
 Կանգնեցիր քեզ մի վիճխարի արձան:
 Այն երկրում, որտեղ կարգով կան շարած
 Անթիւ ջրաղացներ—բարձր, թեւաւոր,

Որոնք մի խաղաղ պայանեշ են կապած.
 Բենդէրի ամայի լանջեր հեռաւոր,
 Որպէզ ռազմական շիրիմների մօտ
 Թափառում է միշտ զոմէշների հօտ.
 Այնտեղ—աւերւած սրահի մնացորդներ,
 Եւ ապա երեք, խոր ընկած հողում
 Եւ մամռով պարած հին ասպիճաններ—
 Շվէդների կայսրի մասին են պարմում:
 Անմիտ հերոսը ահա այնտեղից
 Երկար զիպում էր, կանգնած միայնակ,
 Տաճկական զօրքի շուն աղմկալից,
 Եւ իւր սուրը դրեց նրանց բունչուկի պակ:
 Տխուր ճամբորդը ի զուր կ'որոնի
 Այնտեղ շիրիմը ծերուկ գեպմանի.
 Մոռացւել է վաղուց Մազէպան:
 Միայն սրբազան հանդիսի ժամում,
 Դեռ մինչև այժմ պարին մի անգամ,
 Նորան սպառնալի անէծք են կարգում:
 Բայց պահպանւել է դեռ մի գերեզման
 Ուր երկու թշուառ լաճին են հանգչում.
 Եկեղեցին նրանց քաւել է օթեան
 Հին արգարների գերեզմաններում:
 Դեռ Դիկանկայում անհոգ ծաղկում են
 Հին կաղնիների շաքերը երկար,
 Որոնք թոռներին անվերջ պարմում են
 Իրանց գլխաւրած հայրերի համար:
 Իսկ ի՞նչ է եղել յանցաւոր դուստրը—
 Աւանդու թիւնը ոչինչ է ասում.
 Նորա փանջանքներ, նորա վախճանը
 Մաճկւած են մեզնից դարսւոր մթնում:
 Երբեմն միայն զիւղում ամբոխին
 Երբ կոյր երգիչը Ուկրաինայի
 Դեպմանի երգերն է հնչեցնում,

Նորա լանցաւոր դստեր մասին
Հարեանցի է միայն ակնարկում:

ժընև 1897

Հեղինակի արած նկատողութիւնների շարունակութիւնը:

20. Կաշուքէլի գիւղը:

21. Արդէն մահաւան դատապարտած Կաշուքէլին գեղմանի զօրքի մէջ Գանջանքի ենթարկեցին. թշառի պատասխաններից երևում է, որ նրան հարցնում էին իւր թագցրած դանձերի մասին:

22. Գեղմաններից ոռճիկ ստացող զօրք:

23. Չեչէլը չուահատի կերպով պաշտպանում էր Բադուրինին Մեն-շիկովի զօրքի դէմ:

24. Դրեզդէնում, Աւգուստ կալսրին:

25. «Ա՛խ, Յ. Մ. բոմբ... Ինչ կապ ունի բոմբը իմ քեզ թելադրած նամակի հետ. գրիր. ալդ աւելի ուշ է պատահել»:

26. Ինքը Կարլոսը, գիշերով մեր բանակը դիպելիս՝ վրաչ հասաւ Կրակի շուրջը նստած կազակների. նա ձին քշեց աւլիդ աջն կողմը և նրանցից մէկին անձամբ հրացանազարկ արեց. կազակները երեք առգամ արձակեցին նրա վրաչ և ծանր վիրաւորեցին ոտքը:

Ս Կ Ե Ս ՈՒ Ր Ը

(ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԲԱՐՓԵՐԻՑ)

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

IV

Սկեսրի արդունջները անվերջ էին: Խօսում էր աշն ամենի վրայ, ինչ որ հարսը նրա քէֆով կամ կամքով չէր կապարում: Մարդու հոգի էր սղոցում իր շարունակ զժգոհութեամբ ու գանգաւունքով և պահանջում էր հարսի կողմից անպայման հնազանդութիւն:

Հարսի երեակայած երջանկութիւնը օդն էր ցնդել: Սկեսրի կոպիտ վարմունքը խոցոյում էր նրա սիրտը: Սաթենիկը սխուր էր և ճնշած: Յուսախաբ կեանքի առաջին խոչնդոտի հանդէպ ընկճւած էր արդէն և վհարութիւնը մղմուղի պէս մաշում էր նրա զգացուն սիրտը: Սաթենիկը չիշում էր իր հայրենական փունը, այնպեղ վաչկած ազատութիւնը, իր վաղաթառամ փնջանքներն, և այդ ամենն աւելի էին սաստկացնում նրա սրտի կսկիծները: Զահիլ հարսը իրան միայնակ էր զգում այդ փանը և որբացած: Ամուսինն էր առ աչժամ նրա միտթարութիւնը, բայց նա էլ պառաւի հեյտ խիստ չէր վարւում, աշխարհիւմ մի կերպ շարմարել:

Սաթենիկի յաճախ գանգաւները սպիպեցին ամուսնուն, վերջապէս, միջամտել և խնդրել մօրը, որ սա հարսին խօսեցնի:

¹) Տես «Մուրճ» № 1:

—Այ ազի, ասաց նա, ախր հարսը խեղճ է. էլ Կանն ուրշի մարդ չկայ. ես եմ դու. ես Կանը շատ չեմ նստում, նստած ժամանակս էլ հարսը մնում է անխօս. ախր պա խեղճ չի, պա նրա սիրտը չի ուզում քեզ մի քանի խօսք ասել: Ախր ջահիլ է, վհարուռում է: Պա Ասուլած լեզու է Կուել մարդուն, որ չխօսանց:

—Գէորգ ջան, պարասխանեց մայրը ծանր ու բարակ, — դու իմ որդին ես. ինչպէս էլ լինի, խելքդ իմ խելքից շատ չի կարող լինել: Ժամանակը կը գայ կը խօսեցնենմ: Հիմա շուտ է. թող էսպէս մնայ, որ մեծի պապիւ ճանաչի:

—Ազի, խնդրում եմ, թող խօսայ. իմ խաթրու արա էդ: Հասկացող, պարուաւոր և համեստ հարսը միշտ մեծի պապիւը կը պահի, նրան կը յարգի, իսկ լիրբ հարսը թէկուզ անխօս էլ լինի՝ իրանից մեծին ամեն կերպ կարող է կծուել: Դա չի կախած խօսալուց կամ չխօսալուց: Սրինակներ շատ Կեսած կը լինես:

—Ձէ, էլի չխօսալն է լաւ: Ի՞նչ ես վազում. թող հլա մի կէս Կարի անցնի: Քեզ հետ խօսում է, չի կշտանում:

—Լսիր, ազի, ասաց Գէորգը վճռական եղանակով, — հրէս երկու շաբթից յետոյ ճանապարհ եմ ընկնելու օտարութիւն, որ հարսին չխօսացնես մինչ էդ օրը՝ ասելու եմ առանց քո հրամանի խօսայ:

—Կարող է որ, — ասաց Քամամը սասպիկ կըքով, — ծամերը կը քանդեն, ծամերը:

Գէորգը յայտնեց կնոջը մօր պարասխանը: Սաթենիկը մի թեթեւ անէծք ուղղեց պառաւի հասցէին, յետոյ խոնարհեց գլուխը և կրկին խորասուզեց Կիսուր մոքերի աշխարհը: Մարդը նրան յուսադրում էր ուրախ կենալ, իսկ նա վշտալի եղանակով և զառնութեամբ պարասխանում էր.

—Ինչպէս ուրախ լինեմ. դու էսպեղ ես որ մայրդ հետ Էսպէս է վարուում, պա քեզանից յետոյ ի՞նչ է լինելու: Հիմա ինչքան չլինի — քեզանից քաշում է. յետոյ, որ ես մենակ մնամ, գլխիս ով գիտէ ինչ քար ու կարկուտ է մաղելու: Դու էլ դնում ես...

Եւ խեղճ հարսը նորից արտասուեց:

— Եղբան անխիղճ չի լինիլ, սիրելիս, պարասխանեց Գէորգը փաղաքշանքով, մի կերպ եօլա Կար. պա ի՞նչ անենք. մեր մայրն է.

գարելի է դէն ձգել, կարելի է դուրս անել: Պառաւ կնիկ է. շապուռք մի դարձրու ասածների վրայ և մի կերպ եօլա տար:

—Եօլա տար, վրայ բերեց Սաթենիկը հեգնութեամբ,—քեզ խնչ. թող իմ հոգին դուրս գայ, զո՛ւ չես խօսմ որանջողը: Հեշտ է միշտ էդքան կռռոց լսելը: Մի բան եմ անում, որ քէֆովը չի լինում կամ իր ասածով, թէկուզ դա անյոեղի էլ լինի, գիտես ի՞նչ օյլին է դնում գլխիս. հայհոյանքներ, անէծքներ է թափում թէ իմ և թէ ծնողացս գլխին: Ինչպէս ուրախ կենամ:

—Մի կերպ համբերիր, սիրելիս, հրէս գնում եմ՝ խանութս հաւաքեմ բերեմ գիւղը. նրանից չեմոյ միշտ քեզ մօտ կը լինեմ և չեմ թողնիլ, որ մէրս քեզ նեղութիւն պատճառի: Համ էլ դէ էն ժամանակ դու խօսում կը լինես, էլ խեղճ չես մնալ. ծուռի դէմ ուղիղը կ'ասես. նա էլ կնիկ է. քեզ կը սովորի և կամաց-կամաց լեզուն իրան կը քաշի:

Ամուսնու տւած ապագայ յոյսով փոքր ինչ թեթեացած՝ Սաթենիկը դուրս եկաւ պան կրուրը աղապ շունչ առնելու: Հարեանի աղջիկ Սոնան, որ արդէն հարսնացու աղջիկ էր, կանգնած էր իրանց կտրին և գուլպայ էր գործում: Սաթենիկը մօտեցաւ նրան. մի խոր հոգոց հանեց ու ասաց.

—Սոնա, որ քեզ ուզող լինի, մարդու չգնաս. էս կեանքը կեանք չի, այլ ցաւ ու կրակ: Ափսոս չէ աղափ կեանքը:

Սոնան ոչինչ չգրաւ պատասխանելու. նա միայն ամօթխածութեամբ աչքերը գետին խոնարհեց ու ժպտաց.

—Որ մենակ դու լինես ու մարդդ, էլի հլա ոչինչ. բայց որ սկեսուր ունենաս, էն էլ իրասածի, անհաշտ սկեսուր, վայը քո ճարին: Սթէ լսելքդ կտրի, մարդու չես գնալ. կը գնաս, կը փոշմանես:

—Ինչո՞ւ. սա էնքան աղջիկքը մարդու են գնում, ի՞նչու չեն փոշմանում,—պատասխանեց Սոնան, դէմքի նոյն արտայայտութիւնը պահպանելով:

—Մէկ հարցրու նրանցից, շապիրը քեզ միւսնոյն բանը կ'ասեն:

Սաթենիկը այդ խօսքերի հետ միասին մի խոր հառաչանք արձակեց և սկսեց զիտել Սոնայի ձեռքի գուլպան:

Երեկոյեան դէմ էր: Պառաւ Թամամը նկատեց նրան և կանչեց գուն:

—Ինչ ես կանգնել կորին և խօսում։ Ցահիլ հարսն ես, պաքեզ վայել է։ Փողոցով մարդիկ են անցնում, ախր տեսնում են։ Մարդ էլ ասում է՝ շատ եմ խօսում։ Ի՞նչ հողը տալ գլխին մերը, որ չխօսի։

Աթենիկի դեմքի վրայ, որպէս պարասխան, արտունջ արտայայտող մի կնճիռ ցնցուկեց և նա արագութեամբ հեռացաւ սկեսրից։ Նրա բարկութիւնը նկատեց Քամամը։

—Աղջի, էդ ո՞ւմ վրայ ես նեղանում, — գոչեց սկեսուրը, — ո՞ւմ վրայ ես թողւ թափ տալիս. ես քո ճոռնն եմ։ Եդ ո՞ւմ մօտ ես սովորել. ա՛յ քո խրատը ուղղի աչքերը քուռանան։ Եդ էր պակաս, հո՛ւ... Տղաս էլ ասում է՝ հարսին խօսցուր. դէ խօսցուր, հը՛։

Այս ամենը Քամամը ասում էր բարձրաձայն, որ որդու ուշադրութիւնը գրաւի։

—Ա՛յ ազի, դէ հերիք է էլի, ասաց որդին զայրացած, — ախր ամենազապարկ բանի վրայ կը խօսան։ Հարսը ի՞նչ մեղք արեց, որ կորին կանգնեց. է, թող փողոցով անցնող տղամարդիկ տեսնեն, խօմ հարսիդ չեն ուտելու։ Ախր ինձ էլ ես համբերութիւնից հանում։

—Դ՞ու էլ էդպէս ես ասո՞ւմ։ ասարես Կնկանդ բաց թող, ինչ ուզում է թող անի։ Ել ես ոչինչ։ Ում համար եմ էսքան հաչում, հը՞, բարձրացրեց իր ձայնը Քամամը՝ արտասուելով, — ո՞ւմ համար։ Մէրը կը բարկանայ, կը մըթմըթայ, կը հայհոյի, հարսին կը թակի, բաց էդ ամենը իր որդու օգտի համար է անում, որդուն սիրելով է անում։ Ի՞նչ դու դրա փոխարէն սրտիս դիպչում ես և ինձ լացացնում։ Ապրես...

—Ազի, ախր խի էդպէս ես խօսում, — բացականչեց որդին համբերութիւնից դուրս ելած, — պա ես քեզ մի անգամ մի ցուրտ խօսք ասել եմ։ Դ՞ու ես իզուր տեղից քո սիրտը նեղացնում. ես ի՞նչ մեղաւոր եմ։

—Լաւ, լաւ, գիտեմ. դու գնա՛ կնկանդ ծափով տար եկ. մօրդ պատիւը քեզ համար ոչինչ...

—Ազի, Ասուած վկայ, հերիք է. էնպէս բաներ ես խօսում, որ...

—Ես սուս կը կենամ, միայն թէ կնկանդ քէֆը խարաք չդառնայ։ Դու նրա կամքով նստիւ վեր կաց։ Մօր ջանը թող դուրս գայ. նրան ո՞վ է լսողը։

Եւ լռեցին: Լուռ ու մունջ, առանց միմեանց երեսի նայելու, խռովածի պէս՝ ընթրեցին և սուս ու փուս ննջելու հեռացան: Սաթենիկը ամբողջ գիշերը անքուն անցկացրեց: Դէմ առ դէմ կանգնած անհաշիւ սկեսուրը քուն չէր տալիս նրա աչքերին և հոգեմաշ մտածմունքները խանգարում էին նրա հոգու հանգստութիւնը:

V

Գէորգի ուղևորելու ժամանակը մօտենում էր: Դրա հետ միասին Սաթենիկի կրծքի վրայ օրէցօր ծանրանում էր այն քարը, որ վաղուց ճնշում էր նրան: Վերջին օրերը նա յաճախ, մանաւանդ երեկոները, ամուսնու հետ միայնակ մնալուց լաց էր լինում:

— Գնում ես, ինձ մենակ թողնում, մրմնջում էր Սաթենիկը, — ինձ էլ հետդ տար: Պա ի՞նչ պիտի լինի իմ ճարը մօրդ ձեռքին...

Ամուսինը խնդրում էր նրան թողնել այդպիսի պիտուր և յուսահատ մտքերը, մխիթարում, յուսադրում էր նրան և խոստանում շուտ վերադառնալ: Սակայն Սաթենիկի դէմքին վաղուց էր դրոշմւած պիտութեան կնիքը այն օրից, երբ նրա երեւակայած ամուսնական երջանիկ կեանքը թունաւորւել էր շնորհիւ մի անձնաւորութեան, որը ամբողջովին հակառակ էր Սաթենիկի սիրած ուսուցիչ Դուստրեանի քարոզած գաղափարներին և ձգտումներին: Ամուսնական կեանքը նրան մի քայլ էլ առաջ պիտի մղէր այն ճանապարհով, որ բաց էր արել նրա առաջ հոգևոր դպրոցի աշակերպը: Բայց ահա մի հսկայ խոչնդոտ կանգ էր առել նրա առաջ և մաշում էր ջանքիլ հարսի հոգեկան ու բարոյական ոյժերը: Արդէօք նա կարողանալու էր դիմանալ այդ ցաւին:

Որդու օտարութիւն զնալուց երեք օր առաջ սկեսուրը խօսքերեց հարսին: Գէորգը սրիպեց նրան այդ անելու:

— Մարդդ գնում է, ասաց Թամամը, մենակ ես մնում. հիմա խօսաւ Տանը միտում եմք ես ու դու: Հնազանդ կաց, խոնարհ ու խելօք, որ ես էլ ուրախ լինեմ, դու էլ. որ կարողանանք սիրով ապրել և էդպէսով մեր թշնամոց աչքերը հանել: Առ էս մանէթը և խօսաւ:

Սաթենիկը քիչ տապալակուեց յետոյ ընդունեց արծաթէ դրամը և առաջին անգամ խօսաց.

— Շնորհակալ եմ, Ասուած պահի տղիդ:

Այս դէպքը թեթևութիւն պատճառեց նրա ճնշւած կրծքին, թէև միւս կողմից մտադղ հարսի սիրտը շարունակ լաց էր լինում ամուսնու հեռանալու պատճառով: Իսկ մի անախորժ ընդհարում կարծէք դիտմամբ եկաւ աւերելու Սաթենիկի ուրախութեան նշոյլները:

Նորահարսը փանը նստած՝ ամուսնու համար սպիտակեղէն էր կարում: Նա ինքն էր ձեւել ամեն ինչ և ինքն էլ կարում էր: Սկեսուրը հսկում էր նրա աշխատանքը: Մի շապիկը արդէն պատրաստ էր: Թամամը վերցրեց այդ և աչքի անցկացրեց: Շապիկի կրծքին երկու կոճակ էր արւած, իսկ թևերի դաստակները լայն էին կարւած և առանց կոճակի:

— Էս ի՞նչ ես արել, աղջիկ, — նկատեց Թամամը զայրոյթով, — ի՞նչ հարկաւոր է կրծքին երկու կոճակ. զուր է, մէկը հերիք է: Պա դաստակներին ինչու չես կոճակ արել. էսպէս լայն բան կը լինի. քանդիր, դաստակները նեղացուր և կոճակներ կարիր:

— Կրծքին երկու կոճակ է հարկաւոր, որ բաց չգայ, պատասխանեց Սաթենիկը համեստութեամբ, — իսկ դաստակներին կոճակ անելը աւելորդ է, որովհետեւ լայն-լայն եմ անում. էսպէս գեղեցիկ է. նեղ դաստակները անշնորհք են:

— Անշնորհքի բան չկայ էստեղ. ինչպէս ասում եմ, էնպէս էլ արա:

— Այ աղի, ախր ես փղիդ շապիկներին նայել եմ. քաղաքում կարւած է. ես էլ է՛ն տեսակ եմ կարում:

— Որ քաղաքի եղաւ՝ մե՞ծ բան է... Ել մի երկարացնիլ. ինչ որ ասում եմ՝ է՛ն արա:

— Խաչը վկայ, աղի, զարմանալի կնիկ ես, շապիկը բերեմ փոս: Սաթենիկը արագութեամբ վեր թռաւ տեղից, մօտեցաւ անկիւնում դրւած սնդուկին, միջից մի շապիկ հանեց, որ քաղաքի կար էր, և ցոյց փռեց սկեսրին:

— Հա է, հա, գոչեց սկեսուրը բարկութիւնից ելած, — ի՛նչ ես ցոյց փախաւ... Ախր առանց կոճակի դաստակներ կը լինին. ո՞վ է տեսել: Իմ ասածը արա:

— Լաւ, փղիդ կը հարցնեմ. ինչպէս նա ուզի, էնպէս էլ կ'անես:

— Ի՛նչ, փղիս կը հարցնե՞ս, գոչեց սկեսուրը զայրացած, — խի,

«ես ինչ եմ, որ տղիս ես հարցնում: Եդ էլ իմ պատիւն է, հաճա...
Սխր ասում են հարսին խօսքրու: Խօսացնում ես, վերջը պատիւդ
դա է լինում»:

—Սմթ է, ամթ,—ասաց Սաթենիկը վիրաւորւած եղանակով,—մեծ կնիկ ես, դատարկ բանի համար սրտնեղութիւն մի գցիր
էս տունը: Շապիկը տղադ է հագնելու. նրա քէֆով չկարեմ, քո
քէֆով եմ կարելու: Սրանով խօսքո պատւին չեմ դիպչում:

—Սրա լեզւին, սրա լեզւին... Տես ինչպէս համարձակ-համար-
ձակ խօսում է... Օձ կծի քեզ, քեզ խրապ պւողի էլ աչքերը քո-
ռանան: Քեզ ասում եմ էսպէս արա, դու էլ արա: Աղջի, հենց պի-
տի հակառակէս:

Սաթենիկը ոչինչ չպատասխանեց: Պառաւի վերջին խօսքերը
խիստ խոցեցին նրա սիրտը: Վիշտն ու թախիծը պաշարեցին նրան:
Սրտասուքը չէր չորանում նրա աչքերի աղբիւրներում, իսկ մնա-
յները մեքենայաբար առաջ էին փանում չարաբաստիկ շապկի կարը:

Հետեւեալ օրը նա ճանապարհ դրեց իր Գէորգին օգարու-
թիւն: Վշտի, թախծութեան և վհապութեան մարմնացումն էր նա
այդ օրը: Նրա աչքերը կարմրել էին, այնքան լաց էր եղել նա
Գէորգից բաժանելու ժամին և դրա նախընթաց գիշերը:

VI

Գէորգը արդէն Բաքու էր գտնւում: Նրա հեռանալուց անցել
էր մօտ երեք ամիս: Գրում էր, թէ աչնանը խանութը ժողովելու
և գիւղն է տեղափոխւելու՝ ընդմիջաւ աջդրեղ մնալու նպատակով:
«Գիւղում ոչ մի խանութ չկայ, գրում էր նա, —ամենայարմար ժա-
մանակն է այժմ. կարգին առուպուր կ'անեմ, համ էլ ձեզ համար
դժար չի լինիլ»:

Սաթենիկը անհամբեր այդ օրին էր սպասում: Սկեսուրի ան-
վերջ կրկնութիւնները, թէ հարսը պիտի սկեսուրին հնազանդ լինի,
նրա ամեն մի խօսքը լսի, և քանի որ փոքրաւոր է, միշտ մեծի
կամքով պիտի գնայ, ոչ մի գործ իր զլխի չկատարի՝ մաշում էին
Սաթենիկի սիրտը: Նրա վհապութիւնը սաստկանում էր միայնու-
թեան և անօգնութեան պարճառով, իսկ յղիութիւնը նրան բոլո-
րովին թուաւորուր և զիւրադգաց էր դարձրել:

—Ա՛խ, Ասուած, բացականչում էր Սաթենիկը յուսահայ ընկերներին, — Երբ կը գայ Գէորգը, որ մի քիչ սիրտս բացելի. սա օր չի, որ ես եմ քաշում:

Ուրախ և դո՛հ ընկերները հազազիւս էին Սաթենիկի համար: Եթէ լինում էլ էին, իրատաճի սկեսուրը մի որ և է դաւարկ պարտաւորով աւերում էր խեղճ հարսի ուրախութիւնը: Սաթենիկը ամեն օր սեանում էր իր երազած օրերի և դառն իրականութեան մէջ զտնուող անդունդը: Անանքը կամաց-կամաց կորցնում էր նրա աչքում իր նշանակութիւնն ու քաղցրութիւնը: Նա առ այժմ իր Գէորգի յոյսովն էր ապրում և այն արարածի սիրոյն, որի անորոշ էութիւնը խանդաղապանք էր պարտաւորում նրա հոգուն: Զգալով իր կատարեալ անզօրութիւնը փրապետող չարիքի դէմ և ներքուստ անկարող լինելով հաշտել զրա հետ՝ նա ամբողջապէս ընկղմել էր իր մէջ և լացում էր իր գրութեան վրայ: Իսկ հոգեկան մշտապէս ցաւը զգալի կերպով ազդում էր նրա ամբողջութեան վրայ: Սաթենիկը օր օրի վրայ մաշում և գունաւորում էր: Մայրը անհանգիստ էր աղջկայ գրութեամբ, իսկ սկեսուրը նրան նկատում էր.

—Ոչինչ չկայ. չղի է, գրանից է:

Հարսի ծնունդ նստելու ժամանակը մօտենում էր: Սկեսուր Թամամի միտքը այդ ժամանակ մի հարցով էր զբաղւած. «Ծնունդը աղջիկ է լինելու թէ տղայ: Եւ նա ամեն օր աղօթում էր. «Այ Մարիամ Ասուածածին, դու ամեն ինչ իմ սրտով անես, մի տղայ պարգևես իմ որդուն... Առաջին ծնունդը որ տղայ լինի, զաւակը հօր ջանին շուրով կը հասնի: Բայց եթէ աղջկով սկսես, նրանից չեմ ոչ միշտ աղջիկ կը լինի: Ասուած, քեզ դուրբան, դու լսիր իմ աղաչանքը: Պառաւրդրա համար բոլոր սուրբերին մոմեր էր խոստանում: Բացի դրան նա հարսին էլ նախազգուշացնում էր ասելով՝

—Աղջի, որ բերածդ աղջիկ լինի, էլ ինձանից չես պրծնիլ. դուրս կ'անես փողոցը երեսիդ հետ միասին, լսում ես:

Սկեսուրը այդ ասում էր հանաքի ձևով և մեղմ ժպիտը երեսին, այն ինչ, զորա թելադրողը նրա սանձարձակ կամքն էր, որ հարսի վրայ նրա ոչ ժից վեր պարտախանութիւն էր դնում...

Տալմէրը սկսում էր: Ծննդին ներկայ էին և հարսի մայրն ու քոյրը: Երկունքի ահեղ և սարսափելի ցաւերի ձեռքին տանջ-

ում էր Սաթենիկը: Նա շարունակ լաց էր լինում և յուսահատ ու սրտաշարժ ծիչեր արձակում, ձկլալով

—Վաչ ինձ, մեռաչ...

Սարսափելի դրութիւն, որ ծննդկանին պանում է մինչ մահ-ւան դուռը և նորից ետ բերում: Մահն ու կեանքը մարտն մղում միմեանց դէմ, իսկ նոցա ահեղ հարւածներին ենթարկողն է մի թոյլ, գուրգուրանքի և կարեկցութեան արժանի հակ:

Սաթենիկի մայրը բռնած աղջկայ կռներէ՛ց՝ յոյս և սիրտ էր փալիս նրան: Մայրը փսուր էր. աղջկայ պանջանքները կսկծեցնում էին նրա սիրտը: Սաթենիկի քոյրը կուչ էր եկել պան մի անկիւ-նում և թաշկինակը աչքերին բռնած արտասւում էր:

Սակաջն այդ ամենը ոչինչ էր պառաւ Թամամի համար: Նա մինչև անգամ բարկանում էր ծննդկանի վրայ ասելով.

—Աղջի, հերիք է, քիչ զարաչութիւն ¹⁾ արա. կէսդ չգնաց. ինչ է պատահել քեզ, չմեռար խօմ... Հաւատա մենք իսկի երեխայ չենք բերել: Համբերիր էլի: Քո մէրը քեզ ինչպէս է բերել: Հերիք է. էնքան կը զոգոտաս, որ երեխայի գլուխը մի փորձանք կը բերես:

Վերջապէս երկար պանջանքներից յետոյ, որ փեկց պասը ժամ, ծննդկանը ազատուեց, նւիրելով իր ամուսնուն մի փափլիկ աղջիկ:

Լսեց մանկան յուսահատ և աղեկտուր ծիչը, որ արձակում էր նա ընդհատ-ընդհատ, երևի զարհուրելով նոր աշխարհի օպա-րոտի պայմաններից:

Թամամը փաթաթելով նրան խանձարուրի մէջ՝ յուզւած և կոպուած սրտով մրմրթում էր.

—Որ աղջիկ էիր լինելու, ինչու ծնեցիր: Տես է, տես իսկի ձայնը կրթում է... Տէրտէրը զայ քեզ պանի:

Փաթաթեց մանկան, ծննդկանի կողքով պառկեցրեց և, դառ-նալով հարսի մօրը, արհամարանքով ասաց.

—Դէ, էս էլ ձեր գոված աղջիկը. տեսա՞ր խօմ:

Խնամին, որը նոյնպէս շատ էր ցանկանում, որ ծնունդը փղայ լինի, աշխատելով ծածկել իր վիշտն ու վիրաւորանքը, ծիծաղելով պարասխանեց.

¹⁾ Բոչալութիւն:

— Լաւ, խնամի թամամ, փնաս չունի. Ասպւած ողորմած է. էն միւսը տղայ կը լինի: Ի՞նչու ես յոյսդ կ'որոտմ: Ախր որ էղպէս ես խօսում, ծննդկանի սիրտն էլ ես կ'որոտմ. պա խեղճ չի:

— Լաւ եմ անում. ինչու է աղջիկ բերում, որ ես էսպէս խօսամ: Թող տղայ բերէր, հարսիս պաշէի դնէի ճակատիս:

Ծննդկանը ուժասպառ մեկնւած էր անկողնում և փակել էր աչքերը: Լուռ էին ամենքը: Միայն երբեմն լսում էր մանկան ճրրոցը, որն երևի գոհ չէր իր վիճակից:

Թամամը միմիջիորով՝ տալիս էր գործերով էր կացել: Ծննդկանի մայրը նստել էր հիւանդի գլխատակին և թաշկինակով քշում էր աներես ճանճերին նրա երեսից:

— Փառքդ շատ, Ասպւած, մրմնջում էր մայրը, — աղջիկս ազապւեց ողջ առողջ, սիրտս միամուտեց. մնացածը եօլա կը գնայ:

VII

Ծննդկանի քառասունքը նոր էր լրացել: Սաթենիկը արդէն կազդուրւած լինելով՝ կարողանում էր զբաղւել տնային գործերով:

Մի օր արեւը մայր մտնելու վրայ էր, որ նա նստած կար էր անում: Սկեսուրը նկատեց նրան, թէ օջախ վառելու ժամանակն է: Հարսը ասաց թէ շուրով ձեռքի կարը կը վերջացնի և այնուհետ վեր կը կենայ կը վառի: Մի րոպէ ևս համբերեց սկեսուրը և ապա կրկնեց.

— Աղջի, ախր քեզ հետ եմ. վեր կաց օջախը վառիր, կերակուր դիր վրան, դան առաջը աւելիր:

— Այ, դէ վեր կը կենամ էլի. ձեռքիս գործը քիչ է մնացել. վերջացնեմ, որ հզուց ի գուր տեղից սրա վրայ ժամանակ չ'որոցնեմ: Ի՞նչ կայ որ. չմթնեց խօմ. հլա արեւը մայր չի մտել:

— Օհօհօհօ... Պապանձախ լեզուդ, պապանձախ... Ի՞նչպէս կարելի է. քո զիթը ¹⁾ պիտի առաջ տանես: Թաթոսենց տանը ինչ ասեմ, որ քեզ նմանին լոյս աշխարհ է հանել... Իմ ասածը թողած՝ իր էշն է ուզում առաջ քշել:

— Հայհոյիր, հայհոյիր, վրայ բերեց Սաթենիկը յուզւած և արհամարանքով:

¹⁾ կամակորուժիւն:

—Պա չհայհոյեմ ինչ անեմ:

Թամամը հարսի ձեռքից խլեց կարը և բարկացած գոչեց.

—Դէ վեր կաց էս սհաթին:

Բարձրացած աղմուկից մանուկը արթնացաւ օրօրոցում և լաց եղաւ: Սաթենիկը ուշադրութիւն չդարձնելով սկեսրի հրամանի վրայ՝ մօտեցաւ օրօրոցին, բարձրացրեց ծածկոցը և սկսեց ծիծ փալ երեխային: Նրա այդ վարմունքը աւելի ևս կատաղացրեց սկեսրին: Այս անգամ նա սկսեց արդէն գոռալ.

—Անղգամի ծնունդ, պապճառը երեխան ես բերել, որ քո էշը քշե՞ս:

—Այ կնիկ, կամաց խօսան, ասաց Սաթենիկը զայրոյցով, ախր ամօթ է. հարեւանները լսեն ի՞նչ կ'ասեն:

—Թող լսեն, թող իմանան, որ քեզ նման մի լիրբ հարս ունեմ, որ չի ուզում ամեն բան իր ժամանակին անել. իր ժամակին օջախ կը վառեն, ջրի կը գնան, հաց կը թրջեն և սկեսուրի խօսքին չեն հակառակել:

—Լաւ է, լաւ, ընդհարեց Սաթենիկը, — թող երեխիս ծիծ փամ, յետոյ քո ասածը կ'անեմ:

—Երեխիդ որ յետոյ ծիծ փաս չի լինի. կէսը կը գնաց, թէ կը մեռնի: Զի մեռնի, մի՛ վախենայ. աղջիկ է, երեսը պինդ կը լինի:

—Տէր Ասուած, գոչեց Սաթենիկը համբերութիւնը հաւրած. ցաւ է էլի, ցաւ:

—Ըհ'ը, էդ էլ իմ պստիւնն է հա՛ն. ծաղկես, ծաղկես... Վեր ընկնի քո հօր փունը, որ քեզ նմանին չբերէր իմ ջանովը զցէր: Սաթենիկը պահ մի լուռ սկեսրի երեսին նայեց և ապա ասաց.

—Որ բերածս փողաց լինէր, խօմ հղպէս չէիր խօսալ հետս:

—Հն, պա չգիտե՞ս:

—Լաւ, ես ի՞նչ մեղաւոր եմ, որ աղջիկ է ծնւել, արդասանեց հարսը աղեկփուր ձայնով: Նա արդասուեց և քիչ յետոյ լի արեւ լուծեամբ շարունակեց.

—Սուր ես խօսում. եթէ փողաց էլ լինէր, դու էլի էսպէս էիր վարւելու հետս, որովհետեւ դու ուզում ես, որ ամեն ինչ քո կամքով, քո քէֆով և ասածով լինի. խռովարար կնիկ ես. քեզ հետ ձի կարող է կառավարւել: Ես եմ, որ քարշ եմ փալիս էս կեանքը:

Ասաց, ծածկեց օրօրօցի վարագոյրը և զնաց օջախը վառելու: Երեխան արդէն քնած էր: Թամամը ունեքերը կիպած՝ շարունակում էր իր խրատները, գանգատները և անէծքը:

— Իհարկէ, դու չես մեղաւոր, ասում էր նա ինքն իրան,— մեղաւորը ես եմ, որ թողեցի քեզ նման ցաւ ու ցեցը բերեն իմ ջանը պցեն...

VIII

Աշնան սկզբներին օտարութիւնից վերադարձաւ Գէորգը: Նա խանութից իր բաժին ապրանքը բերեց: Մալին ու բարեկամները շատ ուրախացան նրա այդպիսի վերադարձի համար: Սաթենիկի ուրախութիւնը կրկնապատիկ էր. նա այլ ևս մենակ չէր իրասածի և կամակոր սկեսուրին պիմադրելու համար:

Ամուսնուն զւարճացնելու նպատակով Սաթենիկը կամեցաւ իր հարեանուհու երեխային զիրկն առնել՝ մարդուն պիմաւորելուց նրան ցոյց տալու թէ սա է քո զաւակը, իսկ յետոյ մի կուշի ծիծաղել, բայց խտրասիրտ սկեսուրը արգելք եղաւ դրան, ասելով.

— Էդ էր պակաս. շատ մի երեսդ պարզ է մարդու պ առաջ...

Ասէք մի կուժ սառը ջուր ածեցին խեղճ հարսի գլխին: Նա թողեց այդ միտքը և իր զգացմունքները զսպած պիմաւորեց ամուսնուն: Թամամը առաջ անցաւ, գրկեց որդուն և երեք անգամ համբուրեց նա ճակատից: Յետոյ անվստահ և երկիւղած քայլերով մօտ դնաց Սաթենիկը և բարեկեց ամուսնուն: Գէորգը ամուր սեղմեց նրա ձեռքը, բայց չհամարձակեց մօր մօտ նրան համբուրել:

Քրէհտարները բռնները վեր բերեցին գրասպաններից և ջորիները տարան տեղաւորեցնելու: Բարեկամների և ազգականների այցելութիւնները վերջացան երկու օրուայ ընթացքում, որից յետոյ Գէորգը իր խանութի գործով կացաւ: Գիւղամիջում մի չարմար տուն կար, վարձեց՝ տարեկան չնչին քրէհով՝ և բերած ապրանքը տեղափոխեց այնտեղ: Խանութի իրեղէնները բաղկացած էին զըլխաւորապէս չթեղէնից, ամանեղէններից և այլ մթերքներից: Ամենքը նախանձում էին և ասում.

— Գէորգը էսպեղ լաւ աշխատանք է վերցնելու, էս սաղ գիւղերը կը գան նրանից առուտուր կ'անեն: Առչաղ շարժեց, ափսոսիր՝ Գէորգ:

—Գէորգ, պա երբ պիտի խանութդ շնորհաւորենք, ասում էին նրա հասակակից մի քանի երիտասարդներ, — մեզ պիտի հիւրասիրես:

—Աչքիս վրան. երբ որ ուզէք:

Ասելն ու անելը մէկ եղաւ: Երկու օրից յետոյ կիւրակի էր: Յի խումբ երիտասարդներ Գէորգի տանը ուրախութիւն էին անում: Սպասաւորը Սաթենիկն էր, իսկ խոհարարուհին սկեսուրը: Այսպիսի խնջոցներում, ուր տանտիրինոջ վրայ մեծ պարականութիւն է ընկնում, սկեսուրը շերեփը իր ձեռքից չի թողնում: Խոհանոցը նա պիտի կառավարէ:

Տղամարդիկ ուտում էին և կենացներ վայելում: Սաթենիկը ուրի վրայ սպասաւորում էր նրանց: Չնայած սկեսրի նկատողութիւններին, նա երբեմն կանգնում էր հիւրերի մօտ և նրանց քէֆին նայում: Թամամը խիստ միջոցներ չէր կարող առնել դրա դէմ, որովհետեւ հիւրեր կային. տան ներքին կեանքը ուրիշների առաջ պիտի քողարկւած մնար:

Երբ Սաթենիկը վերջին անգամ խորոված բերաւ և շամփուրը ուղղակի թամագային մւտուցեց, վերջինս ուրախութեամբ ընդունեց նրա ձեռքից անուշահոտ և համեղ խորտիկը, տաք-տաք խորովածը վեր շարեց պնակի մէջ, յետոյ իւղոյ մսպները լպտեւուց յետոյ՝ լիքը բաժակը ձեռքն առաւ և ասաց.

—Կամուանեա, խնդրեմ՝ լսեցէք, էս թաս զինին խմում եմ Սաթենիկ բաջու կենացը: Սաթենիկ, Ասուած քեզ էլ, որդուդ էլ, մարդուդ էլ պինդ ձեռքով պահի: Մարդ ու կնիկ միշտ սիրով լինէք և մի բարձի ծերանաք: Ասուած, ինչ որ սրտներումդ բարի բան կայ, կատարի: Տղերք, չխմողը նամարդ է:

Ամենքը մեծաւ հաճութեամբ խմեցին երիտասարդ տանտիրինոջ կենացը: Այնուհետ թամագան լցրեց նորից բաժակը, մեկնեց Սաթենիկին և խնդրեց, որ սա շնորհակալութիւն չաջրնի: Սաթենիկը ընդունեց բաժակը և մի րոպէ մնաց շշկւած: Չգիտէր ինչպէս չաջրնէ իր շնորհակալութիւնը. երիտասարդներին մէջ գործնւում էր Գէորգի քաւորը, որի հետ Սաթենիկը անխօս էր: Նա մօտեցաւ ամուսնուն, կամենալով սրա միջնորդութեամբ չաջրնել իր շնորհակալութիւնը, բայց թամագան կանդնեցրեց նրան և ասաց.

— Քո լեզուով պիտի տեսս, Սաթենիկ, որ ամենքս լսենք: Ե՞ք ումինից ես անխօս:

— Քաւոր Յովսէփի հետ չի խօսում, պապասխանեց Գէորգը: Կնոջ փոխարէն:

— Դատարկ բան է, գոչեց թամադան, որի դուխը արդէն պաքացել էր զինուց, — ինչքան անխօս է մնացել, հերիք է: Քաւորի հետ անխօս մնալը զրոյն է: Դատարկ բան է:

— Քաւոր Յովսէփին է մեղաւոր, որ մինչև հիմա չի խօսացրել, սասց Գէորգը:

— Այ՛ քաւոր, ես ինչ անեմ, պապասխանեց Յովսէփը ամաչկոտութեամբ, քանի անգամ եմ ուզել խօսցնեմ, չի եղել, մեծ սանամէրը հակառակել է, չի թողել:

— Դատարկ բան է, կրկնում էր թամադան, աղջիկ, խօսա:

— Սանամէր, դէ խօսա էլի. որեսնում ես ինձ խաջրառակում են:

Ամենքը բարձր ձայնով ծիծաղեցին:

Սաթենիկը մրտադանջութեան մէջ էր ընկել: Նա պարանու՛մ էր առանց սկեսուրի հրամանի աչդ քայլը անելու: Բայց պառաւին յայտնելը նշանակում էր մի արդելք սրեղծել: Առանց իրաւունքի խօսալ նշանակում էր առիթ տալ սկեսրին նոր փոթորիկ բարձրացնել և սրդինեղութիւնների պապճառ դառնալ: Ո՞րը ընտրել: Սաթենիկը մօտեցաւ ամուսնուն, կռացաւ նրա ականջին և խորհուրդ հարցրեց.

— Հարկաւոր չէ ազուն տսելը, պապասխանեց Գէորգը բարձրաձայն, — էդ բանում մեղք չկայ: Քաւորը ասում է, էնքան մարդ էլ խնդրում է, էլ ի՞նչ ես սուս կացել: Եթէ աղին դրա համար խօսալու լինի, ես նրա պապասխանը կը դամ: Շուտ արա, մարդիկը սպասում են:

Սաթենիկը ժողովեց իր բոլոր ոյժերը, բաժակը բարձրացրեց և անհամարձակ ձայնով արտասանեց.

— Շնորհակալ եմ, որ արժան համարեցիք իմ կենացը խմելու: Սաղ լինէք ուրախ:

Խմեց զինին և շրտալով դնաց խոհանոց:

— Աղջիկ, ի՞նչ եղար դու, էդքան ուշացար, գոչեց թամամը:

վրդոված,—Բ՛նչ ես ծնոփդ կախ գցում, էն փղերանց մօտ կանգնում: Դու էլ մի ամաչես:

—Ես ինչ անեմ. իրանք պահեցին, պապասխանեց Սաթենիկը ժպտալով:

—Ի՞նչու պահեցին, հարցրեց Սկեսուրը հեպաքըքրութեամբ:

—Կենացս խմեցին, յետոյ թէ պիտի քո բերանով շնորհակալութիւն առնես: Ես էլ դէ քաւորի հեփ չեմ խօսում. նա խօսցրեց, ես էլ շնորհակալութիւն չաչտնեցի: Ասացի թողէք գնամ ազուն չաչտեմ, փղափ՝ թէ ես ազուն պապասխանը կը պամ:

Մինչ Սաթենիկը պարտնում էր իր կապարած քայլի մասին, պառաւը արդէն իր կապաղութեան գաղաթնակէտին էր հասել: Նրա շրթունքներն ու ձեռները դողում էին: Ուզում էր խոհանոցի փայտերից մէկը վերցնել և հարսի գլխին խփել, բայց իրան զսպեց: Արամների արանքով, ձայնը խեղդած և լի կրքով նա գոչեց.

—Իեփինը մորեա դու, որ մեզ խաչարառակում ես. էդ Բ՛նչ ես արել քո գլխի... Աղջի, էլ օչին էր մնացել... Խաչարառակես դու, որ մեզ խաչարառակում ես... Քեզ մեծացնողի աչքերը քօռանան, հը՛ր՛:

—Ոչինչ խաչարառակութիւն չկայ, պապասխանեց հարսը չուգւած,—Բ՛նչ ես էլի անէճքներդ սկսում: Ի՛նքան մարդ որ քիթ կալելիս աւելորդ էր համարում, էլ դու ինչու ես խօսում:

—Լեզուդ օձ կծի, հը՛ր՛, արպասանեց Թամամը լի կրքով և բարկութեամբ:

Լռեց, այլ ես ոչինչ չխօսաց: Զսպեց իրան, որովհետեւ ընդհարումը կարող էր հիւրերի ականջին հասնել:

—Քեզ հեփ յետոյ կը խօսամ, աւելացրեց նա:

Խնջոյքը վերջացաւ, հիւրերը վերկացան գնացին, իսկ Թամամը դեռ քանդում էր հարսի միսը: Տղան մէջ մորաւ, բարկացաւ մօր վրայ և ասաց.

—Դէ հերիք է էլի, Բ՛նչ ես գլուխներս պանտում: Ամեն մի բանի համար, որ քո քէֆին, քո կամքին հակառակ է, պիտի սրտնեղութիւն գցես էս փունը: Ի՞նչ մեղք ունի հարսը, որ նրան էդպէս լաց ես գցել: Որ ճարումդ ճար լինի, հաւաքաւ էս խեղճին կենդանի-կենդանի կը խեղդես... Ի՞նչ է եկել քեզ... Մենք խնդրեցինք,

քաւորը ուզեց, հարսն էլ խօսեց: Կամաց-կամաց պիտի վերանայ էդ յիմար սովորութիւնը, խօսմ էսպէս չի մնալու: Ուզում ես որ միշտ ամեն ինչ հին կարգով գնաց... Զի կարելի... Անհաշտ կնիկ ես: Պա չես խղճում սրան:

Նա ցոլց տւեց Սաթենիկի վրայ, որը պատուհանում նստած՝ թաշկինակը աչքերին էր դարել և լացում էր:

—Ապրես, ապրես, պապասխանեց մայրը դառնութեամբ և վիրաւորանքով, էդ էր մնացել, որ մօրդ ասես... Էնքան ղինի ես լսմել, որ խելքդ կորցրել ես. պա էդպէս չես խօսիլ, պա թաթիւդ կնկանդ վրան չես քաշիլ: Քեզ համար ոչինչ, որ կնիկդ էնքան մարդու մօտ քաւորի հետ իր գլխի խօսում է և ինձ խաւորաւորում: Ապրես, ապրես. կնիկդ մեր տան նամուսը կորցնում է, քեզ համար ոչինչ. հլա մօրդ էլ յանդիմանում ես. ամօթ քեզ համար:

Եւ արդասեց:

IX

Սաթենիկը միշտ տխուր էր, տխուր՝ ինչպէս իր ազատութիւնը նոր կորցրած թռչնակ: Նա շատ էր մտածում իր անմխիթար վիճակի մասին և հոգեկան տանջանքները հալ ու մաշ էին անում նրան: Նա շարունակ գունդ էր և օրըստօրէ նիհարանում էր: Ամուսինը անհանգստանում էր կնոջ այդ փոփոխութեամբ, իսկ սկեսուրը նկատում էր:

—Մի փոր երեսաց ես բերել, որ էդ օրն ես ընկնի, պա յետոյ քո հալը ինչ կը լինի:

Վերջին ընդհարումից յետոյ Սաթենիկը չաճախ գանգաւորում էր Գէորգին, որ սա սաարէ մօրը իր հետ կարգին վարւելու:

Գէորգը այդ մասին նորից խօսակցութիւն ունեցաւ մօր հետ և խնդրեց նրան, որ հարսի գործերի մէջ շատ չխառնւի: Բացաւորեց թէ հարսը երեսաց չէ, իր պարտականութիւնները հասկանում է, ընդունակ է ղոցա կտրարելու և ուրեմն սկեսրի պահանջը, թէ հարսը ամեն ինչ նրա քէ՛ծով պիտի անի, անկարելի է և նոյն իսկ վնասակար: Շեշտել էր այն կետի վրայ, թէ նոր ժամանակները կեանքի վերաբերեալ նոր սովորութիւններ և հայեացքներ են մըտց-

րել մարդկանց մէջ, որոնց դէմ կուելլը անխելքութիւն է: Չպիտի յետ մնալ ժամանակից, այլ պիտի նրա հետ առաջ ընթանալ...

Այդ խօսակցութիւնից յետոյ Թամամը մի առ ժամանակ այլ ևս չէր խօսում: Բայց նա լռել էր ոչ թէ համոզւած լինելով որդու ասածների մէջ, այլ որ նրա խօսքերից նեղացել, խռովել էր: Նա վճռել էր այլ ևս ոչ մի բանի մէջ չխառնուել:

—Թող քանդուի ամեն ինչ, ասում էր նա ինքն իրան, — շատ հարկաւոր է. դէ որ չեն հասկանում, որ պարիւս չեն ճանաչում, թող ամեն ինչ քանդուի:

Որդու և հարսի համար էլ հէնց այդ էր հարկաւոր. բայց ամսոս, որ երկարապէս չէր սկսարի լռութիւնը. երկու շաբթից յետոյ նա դարձեալ իր իրաւունքների մէջ մտաւ և նորից ցոյց պուեց իր իշխանութեան զօրութիւնը:

Գարնան գեղեցիկ օրերը հասել էին: Գիւղի այգեպուտները և արտօրայքը ծփում էին նորաբաց կանաչի և ծաղկած ծառերի բազմերանգ ծաղիկների մէջ: Եղանակը սառ էր, երկինքը պարզ, ջրերը վարարած. թռչունները ծլլում: Ամենուրեք կենդանութիւն էր շնչում: Գիւղացիք օրուայ պարապ ժամերը անց էին կացնում այգիներում, վայելելով բնութեան գեղեցկութեան պարճառած բաւականութիւնները: Կիւրակի օրերը երկրասարդ կանաչք և սղաւարդիկ այգի էին գնում թէյ խմելու դալար կանաչութների վրայ և ծաղկած ծառերից բուրոյղ անուշահոտութեան մէջ:

Այդպէս մի խումբ հարսներ իւրաքանչիւր կիրակի այգի էին գնում: Բացի թէյուխումից նոքա ունէին մի այլ զբաղմունք ևս: Մէլիք Մելքումենց Աւագի հարսը, որ այդ խմբի մէջն էր, բոլորովին այլ բնաւորութիւն էր պուել թէյուխումին: Տիկին Նւարդը, ինչպէս կոչում էին նրան զիւղում, մօտիկ գտնուող Շ. գիւղաքաղաքիցն էր: Աւագը իր որդուն Շ-ի դպրոցումն էր ուսում տուել և այդ իսկ պատճառով գիւղաքաղաքից հարս բերել որդու համար: Իր գիւղից նա լայնդ չէր արել աղջիկ ուղեւ: Տիկին Նւարդը աւարտել էր իր հայրենի քաղաքի օրիորդաց երկդասեան դպրոցը, մի քանի տարուց յետոյ մտնում էր դնացել և այժմ տնային աշխատանքներից զատ պարապում էր ինքնակրթութեամբ՝ իր մասուր զարգացման աստիճանը բարձրացնելու: Նրա ամուսինը, որ

գիւղի յայտնի արհեստաւորն էր, նոյնպէս հետաքրքրուում էր գրականութեամբ, թէև նրա մտաւոր կերակուրը գլխաւորապէս լրագիրն էր: Ամեն ինչ նա լրագրի մէջն էր գտնում և լրագրով էր սնուում: Կնոջ համար նա անգամ էր գրել Հրատարակչական ընկերութեանը: Այդպիսով Նւարդը միջոց ունէր յագեցնելու իր ընթերցանութեան ծարաւը: Բաց նա միայն իր համար չէր հոգում. նա մտածում էր և իւր ընկերուհի հարսների մասին, որոնք գրել կարողալ չգիտէին: Նւարդը այդպիսիներին ժողովում էր իր շուրջը, այգի էր տանում, կարգում էր նրանց համար գրքեր և կարգացածից խրատներ դուրս բերում: Ամենքը գոհ էին նրանից, ամենքը սիրում էին Նւարդին:

Սաթենիկը իմացաւ այդ ժողովների մասին և մի անգամ ցանկութիւն յայտնեց մասնակցելու դրանց: Նւարդը պատասխանեց թէ ուրախութեամբ ընդունում է նրա խնդիրը և աւելացրեց, թէ որքան շատ լինի մասնակցողների թիւը, այնքան լաւ:

Մի կիւրակի, երբ հարսները որոշեալ ժամին պիտի գնային այգի, Սաթենիկը մտրեցաւ սկեսուրին և յայտնեց իր ցանկութիւնը:

Թամամը նրան կոպիտ ու կտրակի պատասխանեց.

— Ես հզպիսի ծռորի-պաւրի բաներ չեմ սիրում: Կինը ինչ, գիրք կարդալը ինչ, Հարկաւոր չի. մարդ դրանով չի խելօքանալ: Մեծիդ հնազանդ կաց—դա ամենից լաւ կը լինի: Քիչ ես համարձակ, որ հլա գնաս Նւարդի հետ: Էլ նստես վեր կենաս, վերջն էլ ելնես գլուխս: Նա ինչ հարսն է, որ իր պատրոնի հետ պտակից պտեն գալուն պէս խօսացել է: Զահլ տղերանց հետ փողոցում պատահելուց կանգնում զրուցում է: Մի ղոնաղ ¹⁾ գալ պտենները, տեսար խկոյն գլուխը բաց մէջ եկաւ, բարեւասեց և ղոնաղի կողքին նստեց: Ինքն էլ ոչինչ չի անում. միայն կոկոււմ է և դէս ու դէն գնում: Նրանից ինչ պիտի սովորես:

Պառաւի վերջին խօսքերը Սաթենիկը զրպարտութիւններ անւանեց, բերելով ապացոյցներ: Սոքա ցոյց էին տալիս Նւարդի՝ որպէս անպիտանութեան ջանասիրութիւնը: Միայն այդ անպիտանութիւնը

¹⁾ Հիւր:

հակառակ էր պառաւ թամամի հասկացողութիւններին և պահանջներին:

Այսպէս թէ այնպէս, բայց սկեսուրը հակառակում էր և չնայած հարսի կրկնակի խնդրանքին, նա Սաթենիկին թոյլ չտւեց ժողովի գնալու: Սաթենիկը այդ դէպքի մասին երեկոյեան յայտնեց ամուսնուն:

— Քանի-քանի հարսներ գնում են այգի, ասաց նա, — Նւարդը նրանց համար զիրք է կարգում, լսում են, նոր-նոր բաներ են սովորում, իսկ ես Կանը մենակ նստած պիտի ամեն բանից զուրկ մնամ: Ուրիշները կարդալ գրելը չգիտեն, գնում են. իսկ ես զիպեմ. ամենից առաջ էդպիսի գործի յեղից ես պիտի գնամ. պաամթ չի տանը նստելու: Զգնացի, որ մէրդ սրտնեղութիւն չզգի էս ցուենը, համ էլ քո խորհուրդն էլ կը հարցնէի:

— Գնա՛, անպարճառ գնա՛, լաւ բան է, պարտախանեց Գէորգը վճռական եղանակով, — միւս անգամ ուշ մի վարձուր մօրս խօսքերին. զիպեմ, որ նա հակառակելու է մինչև վերջը: Դու գնա՛, ես նրա պարտախանը կը տամ:

Հեղեկեալ կիրակի հարսները Նւարդենց այգին էին ժողովել: Սաթենիկին էլ իմաց էին արել: Այդ օրը թամամը ճաշից առաջ մի Կեղ հիւր էր գնացել: Այնտեղից նա երկու հիւանդի պիտի այցելէր, այնպէս որ երեկոյեան դէմ հազիւ կը վերադառնար:

Սկեսուրին առանց նախօրօք յայտնելու, Սաթենիկը երեսխային խորտն առաւ և գնաց Նւարդենց այգին:

Արեւը մայր մտնելու մօտ թամամը ցուեն վերադարձաւ և Կանը ոչ ոքի չգտաւ: Տղան խանութումը կը լինէր, իսկ հարսը: Դէս նայեց, դէն նայեց, հարեաններից Կեղեկացաւ, բայց ոչ մի կերպ չիմացաւ թէ հարսը ո՞ւր է գնացել: Զարութեան որդերը շարժեցին պառաւի ուղեղի մէջ և նա սկսեց իր անէծքները:

Արեւը նոր էր մայր մտնել, որ Սաթենիկը եկաւ: Պառաւը նրան Կեսնելուն պէս չարձակեց վրան և գոռաց.

— Ա՛յ քո Կեղը դապարկ մնաց, էս ո՞ւր ես կորել. եկել եմ ցուեն, ոչ ոք չկայ: Քեզ ո՞վ է իրաւունք տւել Կանից դուրս գալու: Պա չես իմանում, որ Կանը էնքան պիտի նստես, որ սկեսուրդ գայ: Պ՞րտեղ էիր գնացել, ասա մի Կեսնել:

—Նւարդենց այգին, պարասխանեց Սաթենիկը յուզւած, զգալով, որ փոթորիկը անխուսափելի է:

—Այ դու մեծ զալաթ էիր արել քո հօր, քո մօր և մեծ պապիդ հետ, լսեցիր... Անզգամ, ես քեզ էն անգամ ասացի չգնաս էնպեղ. էլի քո ուզածն ես անում, հմա: Իմ խօսքերը բանի պեղ չես զնում...

Կռացաւ, ուրքից քօշը հանեց և խփեց Սաթենիկին: Քօշը դիպաւ հարսի ուսին և սասորիկ ցաւ պարծառեց: Ճշաց խեղճը, լաց եղաւ և մտաւ սենեակ: Երեխան սարսափից սկսեց ձայնակցել մօրը:

—Այ Ասուած, մրմնջում էր հարսը, —կամ ինձ տար կամ էս պառաւին, որ միմեանցից ազատենք: Էս օր չի, որ ես եմ քաշում:

Տուն եկաւ Գէորգը և տեսաւ կնոջը սենեակի անկիւնում կծկւած: Դեռ հեկեկում էր: Իմացաւ եղելութիւնը և դարձաւ մօրը լի արեւութեամբ.

—Ազի, ամօթ քեզ համար, ամօթ. ա, դու ինչ սիրտ ունես, քո սիրտը ինչպէս է տարել, որ էս անմեղ զառան վրայ ձեռք ես բարձրացրել... Անսիրտ կնիկ ես: Հերիք է, ախր ինձ համբերութիւնից հանում ես... Խաչարառակե՞լու ես մեզ: Մի օր էս տանը ուրախ օր չտեսայ, ամեն օր կռիւ, կռիւ: Պարծառն էլ ամեն անգամ դու ես: Այդի է գնացել, շատ լաւ է արել: Ես եմ ասել, որ գնաց: Ե՛ս — իմ կինը, խօսքդ ինչ է: Զեռ թողնելու էս հարսին մի ազատ շունչ քաշի: Դէ հերիք ես, ա՛մա: Ասուած վկայ, խանութս կը հաւաքեմ, փուն պեղս կը ծախեմ, կնկանս վեր կ'առնեմ կը գնամ էստեղից և քեզանից կ'ազատենք: Հերիք է. ախր ամեն բանի էլ չափ ու սահման կը լինի:

—Ապրես, ապրես որդի, պարասխանեց Թամամը ալլալւած ձայնով: —մօրդ լաւ պատիւ ես տալիս: Հա, մէրն է վաւր, մէրն է մեղաւորը, իսկ կնիկդ արդար է... Աչքերս քօռանան, որ թողեցի դրան ինձ համար հարս բերեն... Էն ժամանակ պիտի մեռնէի պրծնէի, որ էս ամենը չտեսնէի:

Եւ արտասալի աչքերով հեռացաւ միւս սենեակը:

Ամենքը տխուր էին: Տան վրայ մի սև վարազոյր էր կախւած: Մի ինչ որ ծանրութիւն ճնշում էր ամենքի կուրծքը: Առանց

ընթերցող նրանք շատ կանուխ անկողին մտան և քնեցին: Երկար ժամանակ Սաթենիկի աչքերին քուն չէր գալիս:

X

Աշնան ցրտ'ըը հասել էին: Երկինքը շարունակ ամպամած էր, անձրևը անպակաս և օդը խոնավ: Սարերի կալարներին շարունակ պուրջներ էր գործում թանձր մառախուղը: Արտերն ու այգիները կորցրել էին իրանց կենդանութիւնն ու շքեղութիւնը: Գիւղի ցեխոտ փողոցներով անցնելը դժւարացել էր: Տարւայ այն ժամանակ գիւղացիներից իւրաքանչիւրը ասես մի-մի ծանրաչափ լինէր, եղանակի հետ միասին նրանք էլ մռայլ էին և տխուր: Հոգսն ու թախիժը չէին վերանում նոցա դէմքերից: Ամեն ոք ունեքերը կիրած, ձեռները գրպանում, մութամոլոր կանգնած էր լինում գիւղամիջի մի ծայրին և լուռ ու մունջ մտածում: Ձկամ էին միմեանց հետ խօսում: Ծանր և անախորժ ժամանակ էր. շուտով հարկ պիտի ժողուէին, իսկ շարերի գրպանում կոպէկ չկար: Ոչ օտարականներն էին փող ու դարկել և ոչ բամբակն էր ծախուել:

— Էլի պարտք պիտի արած, ճար չկայ, ասում էր ամեն մէկը ինքն իրան:

Ոսկանենց Դէորզը այդ կողմից հոգս չունէր, նա կարող էր ոչ միայն իւր, այլ և մի քանի աղքատների հարկը վճարել: Առձեռն փող կար նրա մօտ: Սակայն նա ևս հոգսից զուրկ չէր: Այդ հոգսը նրա մայր Թամամն էր, որ շարունակում էր անհաշիւ վարւել Սաթենիկի հետ և վշտամահ անել խեղճ հարսին: Մարդ ու կնի' մի ուրախ օր չէին տեսնում իրասածի և անհաշիւ սկեսրի շնորհիւ:

Եւ այդ կինը հալումաշ եղած կրկին յղի հարսի ականջին ամեն օր կրկնում էր.

— Տես, հրէս ասում եմ. եթէ բերածդ էլի աղջիկ լինի, էս տանը չմնաս, էլ իմ երեսը դուրս չգաս: Էլի մեր սիրտը պիտի սևացնես: Պա որդաս խեղճ չի: Առաջ որդայ ժառանգը պիտի ծնւի:

— Մարդս քեզ նման չի, որ պիտի, պատասխանեց Սաթենիկը, — որդայ լինի, չլինի — էլի դու մեր սիրտը սև ես պահելու. քո բնաւորութիւնը լաւ եմ ճանաչում:

— Օհօհօհօ, էլի լեզուն բլբլացրեց. որ իմ խօսքիս խօսք չա-

սես, որ ինձ պատասխան չտաս, չի կարելի... Ինչպէս կարելի է. խանի աղջիկ ես ատիւր...

Լուում էր Սաթենիկը, չկամենալով ընկալնական անախորժ փութորկի առիթ տալ: Նա զգուշ էր դրանից և խղճում էր ամուսնուն:

—Ախ, Աստուած, ինչ կը լինէր, որ էս անգամ տղայ լինի, մտածում էր Սաթենիկը,—տեսնես երաբ սէր ու խաղաղութիւն կընկնի էս տունը:

Ահա նորից Սաթենիկի ցաւը բռնել է և երիտասարդ կինը իր բոլոր ոյժերը լարած՝ ջանք է անում զիմանալ երկունքի ահեղ ցաւերին: Դարձեալ սկեսուրն էր պատմէրը, որը աչքերը հարսի երեսին յառած, կարծես շարունակ մտքում կրկնում լինէր. «Հը՛, որ աղջիկ բերես, կը թափեմ, դնից դուրս կ'անեմ քեզ»: Ներկայ էր և հարսի մայրը:

Գէորգը առանձնացել էր և անկողին մտել: Երիտասարդի քունը չէր գալիս, կնոջ վտանգաւոր դրութիւնը շարունակ անհանգստացնում էր նրան և նա անհամբերութեամբ սպասում էր մի ուրախ լուրի:

Սաթենիկը ձեռները ծալած անց ու դարձ էր անում իր համար պարտապաժ սենեակում: Դեռ ցաւը այնքան սառտիկ չէր և խեղճ կինը, իրան մոռացած, ուրիշների մոտին էր հոգում:

—Ախ, Աստուած, ծնունդս թող տղա լինի. ծնողներս խեղճ են, սկեսուրիս երեսին չեն կարողանում նայեն... Թող տղա լինի, որ էս աներես պառաւը մի քիչ ուրախալաց, երեսիս ծիծաղելով խօսայ, իմ սիրտը բացւի և մեր տան խռովութիւնները վերանան: Խեղճ մարդուս ունքերը իսկի չի բարձրանում, ինչ ասեմ էսպէս պառաւի...

Նա մտածում էր ծնողաց պապւի և ընկանիքի բախտաւորութեան մասին, մի բախտաւորութիւն, որը հիմնւած էր աշխարհ եկող զաւակի աղջիկ կամ տղա լինելու վրայ:

Վերջապէս Սաթենիկը ազատեց, բացց, ո՛հ դժբախտութիւն, այս անգամ ևս ծնունդը աղջիկ էր:

—Վհւ՛, գոչեց Քամամը, երկու ձեռքով գրող անելով ծննդականի գլխին,—ինչ կը լինէր, որ քո մէրը լոյս աշխարհ չգցէր քեզ:

Այ քեզ զուրբան, Ասուած, ախր իմ մեղքը ձրն է, որ ինձ էսպէս պարիծես աստի՛ս:

Սկեսուրի խօսքերը Սաթենիկի ականջին հասան և հիւանդի ցաւը կրկնապարկեց: Բոլորովին ուժասպառ և շնչասպառ՝ նա փռեց իր սեղունը: Աղջկայ մայրը այս անգամ ոչինչ չպարասխանեց անխղճմտանք սկեսրին: Նա մօրեցաւ աղջկանը և նստեց նրա անկողնի մօտ:

Քամամը քիչ յետոյ գնաց որդուն աւերելու:

—Հը՛, ազի, ինչպէս վերջացաւ, առանց փորձանքի ազատւեց, հարցրեց Գէորգը սրտադրոփ անհամբերութեամբ:

—Հնա՛, բախաւոր, ազատեց. աղջիկ է բերել, հիմիկւանից բաժինք հազրիր: Խանութի էլ ծախես, չես կարողանալու աղջկերանց դմարդու տալու ծախքը հանես:

—Այ մէր, հերիք ես, ասաց Գէորգը բարկացած և ապերկեթեամբ, —քիչ կռուայ էդ հարսի գլխին: Եդ իմ դարդն է, թէ ինչպէս եմ իմ աղջկերանց մարդու տալու: Սիր քեզ ճիշդ է հարցնում, թէ կնիկս սողայ է բերել կամ աղջիկ... Էսպէս էլ բնաւորութիւն կը լինի... Թու...:

Եւ վերմակը ուսերին քաշելով, հրեսը շրջեց մօրից:

—Որդի, ինչու ես նեղանում, ախր ես քեզ ծիծ եմ պւել մեծացրել. ինչի ես թքում վրաս: Սրտիդ դիպչում է, որ ես էսպէս եմ խօսում... Անխելքը ես եմ, որ քեզ համար մորաճում եմ, քո հոգսն եմ քաշում: Հողը իմ գլխին էլ, իմ բախտի գլխին էլ...

Եւ թաշկինակը արտասուալի աչքերին սանելով, հեռացաւ որդուց:

Հիպեւեալ առաւօտեան մանկանը լողացնելուց Քամամը հանաքով քողարկւած անէծքներ թափեց նորածնի գլխին և երբ Սաթենիկի անդրանիկ աղջիկը՝ տարի և կիսական Եղիսաբէթը՝ մօրեցել էր տապին ու զարմանքով մօտը դէպի նորեկ քրոջն էր անում, պառաւր ծիծաղելով պատասխանեց.

—Հնա՛, էս է. սա էլ քո կտորն է. քեզ էլ, սրան էլ մի պատանի մէջ դնեմ պամ տէրտէրին տանի թաղի, հմն...:

—Այո, պատասխանեց երեխան միամտաբար:

Մի քանի օր դրանից անցած, առաւօտեան Քամամը կրկին

լողացնում էր մանկանը, որը այդ օրը անընդհատ լաց էր լինում։ Ոչ մօր ծիծր, ոչ լողացնելը, ոչ օրօրը — ոչինչ չէր օգնում։ Երևի ցաւոյ տեղ ունէր։

— Ի՞նչ անեմ ես, գանգաւում էր սկեսուրը համբերութիւնը հաւած, — գլխիս եմ դնելու պահեմ... Շատ մի աչքիս լոյսն ես... Սոս, սոս...

Յետոյ գտնալով հարսին՝ զայրոյթով ասաց.

— Աղջի, վերցուր ծիծ տուր նորից, որ ձայնը կտրի։

— Դէ հիմկա տեսցի էլի, պատասխանեց հարսը տընքունբալի ձայնով, — սոս չի կենում։

— Էն ցեղից է, որ սոս անի, ընկել է մօրը էլի. ասում եմ վերցուր ծիծ տուր, իսկի ինձ լսում է։

— Դէ հը՛, էս էլ ծիծը, ասաց Սթենիկը բարկացած և երեխային արագութեամբ գիրկն առնելով, — սխալ իսկի կաթն էլ չի ուտում. զօւով կարող եմ ծիծ տալ։

— Աղջի, էդ ո՞ւմ վրայ ես փոշիդ լափ տալիս, դոչեց սկեսուրը, — ես ինչ մեղաւոր եմ. ծնողը դու, երեխան քոնը. ո՞վ է մեղաւոր, որ էգպէս մի պարիծ է ծնւել։ Հարս բերի, որ թոռներ տեսնեմ, սիրտս բացւի, հանգիստ ապրեմ էս տանը, չեւաւ։ Զհանեամը, ծնունդը տղայ լինէր, էլի ոչինչ...

Եւ լուեց, սպասելով պատասխանի։ Սթենիկը, որ այդ օրը երեխայի լացի և իր ցաւերի պատճառով մեղամտացածու և դիւրագրգիռ էր դարձել, ներքուստ սաստիկ յուզւած էր պառաւի խօսքերից։

— Հը՛, ինչի՞ սոս կացար, ասաց նա արհամարանքով և արեւութեամբ, — մին էլ ասա, որ կշտանաս։

— Պա ինչի չեմ ասիլ, գոչեց սկեսուրը, — փիս հարսի աչքն էլ կը հանեմ... Կարծում ես թէ սոս եմ մնալու։ Դու ինձ ու էս տան համար ցաւ ու կրակ դարձար։ Ասուած ինձ իմ ուզած հարսը չհասցրեց։ Քեզ նման հարսին տանը պահելու չի, տանը։ Երկու աղջկանդ էլ ձեռք տալու է և հօրդ տունը կուղարկելու։

Այդ խօսքերը, որոնք չափ ու սահմանից անց էին, խոր խոցեցին Սթենիկի քնքոյշ սիրտը։ Նրա ուն ու ձեռը դող էր ընկել, գոյնը բոլորովին թուել էր և դէմքի վրայ երևան էին գալիս մէկ-

Մէկ ցնցումներ ու կրկին շքանում: Հարւածը սաստիկ էր և խեղճը չկարողացաւ դիմանալ դրան: Կամեցաւ խօսալ, բայց ձայնը խեղդ-
ւեց կոկորդում և նրա աղեկորուր լացի միջից լսեց հետեւեալը.

— Սպանիր, սպանիր մեռնեմ քո ձեռքից պրծնեմ էլի...
Կը գնամ, կը կորչեմ էս տնից, միայն թէ դու ուրախ լինես, միայն
թէ քո երեսը չտեսնեմ: Անտէր չեմ, որ միշտ գերի մնամ քո
ձեռքին:

Նա վեր թռաւ տեղից, թեթեւ շալը ուտերին ձգեց և շրա-
պով դուրս ելաւ տնից:

— Աղջիկ, մեր ես գնում, դոչում էր նրա յետեւից սկսուէրը:—
աղջիկ, երկու օրուայ ծննդկանը պա դուրս կը գնայ: Աղջիկ, կաց, մեզ
մի խաչարառակիր:

Բայց Սաթենիկը չէր լսում: Նա արդէն փողոցումն էր և շրա-
պով գնում էր հէրանց: Փոքրիկ Եղիսաբէթը լաց էր լինում մօր
յետեւից, իսկ նորածինը շարունակում էր իր մզկիտը:

Փամամը խղճաց երեսաներին: Նա մօտեցաւ, գիրկն առաւ
Եղիսաբէթին, համբուրեց նրան և ասաց.

— Լաց մի լինիլ, նանան քեզ դուրբան, մայրիկը հրէս կը գայ...
Վախ մայրիկ... Լաց մի լինիլ. գնանք քեզ չամիչ տամ:

Դրան աջակէս լուցրեց, իսկ նորածնի խանձարուրը գիրկն
առնելով սկսեց անց ու վարձ անել սենեակում և գրկումը օրօրել
նրան: Քիչ յետոյ նորածինն էլ իր ձայնը կորեց, կարծես նա մի
փոթորկի էր սպասում:

— Էսպէս էլ խաչարառակչութիւն կը լինի, կրկնում էր յաճախ
Փամամը, ձեռքը գլխին խփելով:

Տուն եկաւ Գէորգը:

— Ո՛ւր է Սաթենիկը, հարցրեց նա:

Մայրը պատմեց եղելութիւնը: Ներսիսաւարդը ձեռքը ճակա-
տին զարկեց և շանթահարի նման դուրս թռաւ տնից: Աներոջ
տունը մտնելով՝ տեսաւ, որ կինը պառկած է: Զոքանչը երկու վեր-
մակով ամուր ծածկել էր նրան, իսկ ինքը կողքին նստել: Աչքերի
արդասուքը դեռ չէր չորացել:

— Ել օջին էր մնացել, որ մէրդ աղջկանս գլուխը չբերի, ասաց
զոքանչը, — պա ծննդկանի հետ էրպէս կը վարւէն: Եկաւ էստեղ.

երեսի գոյնը էդ պատի գոյնն էր դառել։ Սաղ ջանով դողում էր։
Ծածկել էմ, նոր է սկսել տաքանալ։ Հրէս Սոնային ուղարկում եմ,
որ գնայ երեխաներին բերի. փոքրիկին ծիծ պալ է հարկաւոր էս
գիշեր։

—Ի՞նչ, անեմ ես, դուցեց Գէորգը յուզւած և լացակումած,—
ջուր ելու եմ, կնկանս հետ առանձին ապրեմ։ Ինչ որ մէրս ուզի կը
տամ, միայն թէ կնկանս ազատ թողնի։ Գիւղացիք ինչ ուզում են՝
թող խօսան. իմ կնոջ կեանքը ամեն բանից թանկ է ինձ համար.
էլ չեմ կարող համբերել ու տանել...

—Ինչ ուզում ես արա, մըմնջում էր Սաթենիկը անքաղի ձայ-
նով,—միայն ինձ ազատիր էդ ցաւ ու կրակից։

Նրա ձայնը ասէք յատակի տակից գալիս լինէր։

Սաթենիկը այդ գիշեր սաստիկ տենդ ունեցաւ։ Այնուհետք օր
օրի վրայ նրա մարմնի տաքութիւնը բարձրանում էր։ Հարսը սար-
սափելի վտանգի էր մտնում։ Նրա ծնողները և ամուսինը յու-
սահադութեան մէջ էին և չգիտէին ինչ անեն։ Խեղճ մայրը ծա-
ծուկ լաց էր լինում, նախագգալով աղջկայ գրութեան անյուսալի
վախճանը։ Սաթենիկը ծննդին յաջորդող տենդ էր սրացել։ Հայրա-
կան տունն եկած օրւանից երեք օր անցած նա՝ զուրկ բժշկական
օգնութիւնից՝ ծանր փանջանքների մէջ աւանդեց իր հոգին, խոր-
սգի մէջ թողնելով թէ ամուսնուն և թէ ծնողացը։

—Վշտացար, արտասուքի միջից գոռում էր Գէորգը, դառնա-
լով մօրը,—կշտացար, դէ զինջացիր։

Քամամը, որ խնամուց տուն էր եկել հարսի մահւան պատճա-
ռով, ծեծում էր իր գլուխը և ողբում։

—Ասուած, ինչու ինձ չորարար հարսիս տեղ. պա խեղճ չէր
տղաւ, պա խեղճ չի էս ծծկեր երեխան...

Գէորգը լաց լինելուց դադար չէր առնում։

—Վայ իմ անբախտ Սաթենիկ ջան, դուքում էր նա անդադար։
Երբ աչքերը ընկնում էին երկու փոքրիկների վրայ, Գէորգը
մազերն էր սկսում փեղել և անէծք ու նախատրինք ուղղում իր
մօրը։ Իսկ մայրը ալ ևս լուռ էր կացել և միայն առատ արտա-
սուք էր թափում։ Նա մնացել էր քարացած անսպասելի աղէտի
առաջ և չէր կարողանում ոչ ոքի երեսին նայել։ Գլուխը քարշ

Թաշկինակը շարունակ աչքերին էր փանուժ: Լուռ էր: Ձգում էր նա արդեօք իր յանցանքի ամբողջ ծանրութիւնը, թէ ներքուստ չարանում էր անհնազանդ հարսի վրայ:

Վաղաթառամ էակի մարմինը հողին յանձնեցին: Համարեա բոլոր գիւղացիք ներկայ էին յուղարկաւորութեանը: Ամենքը ծանր փպաւորութեան փակ վերադարձան գերեզմանափնից, ծանօթ լինելով Սաթենիկի ցաւաւորանջ կեանքին:

Կարճ միջոցից յետոյ մօր Թարմ գերեզմանի կողքին փեղ գտաւ նորածինը, որ կարծես կափարւած աղէտի ծանրութիւնից և Թամամ փառի ապագայ կռուոցից ազաւրելու համար՝ զնաց մօր ետեւից...

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐՄՈՆՏՈՎՅՈՅ

ԹԱՐԳՄ. ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԺԱՏՈՒԵԱՆԻ

I

Ա Ղ Օ Թ Ք

Կեանքիս զժառին, ծանրը բոսկին
Թէ լուռ թախիծ է ճնշում իմ հոգին,
Ես աղօթում եմ, միայն սըրբազան,
Սքանչելի աղօթք մըրմնջում բերան:

Եւ ջերմ աղօթքում այնքան ներդաշնակ
Կայ հըզօր մի ոյժ, մի ոյժ կենսառաք.
Կայ ոգևորիչ մի գեղեցկութիւն,
Յի անմեկնելի, սուրբ գեղեցկութիւն:

Եւ աղօթելիս՝ ես նորոգւում եմ,
Կասկածը հեռու, հեռու է փախչում.
Ես հաւատում եմ, ես արդասւում եմ,
Ե՛ւ թեթեանում, և՛ ազատ շընչում:

II

Մ Ա Ր Գ Ա Ր Է

Այն օրից, երբ Տէրն յաւերժ, երկնաւոր
Ինձ մարգարէի պարգեւեց շընորհ,
Ես պարզ կարդում եմ, զերդ Կիսուր մի էջ,
Արարի ու չարիք մարդկանց աչքի մէջ:

Ես ըսկսեցի քարոզել մարդկան
Ե՛ւ սէր, և՛ ուսմունք սուրբ ճշմարտութեան,
Բայց զինւած իմ դէմ իմ մերձաւորներ՝
Մոլեղին վերաս նետեցին քարեր:

Եւ գըլխիս վերայ ես մոխիր ցանած,
Անապարտ փախա՛յ՝ աղքատ, հալածւած.
Այնպեղ եմ ահա ապրում դո՛հ կեանքով,
Որպէս թռչուններ—Տիրոջ բարեբով:

Այնպեղ Բարձրեալի պարուէրը պահած՝
Ինձ խոնարհւում է ամեն արարած.
Այնպեղ և՛ ասպղեր եթերի միջից
Խնդազին փայլով ունկնդիր են ինձ:

Բայց երբ անցնում եմ արագ քայլերով
Ես աղմկաշար քաղաքի միջով,
Վերաս ցոյց տալով՝ ինքնասէր, սիգանձ
Ժըպրում են ծերերն ու ասում մանկանց.

«Նայեցէք, ահա, նա ձեզ օրինակ,
Գոռոզ էր—մեզ հետ չըվարեց հաշտ կեանք.
Անմիտն ուղում էր համոզել մարդկանց,
Որ նորա լեզուով խօսում է Ասուած:

«Նայեցէք, որդի՛ք, դուք նորա վերայ.
Ինչպէս և՛ մըռալ, և՛ զունաւ է նա,
Ինչպէս նիհար է, մերկ, անօգնական,
Ինչպէս ամենքն էլ ապրում են նորան:

ՕՂԵԻ ԿԼԻՄԱ

ԴՈՒՅ. Կ. Յ. ՓԱՇԱՅԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Օղին խոնաւութիւնը.— Օղը բացարձակապէս խոնաւութենէ տշտինքն ջրաշողիէ զերծ չլինիր, միայն անոր չափին աւելնալովն ու պակսելովն օղին խոնաւութիւնը զգալի կը լինի: Օղին խոնաւութեան աստիճանը խոնաւաչափ (hygromètre) ըսւած գործիքով կը չափուի: Օղին խոնաւութիւնը ամառը առաւօտէն մինչև կէսօրին երեք ժամ մնացած շարանալ կը սկսի, անկէ կէսօրը մինչև չորս ժամ անցած կը պակսի, յետոյ նորէն աւելնալ կը սկսի: Ձմեռը կէսօրը մինչև երկու ժամ անցած կը շարնայ, և արեւը մարը մտած միջոցին կը պակսի: Օղը ցամաքի վրայ աւելի չոր է քան ալուր: Հովերը խոնաւութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին: Առնետը և անտառներու մօտաւորութիւնը խոնաւութիւնը կ'աւելցնէ, խոնաւութիւնը միջավայրի մը միջին դաջութեան հետ խորորնակ կը համեմատի, մթնոլորտին ցած մասերէն աւելի բարձր խաւերուն մէջ նւազ է:

Օղին ջերմութիւնը.— Հասարակածի մօտ ջերմութեան միջին աստիճանը զրեթէ անփոփոխ է, բնականօրէն մօտենալով դարբերութիւնը կ'աւելնայ: Միջին հաշուով ջերմութիւնը իւրաքանչիւր 180 մէյր բարձրութեան մէկ աստիճան կը պակսի: Ծովին և ընդ-

¹⁾ Տես Մուրճ 1899, № 1:

հանրապէս բոլոր ջրերուն մօրաւորութիւնը ջերմութեան աստիճանը կը բարելաւանէ. այս պատճառաւ իրենց ջերմութեան միակերպութեամբ նշանաւոր են ծովային կլիմաները և ցաւաքային կլիմաները: Անոսաներու օդը զաշտի օդէն աւելի սաք և աւելի միակերպ է:

Օդին ջերմութիւնը շնչառութիւնը և արեան շրջանը կ'արագացնէ, մորթին պաշտօնները կը ժրացնէ, մէզին չափը կը պակսեցնէ, ջղային գրութիւնը կը սկարացնէ, ախորժակը և մարսողութիւնը կը նւազեցնէ: Չափազանց բարձր սաքութիւնը արեւահարութիւն, զառանցանք և կամ կազմութեան սպառում յառաջ կը բերէ: Չափաւոր ցուրտը արիւնը կ'աւելցնէ, Ֆիզիկական և մտաւորական կարողութիւնները կը կանոնաւորէ. ընդհանրապէս, չափազանց ցուրտը անպամաւորութիւն ներգործութիւն մը ունի, որ կրնայ մահ իսկ պատճառել: Մարդ սաստիկ ցրտերուն դէմ լաւ սնունդով և չափաւոր շարժումով մը կրնայ ինքզինքը պաշտպանել: Եթէ մարդուն բնական սաքութիւնը 37-էն (Յէլսիուս) 29 աստիճանի իջնայ, մահը վրայ կը հասնի:

Հուլիսը.—Եթէ մթնոլորտին մի քանի կէտերուն վրայ օդին խտութիւնը հաւասար լինելէ դադրի, այն ատեն առաւել կամ նւազ ուժգին հոսանքներ կը կաղմնին, որոնց հով կամ քամի անունը կը տանք: Օդը միայն եթէ մի կէտի վրայ սաքանայ, ընդլայնի և բարձրանայ, անոր տեղը կը յաջորդէ աւելի սաք օդի հոսանք մը: Հասարակածի մօտ օդին չափազանց սաքացած մասերը մթնոլորտին մինչև վերջին սահմանները կը բարձրանան, ուրկէ դէպի բևեռները կ'ուղղւին, միևնոյն ժամանակ բևեռներուն ցուրտ օդն ալ կուգայ անոնց տեղը բռնել, ասկէ յառաջ կուգան ալիզան և հալալիզան կոչւած քամիները, երկու կանոնաւոր, ընդհանուր և հաստատուն հոսանքներ, որ երկրին արեւմուտքէն արեւելք դառնալուն հետեանքով փոխան հարաւէն հիւսիս և հիւսիսէն հարաւ երթալու, մեր կիսագնդին մէջ հարաւ-արեւմուտք և հիւսիս-արեւելք կը միջնեն:

Մասնաւորապէս, ալիզեան և հալալիզեան հովերը միջերկրականի կողմերը կը դրնւին, այսինքն միստրալ կոչւած սաք քամին, որ հիւսիս-արեւելքէն կը միջէ և Սիրոքս ըսւած սաք քամին հա-

րաւարեմութեն: Պարբերաբար փչող քամիներ ալ կան, ինչպէս Մ'ուսիմը, որ հնդկաց ծովուն մէջ հոկտեմբերէն մինչև ապրիլ հիւսիս-արեւելք և ապրիլէն մինչև հոկտեմբեր հարաւ-արեւմուտք կը միջեն, առաջին պարագային չորութիւն կը բերեն, իսկ երկրորդին անձրևներ: Էթեշիէն ըսեա՛ծ քամիները ամռան միջոցին Միջ-երկրականի մէջ կը միջեն, որոնց պտորին հոսանքը հիւսիս-հարաւ և վերին հոսանքը հարաւ-հիւսիս կ'ուղղւին, և շնիկ աստեղի օրերուն պաքութիւնը կը բարեխառնեն:

Հաւիտաւոր քամին մէկ մանրերկրորդի (=սեկունդ) մէջ 2 մէյր կ'ընթանայ, ուժգինը 10 մէյր, աւելի ուժգինը 15 մէյր, խիստ աւելի ուժգինը 20 մէյր, փոթորիկը 25 մէյր, ուրազանը 35 մէյր: Սիքլոն և Րիֆոն ըսեա՛ծ աստիկ մրրիկները պոկուկաւոր արագ շարժմամբ կը տեղափոխւին:

Քամին, մանաւանդ չորը, մարմինին ջերմութեան կորուստը և շոգիացումը կը դիւրացնէ, հողը և մթնոլորտը կը մաքրէ կասկածելի մասնիկները ցրելով, առանց սակայն ակտիւ սերմերը շաւի հեռունները տեղափոխելու, երկրի մը չորութեան և խոնաւութեան վիճակը կը կանոնաւորէ. հսկաբար քամին կլիմաներուն անհրաժեշտ պարբերէն մին է:

Մթնոլորտին ելեքտրականութիւնը.—Մթնոլորտը նոյն իսկ առանց ամպերու և փոթորիկի ելեքտրականութիւն կը պատրաստէ, մանաւանդ դրականը. մթնոլորտին բարձր խաւերուն մէջ աւելի առաւել կը գտնուի: Փոթորիկները մեր կլիմաներէն աւելի այրեցեալ դօրիին մէջ շաւի չաճախ կը պայտահեն և աւելի ահարկու են: Փոթորիկի ժամանակ՝ առաւել ելեքտրականութեան պատճառաւ՝ ջղաջին, հիւանդ և ապաքինող անձերը տկարութիւն և սրտնեղութիւն մը կ'զգան: Շանթարձակումը աւելի չաճախադէս է ամառը, ցերեկէն աւելի զիշերը, քաղաքներէն աւելի զիւղերը. և ուղղակի կամ վերադարձ շանթահարութիւնը անմիջական մահ և կամ միայն այրում, անդամալուծութիւն կը պատճառէ:

Աշխարհագրական դիրքերուն մատդեղային սեռի վրայ
ունեցած ազդեցութիւնը

Կ Լ Ի Մ Ա

Աշխարհագրական դիրք ըսելով պէտք է իմանանք կլիմաները, լեռները, ծովերը, գետերը, ձորերը, անտառները և դաշտերը: Այս զանազան դիրքերը խորապէս կ'ազդեն մարդկային, ինչպէս նաև կենդանային սեռի կազմութեան, բնաւորութեան և առողջութեան վրայ:

Կլիմաները.—Կլիմաները իրենց անհուն դարբերութեամբ խորապէս կը ներգործին կենդանային կազմութեան վրայ. Հնդկաստանի կլիմային դակ ապրող հաւը Ռուսաստանի մէջ ապրող հաւէն շատ դարբեր է. Նոյնպէս հիւսիսային սառուցեալ երկիրներուն մէջ ապրող արջը մեր բարեխառն կլիմաներուն դակ ապրող արջէն կը դարբերի: Նոյնպէս են նաև մարդիկ. Ամերիկայի դապախաշ կլիմային դակ ապրող սեամորթը բնաւ չը նմանիր բարեխառն կլիմաներու դակ ապրող սպիտակամորթին: Կլիմաները ընդհանուր բնութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին, կարծես դարբեր կլիմաներ մէկ մէկ դարբեր աշխարհներ են. երկու դարբեր կլիմաներու մէջ գոնեոգ անասունները, մարդերը, բոյսերը, և այլն, անհամեմատապէս իրարու աննման են. ամեն կլիմա ունի իր չարուկ բոյսը, կենդանին ու մարդը. ինչ հրաշալի մեծ կերպարանափոխութիւնն է...

Կլիման՝ երկրի մը ընծաւած մթնոլորտային հանգամանքներուն ամբողջութիւնն ըսել է, ինչպէս լայնութեան ու բարձրութեան աստիճանը, ջերմութիւնը, չորութեան և խոնավութեան վիճակը, հողերը, ելեկտրականութիւնը: Սակայն ընդհանրապէս կլիմաներու բաժանման մէջ այս հանգամանքներէն միայն ջերմութեան աստիճանը հիմ բռնուելով գլխաւոր հինգ կլիմայական դասի կ'որոշուի՝ ալրեցեալ, ջերմ, բարեխառն, ցուրտ և բևեռային կլիմաներ:

1) Ալրեցեալ կլիմաներ.—Երկրագնդին երկու զուգահեռ +25° աստիճաններուն մէջ կ'իջնաց: Եւրոպա անոր դակը չ'իջնար. այս կլիմային դակ գոնեոգ երկիրներն են Ասիոյ մէջ՝ Արաբիա, Հնդկաստան, Հնդկա-Չին. Արիւրիէի մէջ՝ Սէնէգալ, Կոնգո, Սահարա, Սուդան, Հաբէշաստան, Մոզամբիք, Մադագասկար. Ամերիկայի մէջ՝ Մեքսիկա, Կեյրոնական Ամերիկա, Անտիլք, Կոլումբիա, Գիւյանա,

Երազիլի հիւսիսակողմը. Մալալայի մէջ՝ Ֆիլիսպեան, Մուլիկեան, Նոր Գլինէ, Գալոլեան, Մալգիւզեան և Զոնգի կղզիները:

Այրեցեալ գոյիին մէջ օդային ճնշումը, սաքութիւնը և խոնաւութիւնը քիչ փոփոխական է, դրեթէ միակերպ է: Բնակիչները թոյլ կազմ մը և ընդհանուր վարուժութիւն մը ունին: Թոքախորհոն արագընթաց է: Մասնաւորապէս հոն կը տիրէ ճահճային ջերմեր, սարգ կամ մահաբեր ջերմերու զանազան տեսակներ և անընդհատ ջերմեր. վրանգաւոր թանջքեր, լերդալուսալ, ժանդալուսալ, յաճախ մահացուցիչ կապոնիանարիւնութիւն, արեւահարութիւն, արիւնամիզութիւն, ուրոզ կեղ, հալէպի կեղ և զանազան մորթային հիւանդութիւններ, փնասակար ճճիներ, բոր, սանկ, և այլն:

Սեւամորթերը ընդհանրապէս այս կլիմաներուն սակ կը գտնուին. անոնց մորթերուն սեւութեան պատճառը՝ արեգական կիզիչ ճառագայթներուն սակ արեան կրած մշտապէս փոփոխութիւնն է, որով գոյացած է դոյն ուռոզ մասնաւոր նիւթը. և այդ սերունդը ժառանգաբար կը վայելէ այդ հանգամանքը: Այս կլիմաներուն անդրանիկ բնակիչները ի հարկէ մեզ նման սպիտակ մորթեր ունէին, սակայն դարերու ազդեցութեան և արեգական ծայրայեղ կիզիչ ներդրութեան սակ գոյներնին հեղհեղ սեւացաւ: Արեգական այս ազդեցութիւնը մեր բարեխառն կլիմաներուն մէջ երկար ճամբորդողներու վրայ ևս կը տեսնուի, թէ և թեթեւ և ոչ սեւական կերպով: Տարբերութիւնը ուրեմն ներգործութեան երկարապէս լինելուն մէջ կը կաշնայ, նոյնպէս արեգական կիզիչ յափկութեան աստիճանին մէջ: Սեւամորթերու մազերը ողորկ, ալեծածան, դանդուր և դուռլ են:

2) Զերմ կլիմաներ.— Զուգահեռ $+ 25^{\circ}$ և $+ 15^{\circ}$ աստիճաններուն մէջ կը սարածուի Հիւսիսային կիսագնդին ջերմ կլիմաներուն սակ գտնուող երկիրներն են Եւրոպայի մէջ՝ Սպանիա, Ժովային Իտալիա, Յունաստան, Ֆրանսայի միջերկրական ծովեզերքը. Ասիոյ մէջ՝ Արաբիոյ և Պարսկաստանի հիւսիսակողմը, Ասիական Տաճկաստան, Աֆղանիստան, Թիւրքեստան, Զինաստանի հարաւը. Աֆրիկայի մէջ՝ Մարոք, Չէզայիր, Տունիս, Տրիպոլիս, Եգիպտոս. Ամերիկայի մէջ՝ Մեքսիկայի հիւսիսը, Միացեալ Նահանգաց հարաւը. Ովկիանայի մէջ՝ Մարեան, Մազէլլան և Սանդուի կղզիները. Հարաւային կիսագնդին սակ կը գտնուին, Աֆրիկայի մէջ՝ Բարեյու-

սոյ գլուխը, Հոսէնիսօ. Ամերիկայի մէջ՝ Կերու, Բրազիլ, Ուլիսիանայի մէջ՝ Աւստրալիա, Նոր Կալեդոնիա:

Այս կլիմային սարեկան միջին սաքուլթիւնը 16-էն 20 աստիճան է (Յէլսիուս). ջերմութեան փոփոխութիւնները ցերեկը աննշան, իսկ դիշերը շատ զգալի են: Ճահճային ջերմերը՝ որ յաճախ վստանգաւոր ձև մը կ'առնեն՝ Ձէզայիւրի մէջ շատ կը պատահին. հոն կը տիրէ նաև Պիսքիւրա ըսւած կեղը, բեղուններու քոս, երեզակ, փորհար, թանջք: Եգիպտոսի մէջ Նեղոսի կեղը: Փոքր Ասիոյ մէջ հալէպի կեղը: Նոր-Կալեդոնիայի մէջ թոքային և աղիքային հիւանդութիւններ և թոնկա ըսւած մորթային ախտը: Այս կլիմայի բնակիչներուն մազերը կարծր ու չոր կ'ըլլան, ինչպէս Արաբացիներուն, Հնդկաստանցիներուն, Իսլաւացիներուն, Սպանիացիներուն մազերը:

Հեղինակներ կան որ յիշւած այս երկու կլիմաները իրարմէ չեն զանազաներ և ջերմ կլիմա անւան սակ կը ճանչնան, ինչպէս նաև քիչ յետոյ թւելիք ընկուային և ցուրտ կլիմաները ցուրտ կլիմայ անւան սակ կը յիշեն: Մենք հինգ բաժանումը ընդունելով հանդերձ երբեմն ընդհանուր նկարագրութեանց համար երեք բաժանումին պիտի հետեւինք, երրորդը յայտնի է որ ըստ խառն կլիմա ըսւածն է:

Ջերմ կլիմայի սակ ապրողները ընդհանրապէս ջրային և նիհար են, շատ կանուխէն արթունքի կը հասնին և շուտով ալ կը սկստանան. ախորժակին նւազ և մարսողութիւննին սկար է, դժւարամարս կերակուրներ չեն կարող ուտել, նոյնպէս զօրաւոր ուտելիքներ և խմիչքներ: Ընդհանրապէս սրամիտ են, ինչպէս եգիպտացին, յոյնը, պարսիկը:

3) Բարեխառն կլիմաներ. — Ձուգահեռի +15°-էն +5° աստիճաններուն սակ կ'իջնայ: Հիւսիսային կիսագնդին մէջ կը գտնւին Եւրոպայի մեծագոյն մասը. Ասիոյ մէջ Մոնղոլիա, հիւսիսային Չինաստան, Ճապոն, Ամերիկայի մէջ հիւսիսային Միացեալ Նահանգները. Հարաւային կիսագնդին սակ կը գտնւին Ամերիկայի մէջ Չիլի, Պապուադոնիա, Ուլիսիանայի մէջ Տասմանիա, Նոր-Ձէլանդա:

Այս բարեխառն կլիմաները մթնոլորտային փոփոխական հանդամանքներ և եղանակներուն համեմատ սարքերող խիստ աչալուծն

հիւանդութիւններ կ'ընծային: Ընդհանրապէս առողջարար են: Հիւանդութեանց մէջ կարելի է չիշել ճահճային ջերմերը, մորթի և փորի ճճիներ, և ցուրտ ու խոնաւ միջոցին հարբխային և րապային հիւանդութիւններ:

Այս կլիմաներուն բնակիչները խելացի ու գործունեայ են, ամեն բնական յարկութեամբ միջին վիճակ մը կը ներկայացնեն:

4) Յուրա կլիմաներ: $+5^{\circ}$ -էն — 5° ասփիճաններուն մէջ կը գտնուին: Եւրոպայի մէջ Իսլանդա, Սկանդինաւեան թերակղզին և Ռուսաստանի հիւսիսակողմը, Լապոնիա. Ասիոյ մէջ Սիբերիա, Կամչատկա. Ամերիկայի մէջ Սլեասկա, Լաբրադոր, Կանադա, Նոր-Նիքիեր:

Այս երկիրներուն մէջ ճահճային ջերմերը հազւապէս են. հոն թոքախտը նւազ է, յօդացաւը և իջւածացաւը բարեխառն կլիմաներէ աւելի հազւադէպ են: Հոն աւելի կը պայտահեն ձիւնէ յառաջ եկած աչացաւեր և սառելու զիպւածներ:

Յուրա և խոնաւ երկիրներ բնակողներուն մազերը սովորաբար երկայն, խիւր և կակուղ կ'ըլլան, ինչպէս անգլիացիներուն, հոլանդացիներուն և շէդացիներուն մազերը:

5) Բեւեռային կլիմաներ. — Զուգահերի — 50° -էն — 150° ասփիճաններուն մէջ կը գտնուի. հեղեւեալ երկիրները անոր կը պատկանին: Նպիցբերգ, Նոր-Չեմլիա, Սիբերիոյ ամենէն հիւսիսային մասը, Բաֆինի երկիրը, Պրենլանդ: Աշխարհիս ամենէն սառ. երկիրը Բեհ-րինգի ծոցն է, միջին դարեկան ջերմութեան ասփիճանն է — 23° (Յելսինու): Տիրող հիւանդութիւններն են ձիւնէ պայտառած աչացաւեր և սառելու զիպւածներ, ինչպէս նաև երբեմն ըսքորպիւթ և աղիքային խանգարումները: Այս կլիմայի բնակիչները հասակաւ ամենէն կարճերն են և կազմով ամենէն զօրաւորներն:

Յուրա և բեւեռային կլիմաներու բնակիչներուն կազմը շատ զօրաւոր է, ախորժակնին բաց և մարսողութիւննին աշխույժ. ամենէն ցժւարամարս և զօրաւոր ուսուցիչները իրենց բաժին ինկած են. այրեցեալ և ջերմ կլիմաներու սնունդներով չեն կարող ապրիլ. իւղալի, մսային և նշալին նիւթեր ուսուցով միայն կը կարողանան դռնալ աստրիկ և մշտաբն գրպին: Շատ ուշ արփունքի կը հասնին. խելքով բարձր զիրք մը չեն գրաւած:

*
* *

Օդընտելութիւն.—Անհաւի մը իր ապրած միջավայրէն տար-
բեր միջավայր մը, այսինքն մէկ կլիմայէ մը ուրիշ կլիմա և կամ
քաղաքէ մը ուրիշ քաղաք փոխադրելով կրած Ֆիզիկական և հո-
գեկան փոփոխութիւններուն և այդ փոփոխութեանց անվնաս վարժ-
ւելու պայմաններուն օդընտելութիւն (acclimatement) կ'ըսուի:

Օդընտելութիւնը միեւնոյն կլիմայի տակ գտնուող զանազան
քաղաքներու մէջ աւելի դիւրին և անվնաս տեղի կ'ունենայ, որով-
հետեւ օդը շաւի մեծ տարբերութիւն մը չընծայեր, և հետեւաբար
ուժգին շնորհործեր Ֆիզիկականին վրայ: Օրինակի համար, ըս-
տիստոն կլիմայի տակ գտնուող Կ. Պոլսոյ բնակիչները առանց
դժարութեան կ'ընտելանան միեւնոյն կլիմային տակ գտնուող Պարիզ
քաղաքի օդին. և այրեցնալ կլիմայի տակ գտնուող Սրաբիոյ բնա-
կիչները դիւրաւ կրնան ընտելանալ նոյն կլիմայի մէջ գտնուող Հա-
րեշիստանի օդին. նոյնպէս ցուրտ կլիմայի տակ գտնուող Սիբիրիոյ
բնակիչները նոյն կլիմայի պատկանող Կանադայի օդին դիւրաւ
կը վարժւին:

Սակայն իրարմէ շաւի տարբեր կլիմաներու տակ գտնուող քա-
ղաքներու մէջ օդընտելութիւնը շաւի դժւար տեղի կ'ունենայ և
զգուշական միջոցներու կը կարօտի. ասով միայն անհաւին Ֆիզի-
կական վիճակը անվնաս կրնայ մնալ: Յուրի կլիմայի պատկանող
քաղաքներու բնակիչները ջերմ կամ սառ քաղաքներու մէջ հոն
տիրող հիւանդութեանց ենթակայ կը լինին, և ելժէ օդընտելու-
թեան յատուկ միջոցները, պատուէրները և կանխազգուշութիւնները
չգործադրեն, կլիմայի յանկարծական ուժգին ազդեցութեանց զոհ
կ'երթան:

Միեւնոյն կլիմայի տակ գտնուող զանազան քաղաքներու և նոյն
իսկ միեւնոյն քաղաքին զանազան դիրքերուն համեմատ օդընտելու-
թեան պայմանները կը փոփոխին. այրեցնալ դուրի տակ քաղաքներ
կան որ բարեխառն կլիմայի մը հանգամանքները ներկայացնող դիր-
քեր ու վայրեր ունին: Օրինակի համար, Փոքր-Սսիոյ մէջ իրարու
շաւի մօտ եղող Քոքայ և Սըւազ քաղաքներու օդը մեծ տարբերու-
թիւն մը կը ներկայացնէ. յաճախ Սըւազի մէջ ձմեռը իր ուժգնու-

թիւնը պահած միջոցին, Թոքապի մէջ գարնան սքանչելի եղանակ մը կը սիրէ:

Կլիմայի փոփոխութեան մէջ ամենէն աւելի ուղղակի փնտաւողը ջղային դրութիւնն է: Յզրնդիւթեան մէջ ամենէն աւելի մեծ դեր խաղացողը ջերմութեան փոփոխութիւնն է:

Ջերմ կլիմաները յառաջ կը բերեն:

1) Մորթային գործունէութեան սկիզբում և առհասարակ ջղային թուլութիւն, այսինքն չափազանց քրտինք, հրապուրող ծառաւ, աղիքներու ծուլութիւն, և այլն:

2) Արեան շրջանի դանդաղութիւն:

3) Արիւնակազմութեան նւազութիւն, որ արեան շրջանի և շնչառութեան դանդաղութեան հետեանքն է: Իրաւ եթէ ջերմ կլիմաներու պակ թոքային գործունէութիւնը կ'աւելնայ, սակայն այս փոխարինումը բաւական չլինի, որովհետեւ թոքերուն մէջ մպցած օդին չափը բարեխառն երկիրներէն աւելի քիչ կը լինի. հետեւաբար սնանումը կը խանգարի և մարմնի ծանրութիւնը կը պակսի, մկնային ոյժը կ'իջնայ, յիշողութիւնը և ուշադրութիւնը կը սկիարանայ, և մրային կարողութիւնները իրենց ամբողջութեամբ կը թուլնան:

4) Մորթային աշխուժութեան հակառակ երկկամներու պաշտօնը՝ այսինքն մէզը կը նւազի:

5) Մաղձ արտադրող գործարանին գործունէութիւնը կ'աճի:

Իսկ ընտելային կամ ցուրտ կլիմաները ընդհանրապէս հակառակ ազդեցութիւններ կ'ունենան:

Սակայն, բնախօսական այս փոփոխութիւնները առողջութեան հետ ինչ չարաքերութիւն ունին: Գաղթական մը որոշ ժամանակամիջոցի մէջ ճշմարիտ տեղացիութիւն մը կրնայ շահիլ. Փորձը սրչափ կը սուէ:

Այս հարցումներուն պարզապիսեանքը որչափ դժւարին, նոյնչափ ալ բազմադիմի լինելը յայտնի է:

Յզրնդիւթիւնը գլխաւորաբար նոյն իսկ անհատին չարակից խել մը պայմաններէ կախեալ է, և առաջին սեղը կը բռնեն նոր կլիմային առողջապահական հանգամանքները:

Նախապէս յայտնենք, որ վարառողջ կլիմայի և վայրի մը հետ

օգընտելութիւն կարելի չըլինիր: Հակառակ օրինակները բացառութիւններ կը կազմեն. ամեն օր կը տեսնուի որ ճահճուպի և վարառողջ վայրերու մէջ օգընտելանալ ուզող անձերը նոր համաճարակի մը և կամ արդէն գոյութիւն ունեցող համաճարակի մը զոհ կ'երթան: Նաև համարձակ կարելի է ըսել թէ ըստ ընկերային կլիմայի հետ օգընտելութիւն չըլինիր, ուր վեց ամիս տևող զիշերան միջոցին մարդս չափազանց ցուրտի մը ենթակայ կը լինի. բնեռային կլիմային պէս բացառապէս խոնաւ, ապակաւած մթնոլորտի մը մէջ առանց բանջարեղէնի, առանց թարմ սնունդի, առանց զբօսանքի՝ որ մաշեցուցիչ ձանձրոյթին դէմ մեր միակ պաշտպանն է՝ մարդս դժար կրնայ ապրիլ:

Նոյնպէս, այրեցնալ կլիմայի մէջ մարդկային կազմը կլիմային միակ ազդեցութեան տակ ծնունդ առնող բոլոր հիւանդութեանց ենթակայ կը լինի, շատ քիչեր զերծ կը մնան. յիշենք մէկ քանին:

1) Անարիւնութիւն որ մորթին գեղնութիւն կը պատճառէ. Ամերիկայի սեւամորթներուն համար մորթին այս գոյնը բնական եղած է երկար դարերու յողովման պատճառաւ. մորթին տակ որոշ կը տեսնուի այս գոյնը: Անարիւնութեան պատճառները բազմադիմի են, մարսողութեան ծուլութիւնը, արիւնակազմութեան անբաւականութիւնը, չափազանց քրտինքը: Անարիւնութիւնը մարդս կլիմայական հիւանդութեանց ենթակայ կընէ և հետեանքները կը ծանրացնէ:

2) Դժարամարսութիւններ:

3) Լեարդապապ, և այլն:

4) Աղիքապապ, և այլն:

5) Գողացաւ, ջղացաւ, և այլն:

Առանց յիշելու ուրիշ արկածալից վիճակները, ինչպէս արևահարութիւնը, ջղային ծանր խանգարումները, ինչպէս կարելի է յուսալ որ մարդս կարենայ երկար ապրի պահել իր կորովը դիմադրելով այս հիւանդութեանց կամ տեղի ունեցած աւելի կամ նւազ խոր աւերումները դարմանել, որոնց վարուժիչ ներգործութիւնը շարունակական է:

Այսուհանդերձ, ջերմ կլիման կուրծքի հիւանդութեանց մէջ նպաստաւոր ազդեցութիւն մը ունի. հոն այս կարգի հիւանդութիւններ արդէն հազաւորէս են, շնչառական գործարաններու բոր-

բողոքները եթէ մինչեւ թարախանալու ասորիճան յառաջացած չեն, կրնան այդ կլիմային սակ բարելաւելի, իսկ եթէ թարախացած լինին, աւելի կը սաստիկանան:

Ջերմ կամ աչրեցեալ կլիմաներու սակ ախտերու դիմագրելու կարողութիւնը ամենուն համար միեւնոյնը է. ահա ճիշդ ասոր մէջ կը կայանայ օդընտելութեան գլխաւոր գաղտնիքը: Միեւնոյն կլիմային սակ կան մարդեր որ կրնան ապրիլ, կան ալ որ չը դիմանալով տեղի կուտան, և ասիկա գլխաւորաբար իրենց կազմէն կախում ունի. մանաւանդ հիւսնդութեանց դիմագրելու կարողութեան մէջ բարոյական և հոգեկան կարողութիւնն ալ մեծ դեր կը խաղայ: Ամենէն աւելի դիմացկան մարդիկ ջղախններն են, և ամենէն աւելի տեղի տուողները թուրակազմներն են: Ամեն պարագայի մէջ, արիւնային կազմ ունեցողները օդընտելութեան ամենէն սոսկալի խառնակութեանց ենթակայ կը լինին. որքին կամ ցրտին ազդեցութեան սակ արիւնը դէպի ներս կամ դուրս խուժելով ծանր վրանգներ յառաջ կուգան. արիւնային կազմ ունեցողները նոր վայր մը հասնելէ վերջը շատ դանդաղաբար կրնան իրենց հաւասարակը՝ ութութիւնը պահել:

Մեկնեա՛ծ և հասնելիք վայրերը իրարու որչափ մօտ լինին, կամ աւելի ընդհանուր կերպով խօսելով, երօր իրենց կլիմայական երեւոյթները աւելի նմանութիւն մը ներկայացնեն, օդընտելութիւնը այնչափ աւելի դիւրին կը լինի: Արաւի նաեւ թէ օդընտելութիւնը հասարակածէն աւելի դէպի բևեռները աւելի դիւրին է:

Օդընտելութիւնը վայրի մը մթնոլորտաբանական փոփոխութեանց հակառակ կը համեմատի. որչափ փոփոխական լինի, նոյնչափ կը դժւարանայ, և ասոր հակառակը: Հաստատուն և կանոնաւոր եղանակ ունեցող կլիմաներու մէջ օդընտելութիւնը կը հեշտանայ:

Երիտասարդները կլիմաներու աւելի հեշտ կ'ընտելանան: Մանուկները թէև իրենց նոր հասած ժամանակ օդընտելութեան խառնաբաղմունքներուն շուրջով ենթակայ կը լինին, սակայն աւելի շուրջով և տեսական կերպով ալ կրնան վարժուել նոր պայմաններուն: Ընդհակառակը, ծերերը կլիմայի փոփոխութիւններէն խորապէս կ'ազդուին և իրենց կազմը նոր պայմաններու դժւար կը վարժին:

Անհատին համար օդընտելութեան պայմանները ինչ են: Այս-

յոեղ չենք ուզեր ցեղերու օգընսելու թեամբ զբաղիլ: Մասնաւորելով մեր խօսքը, ընդհանուր կերպով մը կը թւենք:

1) Նոր կլիմային առողջապահական հանգամանքները: 2) Այն կլիմային պակ ապրելու համար ցեղին ընդունակութիւնները որոնք կենդանութեան ոյժով և ծննդականութեան կարողութեամբ կը յայտնւին:

Օգընսելութեան արւեստը ցարդ գտնւած չէ: Տեղ մը օտընսելանալու համար նախ պէտք է սկսել երկիրը առողջագործել ու մաքրել, և պարազուգութիւնները դիւրացնել, աշտինքն աշխատեցնել մէջ ամուսնութիւններ կնքել, որպէս զի յաջորդ սերունդը կարենայ պոկալ և վարժիլ նոր կլիմայի պայմաններուն: Իսկ անհատին համար օգընսելութիւնը աւելի դժուար է. մանաւանդ երբոր կլիմայական ներգործութիւնները աւելի ծանր լինին այն արեւն ուրիշ բան չըմնար ընել, եթէ ոչ նոյն կլիմային մէջ աւելի առողջաւէյ վազրեր փնտռել և հոն բնակութիւն հաստատել:

Այս միջոցներէն զաւր, մննդեան և սովորութեանց աստիճանաբար բարեփոխումը կը շանձնարարենք: Արովհետեւ ջերմ կլիման կը սկստացնէ, հետեւաբար օրւան ամենէն պաք միջոցին աշխատութիւնը չափաւորելու է. չափազանց պաքը ուղեղը կը գրգռէ, րեւելաբար այս միջոցին զայն պանջող մարտնչական աշխատութիւնները դադարեցնելու է, և որովհետեւ քրտինային առաւի հոսումը նիհարնալու պարծառ մըն է, չափազանց ըմպելիներ գործածելով զայն վերագրգռելը աւելորդ է: Վերջապէս սնունդը պէտք է կազմութեան ճշմարիտ պահանջին համեմատ պանոնաւորել, ոչ թէ ախորժակի քմահաճոյքներուն համեմատ: Այրեցեալ կլիմաներու մէջ դիւրամարս, նւազ սնուցիչ ուտելիքները շարմար են. ո և է գրգռիչ ոգելից ըմպելի ֆնասակար է, չափաւոր մարմնամարզութեան և մարմնական մաքրութեան մեծ խնամ պանելու է: Չափաւորութիւնը ամեն բոնի մէջ լաւ է, իսկ չափազանցութիւնը ամեն պեղ ֆնասակար, մանաւանդ պարբեր կլիմա մը նոր հասած ժամանակ: Ամեն կլիմայի մէջ սովորական ողջպահիկ կանոններու ճշգրութեամբ հետեւելու է: Գիշերւան ցրտին ու խոնաւութեան համար խլանելէ բաձկոն և բրդէ գոտի մը կրել հարկ է:

Յուրա կլիմաներու մէջ բրդէ լայն հագուստներ, զօրաւոր սնունդ, իւղեղէն, չափաւոր զօրացուցիչ ըմպելի, մարմնամարզութիւն հարկաւոր և օգտակար են:

*
* *

ԱՌԵՏԻՔ ԻՍՍՀԱԿԵԱՆԻ

Իս քարփի տակ խորունկ փորեմ,
Թաղեմ սիրտս դառով լի,
Մենձ քարափն էլ վրէն շրջեմ,
Ծանր լինի, դուրս չելնի...

Ա՛խ, շաւր վաղուց սիրտս առայ,
Ընկայ մարդկանց դռները.
Յաւիս դեղ-ճար շաւր խնդրեայ,
Մարդիկ փակին դռները...

Է՛հ, ի՞նչ անեմ, սիրտն ի՞նչ պէտք է,
Ասի—թողեմ, թող մեռնի.
Չէ որ մարդիկն էլ սիրտ չունին,
Անսիրտ մարդը ցաւ չունի:

1897 թ. 11 դեկտեմբերի,
Ալեքսանդրապոլ

ԴԵՌԱՀԱՄՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒ- ԹԵԱՆՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՈՎ.Հ. ՏԵՐ.ՄԻՐԱՔԵԱՆՅԻ

Դեռահասների զրականութիւնը երկու զլխաւոր հասկացումների վերածեցինք ¹⁾ առաջինի մէջ ամփոփելով հէքիաթը, Ռոբինզոնի պատմաւածքը, զրոյցն ու պատմաւածքը՝ պարզեցինք, որ այդ բանահիւսութիւնները բնորոշում են քաղաքակրթական-պատմական աստիճանները, և յիշելով կենսագրութիւնը, իրական (ռէալ) աշխարհից աւած նիւթերը (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն ու բնական գիտութիւնները), բանաստեղծութիւններն ու պարբերական հանդէսները՝ այս ճիւղերն էլ ի մի ամփոփելով նոյն աստիճանների լրացուցիչ ու լուսաբանող պարբեր անւանեցինք: Արեւմտ հիմադառնալով այս երկրորդ հասկացման՝ սկսեցք բելլիւրիստական-պատմական գրւածներից, որոնք միջին դիրք են բռնում, և դառնալով զուգու պատմական նկարագրութիւններին կամ պարկերներին՝ կը սկսեցք այսպիսով իրական (ռէալ) աշխարհը. կենսագրութեան, բնական գիտութիւնների, ճամբորդական նկարագրութիւնների վրայ խօսելով՝ կ'անցնենք ոգնաւորներին, դրամատիկական գրւածքներին ու վերջապէս պարբերական մամուլին:

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ԲԵԼԼԵՏՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՐԻԱԾՔՆԵՐ ԵՒ ԶՈՒՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախ վեր առնենք բելլիւրիստական ձևի վերածւած պատմական գրւածքները, որոնց հեղինակներն օգուտ քաղելով բանաստեղծին շնորհւած ազգաբնութիւնից՝ պատանիների մէջ դէպի պատմա-

¹⁾ Տես Մուրճ, 1898, № 9, 10—11:

կան կեանքը հարցասիրութիւն արծարծելու համար՝ մէջ են բերում մտացածին անձեր, պատմականների հետ յարաբերութեան մէջ են դնում և դունագիդ պատկերների շնորհով գրաւում են դեռահաս սրտերը: Ն[թ]է այս կարգի գրաւածքներն աւելի համակերպւած լինէին ընթերցողների պահանջներին, կարելի էր Ռոբինզոնից ու Կուպէրից յետոյ նրանց ձեռքը զարկէր Ինչպէս պատմական վէպերի, նոյնպէս էլ պատմաւածքների գլխաւոր անյարմարութիւններից մէկն այն է, որ նրանք ընդհանրապէս բարձր ոճով են գրւած լինում և մին էլ որ սիրայինը նրանց մէջ շատ անգամ անթույլատրելի եղանակներով է նկարագրւում: Այս էրոտական ստիպող սակայն այդ գրաւածքներից դուրս ձգելու ոչ հնարաւորութիւն կայ և ոչ էլ պէտք, քանի որ հին, վերին աստիճանի փափկանկապ բարոյակրթիչ ուղղութիւնից հիմա ձեռք են վերցնում, դասական երկերն անխռով սրբով դասականութեան նիւթ ընտրելով: Այս կարգի պատմաւածքների ու վէպերի մէջ նկարագրւած ուժեղ և կենսալի բնաւորութիւնները կենսորոնացնում են դեռահասների ներքին աշխարհը և ապագայ կեանքումն էլ նրանց առաջնորդ հանդիսանում: Պատմական վէպն անշուշտ աւելի զարգացած օրիորդների ու պատանիների ընթերցանութեան նիւթ կարող է դառնալ: Ժողովուրդն ու դեռահաս սերունդը շատ թերի կամ ամենեւին գաղափար չունենալով պատմական երեւոյթների ու նրանց պատճառականութեան մասին, ժամանակակից ու ապագայ կեանքի վրայ էլ շատ սահմանափակ հայեցակէքներ է ունենում: Ահա նախ բելլետրիստական գրաւածքներով հարցասիրութիւն զարգացնելով՝ պատմութիւնովն էլ հետաքրքրւելու ձգտում կ'առաջացնէիք նրանց մէջ: Թէև, ինչպէս առաջին հարկածում յիշեցինք, Տէնը միայն վեր առած կեանքի ժամանակակից հեղինակների երկերն է իսկական պատմական համարում, սակայն նորագոյն գրականութեան մէջ այնպիսի գրիչներ են ձեռք զարկել այդ գործին, որ երևի դեռ երկար ժամանակ ընթերցող հասարակութիւնը ղիւթւած կը մնայ նրանց հմայիչ ձեռագործներով:

Պատմական կեանքից վեր առած պատմաւածքներից պահանջւում են որ և է միջադէպի կամ շրջանի ճշգրիտ ու վստահելի պատկերներ: Գործող անձերի կեանքն ու կացութիւնն այնպէս

պէտք է նկարագրել, որ նրանք իրանց ժամանակակից պայմանները մեզ ակնյայտնի պատկերացնել կարողանան։ Կան այնպիսի դրածքներ, որոնց բովանդակութիւնը ոչ միայն պատմական է, այլ և մինչև անգամ հեղինակի կուսակցական միտումներից գերծ մնացած չի լինում։ Հմտութիւնից զուրկ գրողներն էլ շատ անգամ վեր են առնում ու պատմական յայտնի անձին են զլնաւոր դերը տալիս և այսպիսով հէնց իրանց ձեռքով բանաստեղծութեան թիւերը կտրապում, նրան ազատութիւնից զրկելով։ Մինչդեռ ընդհակառակը պէտք էր որ սրեղծւած տիպարներն իբրև զլնաւոր դերակատարներ հանդիսանային, որպէս զի հնարաւորութիւն լինէր արւեստի պահանջման համապատասխան՝ նիւթերը պատմական խիստ պայմաններից անկախ մշակել։ Շատ անգամ էլ անուններն ու թիւականները, միջանկեալ ու կարևորութիւնից զուրկ անձերն ու եղելութիւնները՝ ծանրաբեռնում են գրածքը և թոյլ չեն տալիս, որ ընթերցողը պարզ տեսնել ու հետամուտ լինել կարողանայ, թէ պատմական ոյժերն ինչպէս են գործում։ Ինչպէս պատմական զըրւածքների ու դասադրքերի մէջ, նոյնպէս էլ վէպերի ու պատմածքների մէջ պատերազմների յաճախակի և ընդարձակ նկարագրութիւններն աչնքան մթնոլորտում են պատկերը, որ քաղաքակրթութեան կենսաբու ճառագայթներն աղօտանալով կարծես պարահական ու կողմնակի ցոլքի պէս դալիս ու անցնում են նրանց վրայից։ Այսպիսով ընթերցողը փոխանակ որ և է ժողովրդի սովորական կեանքի պատկերը տեսնելու՝ նրա առժամանակեայ կրքերի տխրագին տեսարանին է հանդիսատես լինում։

Պատմական վէպերի ու պատմածքների օրինակելի հեղինակներ համարում են Սկոտը, Ալէքսիս, Ֆրայտագ, Շեֆէլ, Յ. Ֆ. Մայէր, Հանուֆ, Կլայստը։

Հայկական դրականութիւնը թէև ունի քիչ շատ պատմական վէպեր ու պատմածքներ (Մերենց, Ռաֆֆի, Մուրացան), սակայն բուն պատանեկական ու ժողովրդական դրածքներ՝ ոչ։ Եւ քանի որ այս այսպէս է, պահանջ կայ արդեօք եղածներից փոխադրութիւններ անելու։ Եթէ պատմական հարուստ բովանդակութիւնով զեղուն վէպեր փոխադրելը բաւականին «անշնորհակալ» դործ է, հապա ինչ յոյս կարող էինք ունենալ մեր նոյնանման վէպերի փո-

խաղրութիւնից: Իմ կարծիքով աւելի լաւ է ղեռահասը մի քիչ ուշ և ուղղակի բնագրերը ձեռք առնէ՝ քան չոր ու ցամաք, անսիրտ ու անհոգի կցկցանքները, որոնց անշահ նմուշներից շատ շատ փեսանում են ուրիշ ազգերի գրականութեան մէջ:

Չուր պատմական նկարագրութիւնները հին ազգերի ընտանեկան, հասարակական, պատերազմական կեանքից զբաղմունքների, զւարճութիւնների, արդ ու զարդի, շինութիւնների և այլն աւելի գունաւոր պատկերներն են ներկայացնում: Այս կարգի գրածքները, որոնք գրականութեան մէջ պատմական պատկերներ են անւանուում, պատմական վաղանցուկ անցքերից անկախ՝ ներկայացնում են նշանաւոր որ և է շրջանի քաղաքակրթական փառքի բնական բնորոշ երևոյթները: Պատմական պատկերներին իբրև օրինակ կարող են ծառայել Սլբրէկտի Ռիկտէրի գրածքները, որոնք որքան էլ հետաքրքրական լինէին զարգացած ու հարցասէր պատանուն, այնուամենայնիւ պատմական վէպերի ու պատմածքների հրապոյցը չէին կարող ունենալ: Որոշ ասորիճանի զարգացման հասած պատանին միայն ձեռք կ'առնէ այդ նկարագրութիւններն անցած գնացած կեանքի մասին աւելի ճիշտ գաղափար կազմելու համար քան դասագրքերն են փախս:

Բ. ՆՇԱՆԱԽՈՐ ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՍԱՎՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս յայտնի է, կենսագրութիւնը պատմութեան դասական դրութեան սկզբում առանձին նշանակութիւն ունի: Եթէ զրոյցներից յետոյ, որոնց մէջ անհատական կեանքն է զբաղեցրել մանկան երևակայութիւնը, անմիջապէս պատմական բարդ ու ընդարձակ երևոյթներին անցնելու լինէինք, անշուշտ աննպատակ գործի ձեռնարկած կը լինէինք: Այս պայմանով էլ մանկավարժութիւնը դասական դրութեան առաջին շրջանում անձնաւորութիւնն է ներկայացնում իբրև պատմական կեանքի շարժիչ (մոտոր), ի նկատի ունենալով որ անհատի կեանքն աւելի պարզ միութիւն է ներկայացնում՝ քան ժողովրդինը: Գեռահասը զարգացման որոշ աստիճանի հասնելով հետզհետէ վերահասու է լինում, որ այս կամ այն նշանաւոր անձնաւորութիւնն իսկապէս ժամանակակից պատմական կեանքի արտադրութիւնն է, որ նրա ներքին աշխարհն էլ նոյն օրէնքներով է ղեկավարւում, ինչպէս ժողովրդինը, և որ միայն հանճար-

ներին է յաջողուում իրանց ժամանակից մի քայլ աւելի առաջ անցնել:

Մինչդեռ բելլեպորիստական-պապմական գունագեղ գրւածքները գրաւում են ընթերցողի սիրտը բանաստեղծական ազապ թռիչքով, կենսագրութիւնը հետաքրքրում է ու հիացնում նրան իսկական կեանքի չքնաղ ու ազդու արտայայտութիւններով: Ընտիր կենսագիրը նախ ապագայ խորհրդաւոր կեանքի նշույնները վեր հանելով ապա ներկայացնում է պատանեկական հասակի ձգտումների շարժառիթներն ու տապանումները ու վերջապէս հասուն շրջանի բնաւորութիւնն ու գործքերը այն չափով նկարագրում, որ չափով որ ինկատի առնուած ընթերցողներին հասանելի կը լինեն: Այս կենսագրութիւնները գեռահասին թէ ուրախութիւն և թէ հաճոյք են պատճառում և թէ բարձրացնում են նրան՝ միտքը պարզելով ու զգացումներն ազնւացնելով: Անկախ բնաւորութեան տէր մարդու կեանքի ազդու հոսանքին ուշի ուշով ու ոգեւորութիւնով հետեող մատաղ անհատի մէջ էլ մտապարկերներից առաջանում են ձգտումների ցանկալի հոսանքներ այնպէս, ինչպէս հատիկ հատիկ կաթիլները, ոչոր մոլոր վտակները բնական ազդեցութեամբ միախառնելով ու որոշ ուղղութիւն բռնելով, զգալի ոյժ են արդտադրում:

Կենսագրական նպատակին ծառայող երեք գլխաւոր տեսակների կան գրականութեան մէջ: Մէկը վիպական ծելով ինքնակենսագրականը, որի արժանատորագոյն ներկայացուցիչ Դիկկէնսի հիանալի «Գաւիթ Կոպերֆիլդն» է և Լեւ Տոլստոյի «Մանկութիւն, պատանեկութիւն ու երիտասարդութիւն»: Այս տեսակի և իսկական կենսագրութեան մէջ տեղն է բռնում Գէօթէի «Լիմ կեանքի ճշմարտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը» շարք բազմակողմանի ու խորազննին երկասիրութիւնը: Մեր խօսքն այսպեղ, ի հարկէ, այդ տեսակների մասին չէ, որոնց միայն առաջինը շնորհիւ իր վերին աստիճանի թարմ ու հիւթալի բնաւորութեան՝ մանկական գրականութեանն ևս նւիրել է բազմապիսի գեղեցիկ փոխադրութիւններ: Որքան կենսական ոյժ կա այդ գրւածքում, որ հազարաւոր էջերի աննըշան քամուքին էլ, յիսուն երեսնոց գրքոյկին էլ, կեանք ու արև է տալիս: Կենսագրութեան գլխաւոր նպատակը, ասում է Գէօթէն,

«մարդուն նրա ժամանակակից հանգամանքներում ներկայացնելն է»։
 Հետևաբար առանձին նոյն իսկ հանճարաւոր անհատի կենսագրու-
 թիւնը թերի էջ երբ նրա շրջապատող կեանքը, ինչպէս այդ պա-
 հանջում է վիպասանութիւնն էլ, անտես է առնւած կամ թերի
 նկարագրւած։ Տաղանդն ու հանճարն էլ իրանց ժամանակի ար-
 դիւնք են։ Նրանք օժտւած լինելով իւրացողման ու մշակման
 հսկայական ոյժերով՝ արտաքոյ կարգի կերպարանափոխութեան են
 ենթարկում իրանց մասկարաւած նիւթերը։ Բայց, ի հանրէ, այդ
 արտակարգ իմացականութեան շնորհով նրանք մի քայլ էլ ժամա-
 նակից առաջ են անցնում, ու այնպիսի իդէաներ յայտնագործում,
 այնպիսի մեծագործութիւններ են կատարում, որ ետնորդները
 միայն պատմական կեանքի բնական բերմամբ՝ շատ անգամ բոլորո-
 վին նրանցից անկախ՝ հասնելով նոյն աստիճանին, նոր վրահասու
 են լինում այն ոգիների մեծութեանը։ Այս ընդհանուր փասակէտից
 անցնելով մանկավարժականին՝ մէջ բերենք Ն. Ն. Լիցի մի կարևոր
 յօդւածից ¹⁾ հետևեալ հարւածը. «Որքան ուսուցիչներ կան ար-
 դեօք, որ կարող են իրանց համար պնդել, թէ կարող են իրանցից
 աւելի մեծ մարդու կեանքը փախուրիչ ու օրինակելի կերպով պատ-
 մել։ Արդեօք կարող են նրանք այդ բանն աւելի լաւ անել՝ քան ին-
 քեանք այն մարդիկը, որոնք մեծ մասով իրանց անգին իւրապա-
 տում կենսագրութիւններն են մեզ յևտ թողել։ Որքան էլ որ մեծ
 կասկածանքով վերաբերէին «մեռած» փառին, որքան էլ որ «կեն-
 դանի խօսքին» առ երևոյթս նախամեծարութիւն տալու իրաւունք
 ունենալ կարծէին, այնուամենայնիւ, մեր փորձառութեան համաձայն,
 գրած խօսքը միջին ու բարձր դաստիարակների վրայ յաճախ աւելի
 զօրաւոր ազդեցութիւն է գործում։ Զէ՛ որ հէնց դեռահաս սերունդն
 է, հէնց մանուկն է, որ ամենից աւելի զգայուն սիրտ ունի դէպի
 ամեն մի մեծ, ազնիւ, պանչելի բան. հէնց նրանց ամենից հեշտ է
 ոգևորելը։ Ասո՛ւ շարունակելով նա ասում է, որ կենսագիրը կարող
 է միայն այն դէպքում խոր ազդեցութիւն գործել, երբ նա ցու-
 ղեակ է մեծ մարդու ամբողջ կեանքին և ոչ թէ նրա կեանքի
 միայն առանձին գծերին։ Ընա լարւած մարքով ու հետաքրքրութիւ-

¹⁾ Այս ազդեցութիւն էլ վերջը կը նշանակւի

նով հեղուած պէտք է լինի վեր առած կեանքի զարգացման ընթացքին, ականադես եղած լինի նրա շար փորձերին, թէ աջողութիւններին և թէ անաջողութիւններին, թէ նրա ջանքերին, հոգսերին և թէ ուրախութիւններին...

Հիմա դառնանք մեր աղքատ կեանքին և հարց առաջարկենք, թէ արդեօք տեղ է նա մեզ այնպիսի նշանաւոր անձնաւորութիւններ, որոնց կեանքը կրթիչ արժէք ունենար պեռահաս սերնդի համար։ Այո, կը պատասխանեմ ես. այդ մարդիկը գոյութիւն ունեցել են և ունին, բայց նրանց ցանկալի կենսադրութիւնը՝ ոչ, Թէև քաղաքակիրթ աշխարհներում գործող երեւելի անհայտներն ապշեցնում են մեզ իրանց հիանալի կեանքի մեծամեծ հնարագիտութիւններով, խորախորհուրդ իդէաներով, բարձր ձգտումներով, այնուամենայնիւ մեր նշանաւոր գործիչներն էլ կարող են անց տեսակէտից օրինակելի լինել, որ նրանց կեանքը հարկադրւած է լինում ասիական աներևակայելի խոչընդոյների դէմ՝ մաքառելով զգալի արդիւնք առաջացնել։ Եթէ նրանց մտքի ու սրտի արդարութիւնները համաշխարհային հռչակ վայելողների հետ համեմատութեան էլ չկարողանան զրւել, նրանց բնաւորութեան ոյժն ու բարեբարոյ կեանքը կարող են ազդել դեռահասի ներքին աշխարհի վրայ։ Մի Ալիշանի, մի Պոստանցի, մի Աղայեանցի կեանքը հայ պատանու համար բոլորովին այլ խորհուրդ ունի՝ քան Բենեամին Ֆրանկլինինը, Պեստալոցցունը, Գէօթէինը... Հայի զաւակը, հայրենի խեղճուկ ու խաւար կեանքի այդ արդարութիւնը, կարգալով առանց այն էլ յուսաւոր աշխարհի պուստութիւն կենսադրութիւնը և ապա դարձեալ այդ մութ ու յուսահատական կեանքի հոսանքին դառնալով՝ պէտք է որ բնականաբար նրա աչքերը շլանային՝ շրջապատող թանձր խաւարի մէջ խաբխափելու ստիպելով, նրա վրայ պէտք է որ մի տեսակ վհապութիւն գար այն և իւր հայրենի կեանքի մէջ խոր վիհ տեսնելով։ Միթէ հնարաւոր է անցնել, վիհերու սրտով կըմամտար նա։ Այո, մի վհապիր, սիրտ կտայինք նրան, ով դու եռանդուն պատանի. ամս քո ժողովրդի մեծ գործիչներին, ահա նրանք ձեռք են մեկնում քեզ, ճանապարհ են ցոյց տալիս։ Այդ մարդիկը երբէք չեն վհապել ու չեն վհապում. ժողովրդի յառաջադիմութեան ծառայող սուրբ սկըր նրանց միշտ յառաջ և յետոյ է մղել։

Ընտրելի աչդ նւիրական շաւիղներից աչն, որը սրտիդ մօտ է, գնա աչդ ուղղութիւնով և դու կը տեսնես, որ նա էլ քեզ լոյս աշխարհ կը հանէ: Համոզւիր, մենք կը յորդորէինք նրան, որ աչդ փշուր, աչդ բազմաբեւ արահայներով զգալի արդիւնք առաջացնող մեր գործին էլ քիչ հիացման արժանի չէ:

Բայց արդեօք աչդսիսի խրախուսական կենսագրութիւններ արդէն պարտաստե՞լ ենք մենք, — ահա հարցը: Եթէ մինչև անգամ մանկական հմուտ կենսադիրներ էլ ունեցած լինէինք, աչդ մարդիկ անճարացած պիտի մնային, երբ գրիչ վեր առնելու լինէին՝ ազգային երևելի անձերի պայանեկական ու նամանաւանդ մանկական կեանքի գէթ ստորագրածը ներկայացնելու համար: Մեր ծնողների տգիտութիւնը մի կողմից, մեր կենսագրելի անձերի անփութութիւնն ասեմք թէ մի տեսակ համեստութիւնը միւս կողմից, պարտաւ են եղել, որ այսօր միայն շատ աննշան ու կցկտուր տեղեկութիւններ են մնացել մեր կենսագրական գրականութեան մէջ: Ի՞նչ, գիտե՞ք մենք օրինակ Սբովեանցի, Նալբանդեանցի, Շանշեանցի, մեր դեռ երեկւայ այս գործիչների կեանքի արշալոյսի մասին: Բարոյական պարտականութիւն ունին մեր նշանաւոր գործիչները իրանց բեղմնաւոր կեանքի աչդ խորհրդաւոր շրջանի նկարագրելը դեռահաս սերնդին ժառանգութիւն թողնելու:

Մի ժամանակակից գործիչներից ամենից լաւ կատարեց այս պարտականութիւնը պ. Ա. Աղայեանցը «Մուրճ»-ում: Ապա պ. Պօռշեանցը իր «Յուշիկներ»-ով սկսեց նոյնը, բայց իր գերփաստանի ծագման ազնւականութիւնը ապացուցանելու հետամտութիւն ցոյց տալով մի տեսակ սխալ սկզբնաւորութիւն արեց: Բայց և այնպէս, այս մասը մի կողմ թողնելով՝ ընթերցողն այս գրքում կարդում է հեղինակին և նրա ժամանակակից նշանաւոր գործիչներին վերաբերեալ բաւականին հարաբրբական տեղեկութիւններ: Յանկալի էր, որ մի քնահատող մեկնաս զգուէր, այս կենսագրութեան շարունակութիւնն էլ տպագրել տար: Մէկի կենսագրութիւնը պիտի է ցոյց տար հայ պատանուն, թէ ինչպէս գեղջկական խեղճուկ ու խեղտուկ կեանքից ինքնաշխատութիւնով հնարհնութ հայրենի մտաւոր հորիզոնի վրայ բարձրանում է մի բազմակողմանի տաղանդի տէր մարդ, միւսինը պէտք է ցոյց տար, թէ ինչպէս նոյն հանգա-

մանքների դէմ մաքառելով ժողովրդի սրտից ու հոգուց խօսող մի ինքնատիպ Պոօշեան է առաջանում, մի բեղմնավոր Բաֆֆի, մի հայրենասէր խօսնակ ու աշխատութեան հսկայ Ալիշան, մի կամքի ներկայացուցիչ ու անձնւէր Գ. Արծրունի:

Լուսաւոր աշխարհների երևելի անձերի կենսագրութիւններն աւելի վաղ գրաւել են մեր արեւմտեան հայրենակիցների ուշադրութիւնը, բայց ժամանակի ընթացքում որքան որ արեւելեաններիս մէջ աւելացել են այդ կարգի գրաւօքները, նոյնքան էլ նրանց մէջ պակասել են ¹⁾:

Մեր Կովկասեան հայ գրականութեան մէջ նորագոյն ժամանակներս լոյս են տեսել թարգմանաբար առանձին գրքոյկներով Բենիամին Ֆրանկլինի, Վաշինգտոնի, Գարֆիլդի (Վաշտաշէն խրճիթից մինչև սպիտակ տունը), Աբրահամ Լինկոլնի, Ուրբենօեցի մանուկի (նկարիչ Ռաֆայէլի), Ջորջ Ստեֆէնսոնի, Վիքտոր Հիւգօի և Դաւիթ Լիւինգստոնի (Բագու, 1894). իսկ «Աղբիւրում» նոյնպէս կարեւոր Իսահակ Ձէմսի, Անդերսէնի, Ֆիրդուսիի, որոնք դեռ արտադրւած չեն ²⁾: Արեւմտեան բարբառով սրանցից մի երկունս են հրատարակել Կուկ նաւապետի և Յովհաննա ԴԱրիի հետ և բացի սրանցից Ալիշանի «Յուշիկներից» քաղածներն ու մասամբ նորագոյն գործիչները: Հ. Մինաս վ. Բժշկեանն ու Հ. Մարթէոս վ. Մ. Թէոփիլեանցն էլ ամբողջ ժողովածուներ են հրատարակել, որոնց բովանդակութեան մասին ոչինչ չեմ կարող հաղորդել, քանի

¹⁾ Բայց այս երևույթը լուրջ կենսագրական գրաւօքների նկատմամբ չէ որ աչքի է ընկնում. Դեռահասներին վերաբերեալ թարգմանական գրականութիւնը արեւմտեան հալերի մէջ մինչև վերջին ուսութեան պատերազմը բարձրանալով հետզհետէ, աճում է արագ անկման է դիմում, իսկ մեր Կովկասեան գրականութիւնն ընդհակառակը մինչև այդ դարձակէտը վեհերորդ քալելը անկելով՝ ապա համեմատաբար համարձակ ընթացքով չառաջ է դիմում և ճշօր աշխարհի բարձրակէտի է հասնում, ուր երբէք չէր գտնուել: Բայց չը մոռանանք որ համեմատական բարձրակէտի վրայ է խօսքը: Մանրամասնութիւնները վերապահում ենք թւական զուգակշիռին:

²⁾ Մասամբ կենսագրական բովանդակութեամբ է Միրզա-Աւագեանի «Ստէնլի, նրա կեանքը, գիւրերը և վերջին ճանապարհորդութիւնը», թարգմ. (?). Ձեռքս դեռ չէ անցել: «Մահմէդի կեանքն» էլ նոյնպէս:

որ Հայկական մատենագրությունը անձերի անուններն էլ չէ չի-
շում: Հ. Բժշկեանի «Այբուբենի կարգով և համառօտ» խօսքերը
գոնէ ցոյց են տալիս, որ առանձին արժէք ունեցող բան չպէտք է
եղած լինէին: Այվաղեան (Աբր. Յ.). հրատարակել է նոյնպէս մի-
ամբողջ «Շար հայ կենսագրութեանց», ինձ անծանօթ: Արևելեան
բարբառով, բացի վերոյիշեալ ուշադրութեան արժանի և գնահա-
տելի կենսագրութիւններից՝ ինքնուրոյն կենսագրութիւններ պա-
տանիների համար դեռ մի երկու հապ ունինք. Պարոյր Հայկազն
(«Աղբիւրում») Բաֆֆու, Գրիգոր Լուսաւորի: Միրիմանեանցի և
Հայոց մեծ վարդապետ Սուրբ Մեսրոպը—Մելեանցի, որոնց մէջ
առանձին արժէք ունի առաջինը: Մելեանցի աշխատասիրածը գրա-
բար աղբիւրներից քաղւած բառերով ու դարձածներով ծանրա-
ցնում է ընթերցումը, իսկ Միրիմանեանցիը նորից ձեռքս չընկնե-
լով թարմ պաւտրութիւն չեմ կարող հաղորդել:

Յարութիւն Արարատեանցի կենսագրութիւնը, եթէ կեղծիք էլ
չլինէր, իսկապէս ինչ հեղափոխական բան կարող էր ներկայացնել
նոյն իսկ հարցասէր զարգացած ընթերցողին: Մենեվիշեանի կազ-
մածը Այսնեանի չխնամակի առիթով դեռ մի չոր ու ցամաք ուր-
ւագիծ է, թերևս փափկանկաւ հանգամանքների բերմամբ: Նրա Շա-
հաղիղի մեղաջան ու լուրջ աշխատութիւնով տեղն ու տեղը գլուխ
հանած Նալբանդեանցի կենսագրութիւնն էլ այնու ամենայնիւ վեր-
նպատակի համար գրեթէ նիւթեր չունի: Աբովեանցի (Ն. Տէր-Աս-
րապետեանցի գրած) պատմական կեանքը հայրենիքում և երի-
տասարդական-ուսանողական կեանքը Դորպատում աւելի յուշիկներ
է թողել, որ գնահատելի ժրջանութիւնով հաւաքել է նրա կեն-
սագրողը: Մանկական ու պատանեկական կեանքի նկարագրութեան
թերութիւնն ունի նաև աւելի վաղ հրատարակւած Յարութիւն
պմիրա Աէզճեանինը՝ աշխատութեամբ Մ. Պ. ի: Յովհաննէս-Կալիս-
կոպոս: Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, որ հրատարակեց նո-
րերս սրբադան Արխապէս Եպիսկոպոս Սեդրակեանը, մեզ հեղա-
փոխող գրականութեանը նոյնպէս համարեա ոչինչ չի տալիս:
Ի. Յարութիւնեանցի «Արեւիկան Պալասանեանցը» աւելի զարգացած
պատմիչների ընթերցանութեան նիւթ կարող է համարուել: Խ.
Մալումեանի «Մարի մշակը» նիւթեր կարող է պալ դուստանների հա-

մար կազմելիք կենսագրութեան. նոյնպէս և Ս. Երիցեան՝ Ներսէս Աշտա-
րակեցու կենսագրութիւնը: (Նոյնը գրած է և Արծրունիների մասին):

Գ. ԳՐԻԳՈՐ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՇԻԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՑ

Մինչև վերջին ժամանակները զիւրութեան հռչակաւոր ներ-
կայացուցիչներն ընդհանրապէս իրանց համար մի Կեսակ նուաստու-
թիւն էին համարում զիւրութիւններն ու երևելի զիւրերը ժո-
ղովրդին ու դեռահասին մասիւնի ձևի վերածելը, զարգացման
սփոթին խաւերում գործողներին էլ նրանց հաղորդակից անելը: Այս
պատճառով էլ երկրորդական ու անարժան երրորդական ձեռքերն
էին այդ դերը կատարում և այսպիսով մանաւանդ անկող գրչակ-
ների շնորհով ժողովրդի ու զիւրութեան մէջ մի մշուշ էր Կի-
րում: Գիւրութիւնը միայն ընտրեալ դասակարգին հասանելի բան
էր համարուում: Բայց այն երևոյթն էլ վերջապէս փոփոխութեան
ենթարկեց. ժողովրդին սրտանց համակիր մասնագէտներ, որոնք
իրանց մասնագիտականները ու աշխատանքները, հեռագիրականե-
րից ու խոշորացոյցներից դէն մի խաւար, բայց ուսումնաժարաւ
օբյեկտ էլ ուշադրութեան առնելու միտք ու սիրտ ունեցան, այս
անբնական երևոյթին այլ ևս չկարողացան լուռ ու անտարբեր
ականադիտ լինել: Ինչպէս և իմ համար է իսկապէս զիւրութիւն, ար-
ւեստ. հապա իմ բարօրութեանը պէտք է նրանք ծառայեն: Միթէ
պէտք էր բաւականանալ ուսումնարանի աւանդածով, որ հազիւ թէ
ներշնչւած է լինում հարցասիրութեան ոգով: Եւ սկսեցին ժողո-
վրդական-զիւրական զրքեր լոյս տեսնել, բացեցին ժողովրդական
համալսարաններ, հին նախապաշարումների թանձր քողը պայտառե-
լով: Եւ ահա բնական զիւրութիւնների ժամանակակից ուժեղ
հոսանքը նախ այս շրջանից հեղինակաւոր մասնագէտների ձեռքեր
շարժեց հմուտից ու մանկավարժական տաքովով ժողովրդական ու
մանկական գրքոյներ հրատարակելու: Հ. Վազնէր, Կրեպիլին, Սմի-
լէս, Ֆոյլը՝ Գերմանիայում, Գարեին, Հէօքսլի, Ֆարադէյ 1), Գայլէ՝

1) «Մոմի բնապատմութիւնը», որի մէջ շաղկապւած են բոլոր բնա-
կան զիւրութիւններից վերառած ամենահեղափոքրական իրերն ու երևոյթ-
ները: Այս գրածքն էլ ուսեքէն թարգմանւած է:

Անգլիայում, Ֆլամարիոն Ֆրանսիայում՝ հիանալի արդիւնք առաջացրին և այսպիսով ապացուցին, որ պարզ ձևի վերածւած գիտութիւնն էլ կարող է իր պատկառելի բարձրութեան վրայ մնալ: Բայց երբ գիտական գրքոյցը՝ փոխանակ իր իսկական նպատակին ծառայելու՝ մի ձեռքով երկու ձեռքով բռնել է ուղղում, այսինքն՝ երբ այսպէս անւանեալ բանաստեղծական նկարագրութիւններով համեմտւում են բնական գիտութիւնը ու երբեմն էլ կրօնական զգացումների ջերմեռանդ արտայայտութիւններ են մէջ բերում, այն ժամանակ այդպիսի գրւածքը միայն ընթերցողի սիրտը պաղեցնելուն է նպաստում:

Ժողովրդի և դեռահասի համար աշխատասիրւած գրքոյկները պէտք է քննութեան առնել նախ բովանդակութեան ճշտութեան տեսակէտից, ապա տեսնել, թէ արդեօք այդ նիւթերը լիակատար արժէք ունին և թէ վերջապէս նրանց մշակութիւնն այնպէս համակերպւած է ընթերցողների պահանջներին, որ նրանք հետաքրքրութիւնով կարդային: Քիւնէրը, որ Շմիդի մանկավարժական հանրագիտարանում հեղինակաւոր գրչով մշակել է դեռահասների ազատ ընթերցանութեան խնդիրը, գիտական մանրամասնութիւններ չի պահանջում, եթէ դրանք մինչև անգամ շատ էլ հետաքրքրական ու զբօսուցիկ լինէին. միայն ճշգրիտ մեծը և ոչ թէ նորանշանը (կուրեօզը) նա արժան է համարում մասկարարել. միայն փորձւած ճշմարտութիւնը և ոչ թէ երկբայականն ու ենթադրականը, ըստ նրա կարծիքին, տեղ պէտք է բռնէ դեռահասների գրականութեան մէջ:

Անարւեստ գրչակները շարունակ փայտանում են մի կողմից գիտական ծանր բնաւորութիւն կրող նիւթերի և միւս կողմից չընչին նկարագրութիւնների մէջ: Նրանք կամ շատ բան են պահանջում դեռահաս ընթերցողից, կամ՝ ոչինչ: Առանձին նկարագրական հմտութիւն է պէտք, որպէս զի զործիքների, կաղապարների, նիւթերի, փորձի ու շատ անգամ էլ պատկերների պակասութիւնն այնքան էլ զգալի չը լինի: Անվարժ գրողները կարծում են, որ մինչև անգամ զանազան հեղինակներից մէջ բերւած հալածանքներ, ծանօթութիւնները (ցիտափոխները) կարող են մանկական ժողովրդա-

Պան գրքոյկների համար անպատշաճ բան չհամարել: Զարգացումով տհաս ընթերցողին խօսքի անարգել ընթացքն է գրաւում, իսկ միջանկեալ փարբերը արգելքներ հանելով տհաճութիւն են պարծառում:

ա. Բնական զիտութիւնները: Որովհետեւ Վաղնէրն ու Կրեպիլինը Գերմանիայում իբրեւ օրինակելի բնագէտ ու բնապատում գրողներ առանձին ուշադրութեան են արժանացել, արժէ տեսնել, թէ նրանց երկերն ինչ առանձնաշարութիւններ են ներկայացնում:

Նախ մէջ բերենք Համբուրգի մասնաժողովի «օժանդակութիւն դեռահասների գրաձեքների քննադատութեան համար» 1896 թ. մենագրութիւնից հետեւալ տողերը.

«Վանգէրն առարկաները զննում է ոչ թէ իրանց շրջակայքից մեկուսացած, այլ իբրեւ ամբողջի մասեր: Նա իր փոքրիկ ընթերցողներին չի ձանձրացնում ոչ համակարգութեամբ և ոչ էլ խիստ գիրական հետազօտութիւնով: Միւս կողմից է, նա հեռու է մնում վայր ի վերոյ նկարագրութիւններից: Նա Սպեղծողին ոչ մի մեծաբարբառ խօսք, ոչ մի մեծահնչիւն գովասանք չի շուայլում, և սակայն նրա իւրաքանչիւր տողից տեսնում ենք, թէ լինչպէս ամեն բան իմաստուն կերպով է սահմանւած: Նա երբեմն կատակի և սիրալիր ձևերով է իր նպատակին հասնում, ու, մին էլ տեսնես, ուղեորութեան ժամանակ նկարագրութիւնն ընդհատելով՝ մի հետաքրքրական բան է պատմում, օրինակ՝ այսպէս սկսելով. «Կար չկար մի»... կարծես թէ նա հէքիաթ պատմելիս լինէր: Մանուկը ջերմեռանդ սրտով ականջ է դնում, որովհետեւ հէքիաթ է թւում նրան այն, ինչ որ Վաղնէրն ասում է, բայց սակայն կախարդաժադաւորաղունների մասին չէ խօսքը, այլ պատմում են այնպիսի բաներ, որ ամեն օր մանկան աչքի առջևն են ¹⁾: Վաղնէրը գու-

¹⁾ Նա, օրինակ արևի, ու երկրի աներեակայելի տարածութիւնն իր փոքրիկ ունկնդիրներին հասնելի դարձնելու համար՝ Նրանց հետ դէպի արևը երկաթուղով ուղեորութիւն է անում և հաշւում, որ աչգ փոքրիկները զաւակ կ'ունենան, մամ ու պապ կը դառնան, Նրանց թոռներն էլ Նոյնպէս և այսպէս 300 տարի անցնելուց չեփոյ միայն տեղ կը հասնին:

ցէ Կրեպելինից եւր մնար ժամանակակից գիտութեան տեսակէտից, բայց բնութիւնը բանաստեղծօրէն ըմբռնելում նրան ոչ ոք չէ գերազանցել:

Կրեպելինն իր «բնական ուսմունքը տան մէջ» դրածքում տրամախօսութեան (գիալող) ձևն է ընտրել: Կարելի է մէկէն ի մէկ օգտարօրի թւայ, որ նա մի ձև է վերընտրում, որ Կամպէն իր Ռոբինզոնի համար նպատակաշարմար էր համարել և որից վաղուց ձեռք են վերցրել: Բայց սակայն Կրեպելինը այդ եղանակն ընտրելով մի աշողակ միջոցի էր դիմել. որովհետև այն, ինչ որ պարմական նիւթերի համար աննպատակաշարմար է համարւում, կարող է բնական գիտութիւնների շրջանից վերցրած նիւթերի համար գերազանցօրէն օգտակար լինել, և որ այդ այդպէս է, հեղինակն ապացուցել է... Երեխաներն են, որ խկապէս առաջնորդում են խօսակցութիւնը. նրանք փոխադարձաբար իրար հաղորդում են իրանց գիտողութիւնները, միմեանց ուսուցանում են հայրը նրանց միայն դրում է, մորածելու նիւթ է մատակարարում, այս ու այնպէս, երբ հարկէ լինում, լրացնում և ուղղում է: Նկատւում է, որ հեղինակն ամենուրեք յորդառաւ աղբիւրից է քաղում, բայց և այնպէս բարձր է պահում այն խօսքը, թէ պարպելու սահմանափակութեան մէջ է երևում: Տեսնում ես, որ նա ոչ միայն գիտնական է, այլ և մանկավարժ, որ ուսումնարանում է գործել: Ինչպէս գիտէ, նա նուրբ կերպով որոշել տասնութեց, տասներեք կամ տասը տարեկանի մտաշրջանները: Ինչպէս հմտալից կերպով նա իր ունկընդիրներին առաջնորդում է դէպի ուղիղը՝ առանց նոր ուրք ելնող մանուկների պէս նրանց ձեռքից բռնած փոփոխփոփ ման ածելու...:

Ես էլ այս երկու հեղինակների գրածքներից մօտաւորապէս նոյն պատւորութիւններն սրացայ, միայն թէ Կրեպելինի վերոյրջեալ գրածքից չի երևում, որ երեխաներն են տրամախօսութիւնն առաջնորդում: Ո՛չ, այդ դերը կատարում է մեծ մասով նրանց հայրը (հեղինակը), իսկ նրանք հօր հետ նորանոր հարցումներ են առաջարկում և իւրաքանչիւրն իր խելքի կտրածի չափ մասնակցում է վիճարանութեանը ու ճշմարտութեանը հասնելուն նպաստւում: Վաղնէրը աւելի զսենագեղ մանրանկարներով, գեղեցիկ դարածներով (օրինակ «Նիւտի բնութիւնը» գրածքում) նախ սրտինձ

ու ապա դարձող թեանն է մօտենում, իսկ Կրեպէլինը՝ մրցողութեան ոգին հրահրելով, սրում է դարձող թիւնը, վստում է հարցասիրութիւնը աննշան թւացող իրերի ու երևոյթիւնների վրայ սանիկների մանրագննին ուշադրութիւնը դրաւելով:

Անցեալ 1898 թ. Կրեպէլինի վերոյիշեալ գրածքը սուսերէն թարգմանւեց ¹⁾, բայց „Воспитаніе и обученіе“ հանդիսի գրախօսութիւնն այդ աւանդման ձեւին հաւանութիւն չուեց այն հիման վրայ, որ տրամախօս անձերի անուններն այս գրածքում էլ դրամատիկականի պէս խանգարմունք ու պիտանութիւն պիտի պատճառեն: Բայց չէ որ երբ 2 — 3 երեխաներ իրանց փորձառութիւնները, տարակոյսները, կարծիքները մէջ են բերում, նրանք իրանց հասակակից ընթերցողներին էլ մրցնում են այդ դերերի մէջ, նրանց համանման մտապատկերների շարքերին էլ վերարտադրւելու առիթներ ներկայացնելով: Դասադասներից շատերը այս բանը փորձած կը լինեն ընթերցանութեան դասադրքերում տեղ-տեղ ընդունւած բնագիտական յօդւածների վրայ, որոնք տրամախօսական ձեւի վերածւելով աշակերտներին կարծես երեւակայութեամբ մասնակից են անում այդ վիճաբանութիւններին: Արժէր հայերէն էլ թարգմանել այս գրածքը ²⁾, որի սյուարութեան պարմառով բաղմակողմանի հետաքրքրական յօդւածներից կարելի էր օրինակ հնդկեալ ընտրութիւնն անել: Սարգի կեանքը ջրի չատակում ու սննեակում: Շեղական լուցիկների աւանանջատկութիւնը և սովորականները: Օճառ պարտաստելը, Թիթեռնիկի ձմեռելը, Մկների զաղթելը, Մարդու և մի քանի կենդանիների միտուր կեանքի համեմատու-

¹⁾ Տողերս զրեւոյց լեռող Նոյն հանդիսում կարդացի այս գրածքի մի նոր թարգմանութեան գրախօսութիւնը: Առաջին թարգմանիչ Կ. Ի. Տիխոմիրով բնագրի անունն իսկութեամբ է թարգմանել. — Изучение природы дома, իսկ երկրորդը՝ ոչ. — Вечернія бесѣды для юношества. Դրախօսը թէն վերջինն էլ ազատ չի համարում թերութիւններից, սակայն թէ ներքին և թէ արտաքին չարկութիւններով աւելի բարձր է դասում: Վերջին թարգմանութիւնը, որ պատկերազարդ է, 184 էջ ունի, գինը 1 ռ. 50 կոպէկ:

²⁾ Հաստատ չգիտեմ, բայց կարծում եմ որ Վազնէրի գրածքներն էլ ուսուսերէն թարգմանւած պէտք է լինին:

Թիւնը, Բոյսերի շարժուսը, Զկների քունը, Սունկերի դերը օրգանական աշխարհում...

Այս գրաւածքներից զայս գնահատուած են Գրուբէի Բնական պատկերները, Բրէմ'ի Կենդանիների կեանքը, Հ. Մադիուս' Բոյսերի ու կենդանիների կեանքից, Զուդին' Արդեան աշխարհի կենդանիների կեանքից, Բացի սրանցից Բրենդէլի «Պատմաւածքները կենդանիների կեանքից», Բոյմէրի «Ուղեւորութիւնը կենդանիների աշխարհում», Շտիլէրի «Կենդանական պատմաւածքները» հին ու նոր ժամանակներից, Կառլ Ռուսինի «Ազատ բնութեան մէջ» և անգլուհի Արաբէլլա Բոքլի' «Գիտութեան Թագաւորութեան զիւթական Թագաւորութիւնը»:

Համաշխարհային մասնադարանական վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ առհասարակ ժողովուրդը բնական զիւրութեանց վերաբերեալ զրքեր քիչ է կարդում, որ այդ քանակութիւնը համեմատել չի կարելի բելլիւրիստականի հետ և չպէտք է էլ համեմատուի: Սակայն եթէ այդ զրքերը հետաքրքրական նիւթերի հետ նաև գրաւիչ ձևերով մշակուած լինէին, անշուշտ աւելի հարցասիրութիւն շարժած կը լինէին: Այսպիսի գրաւածքներ կազմողին հարկ անհրաժեշտ է Թափանցել Վազնէրի ու Կրեյկլինի երկաօրութեանց ոգու մէջ:

Մեր գրականութեան մէջ գոնէ ինձ յայտնի չեն արեւմտեան բարբառով հեղինակաւոր բնագէտների երկերից Թարգմանութիւններ, Իբրև հաւաքական աշխատութիւններ յիշատակութեան արժանի է նորոգ հանգուցեալ Գալուստ Կոստանեանի Զմիւռնիայում 1858 թ. հրատարակած «Թանգարան հասարակաց» (Bibliothèque populaire) 16. հատորներից բաղկացած աշխատութիւնները, Վիկենուայի «Մասնադարան կրթական և զբօսալի տեղակաց» մէջ մի քանիսը և առանձին լոյս տեսածները:

Մեր արեւելեան գրականութեան մէջ հեղինակաւոր գիտնականների ժողովրդական գրաւածքներից Թարգմանել է Ի. Յարութիւնեանցը Հէօքսլիի «Տարիք բնական գիտութեան», մի առարկին քիմիա հետաքրքրաշարժ բովանդակութիւնով ու մեթոդով. Տ. Յովհաննիսեանը՝ յայտնի Ֆլամարիոնի «Աստղագաշխութիւնը», Լ. Մելիք Աղամեանը՝ Զ. Կարլինի «Անեղիւյթ հողագործը» կենդանաբա-

նութիւնից՝ շատ հեղաքրքրական բովանդակութիւնով: Եթէ բնական գիտութիւնների զանազան ճիւղերից թարգմանաւածները համախմբենք, վերոյիշեալներից զատ կենդանաբանութիւնից յիշելու ենք պրոֆ. Բողբանովի «Խժուողները», թարգմ. Լ. Մ. Ադամեանի. Նոյնի «Թռչունների աշնանացին պեղափոխութիւնը» և «Բնի ու ճուղի որսը» միասին կազմած, թարգմ. օր. Ն. Օհանեանի՝ բաւականին հեղաքրքրաշարժ պեղեկութիւններով, Ս. Կուզնեցովայի «Չարմանալի որդի», թարգմ. Ն. Ղուլիջանեանցի: Շերամի կեանքն հեղաքրքրական ձևով նկարագրւած է այս գրքոյկում, որ—թեթև լեզուով է թարգմանւած: Վ. Լուսկևիչի «Կենդանիների աշխարհում», թէև հարևանցի, բայց հեղաքրքրական երևոյթներ է բովանդակում: Նոյնը գրել է նաև «Հանրամասնութիւն» Թ. Հ. Հ. Ը. «Հանրամասնութիւն գիտական գրագրանին» շարադրւած: Ալէքսանդրապոլում վերջերս Տ. Ռաշմաճեանց և Ա. Զիլինկարեանց ձեռնարկել են միացած ոյժերով բնական գիտութիւններից մի շարք գրքոյկների հրատարակման: Մինչև հիմա լոյս են տեսել «Կենդանիների բնագիւղ», թէ նիւթի և թէ մշակման տեսակէտից ուշադրութեան արժանի, ապա «Մեղուններն» աւելի ընտիր, իսկ երրորդ գրքոյկը ձեռքս չհասաւ: Մամուլի տակ են ու պատրաստ են նաև ուրիշները բազմակողմանի բովանդակութիւնով:

Բոլսաբանութիւնից, որքան հաւաքածս նիւթերից գոնէ երեւում է, միայն երկու գրւածք ունինք. Բէրնշտայնի «Ծաղիկ ու պտուղ», շնորհալի գրչի արդիւնքը Մելիք Մուսեանի թարգմանութեամբ, և ըստ Ֆիզիկ «Բոյսերի կեանքը», թարգմ. Ս. Բ.: Բոյսերի արտաքին գործարանների մասին հեղաքրքրաշարժ պեղեկութիւններ է տալիս, միայն թէ թարգմանական դժւար բառերը ծանրացնում են հասկանալու գործը:

Որքան որ զուտ կենդանաբանական գրւածքներ ենք թարգմանել, համարեա նոյնքան էլ ընդլեռորիստական ձևով նկարած պատկերներ ունինք կենդանիների կեանքից: Սրանց մէջ առաջին տեղը կարելի է տալ Աւետարիուսի «Թաւամաղ մեղուն», թարգմ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանցի, ապա Սլիվիցկու «Խորամանկ աղւէսին», պ. Պոօշեանցի ընտիր ու հաջացրած թարգմանութեամբ, կարծես հէնց ինքն է հեղինակել: Պ. Նեղվանովայի «Մուկուշի հաւիկը» կենդանի

բռնացումից գորի է, քանի որ խկապէս աւելի աղւէսի քան՝ Մուկուշի և հաւիկի կեանքն է նկարագրւում Իսկ ինչ վերաբերում է նոյն Սլիվիցկու «Նապաստակ» ին խկապէս ոչ բնագործական և ոչ էլ բելլեպրիստական գրւածք է, այլ երկուսի մէջ առկա մնացած ուսուի և ոչ մի և ոչ միւս կողմով պատճառութիւն կարող է գործել:

Բելլեպրիստական ձեռով քննադատութիւնից էլ ունինք մի գրւածք՝ Գրուբէի «Ջրի կաթիլի պարմութիւնը», թարգմ. Մոսկւայի Հ. Ո. Գ. Ը. Շապրապերով ընդունած չափնի յօշուածներն երեւի սրանից են քաղւած: Զուր բնագրական գրքոյկներ հրատարակեցին Պետերբուրգում՝ Մելիք Մուսեանցի թարգմանութեամբ՝ «Անձրեւ և ձիւն» ժիվպոյսկու և «Տաքութիւն և օդ», հեղ (?): Գ. Զաքարեանն էլ դրել է «Չուրը», որ նոյնպէս արժէր կարգալ, թէև այդ երկուսի պէս թեթեւ է: «Անձրեւ և ձիւնը» երկբայական տարբերից ազաւ է, մշակումն էլ ակնդատել անկասար է, իսկ «Տաքութիւն և օդը» զերծ է անճշտութիւններից:

Ներկաքանութիւնից ու աստղաքաշխտութիւնից էլ թարգմանւել են չափնի ուս ժողովրդական գրող Ռուբակինի «Զրոյցները բնութեան մեծ ու անեղ երեւութների մասին», թարգմ. Մ. Տ. Անդրէասեանցի, մի ընդիր գրւածք. և Նունիշի «Ներկաշարժ և հրաբխային լեռներն» ու «Ներկի ու երկնքի մասին» գրւածքները, երկուսն էլ Գիւլ Նազարեանցի թարգմանութեամբ: Զեռքս անցել է առաջինը, որի նիւթը շապ հեղաքրքրական է, բայց ա. կիսում, որ ներածութիւն է կոչւում, օրինակները շապ են կուտակւած: Թարգմանական դժար հասկանալի բառերը քիչ են և ակնդատել նոյն իսկ գրաբառամոլութեան պէս մի բան է՝ աչքի ընկնում, թէև թարգմանչին կարծեմ այդ բանից հետո մարդ պէտք էր կարծել:

Ինչ վերաբերում է արւեստներին, մեր ոչ մանկական և ոչ էլ ժողովրդական գրականութիւնը նրանց մասին գաղափար է ունել: Մինչդեռ, ինչպէս այլ առիթով ակնարկ, նրանք քաղաքակրթութեան շոշափելի տարբեր լինելով՝ անտես չպէտք է տունւն: Շապ թերի կը լինէր մեր աշխարհայեացքը, եթէ գաղափար չունենայինք դոնէ ամենագործածական ու հեղաքրքրական արտադրութիւնների մասին: Մի թէ քիչ թէ շապ զարգացած մարդու պարտականութիւնը է՝ բաւարարութիւն պալ մանկան օրինակ հետեւեալ հարցերին, թէ

ինչպէս են շինում թուղթը, ինչից և ինչպէս ապակեղէնը, շաքարը, օճառը... Հարց է, թէ ինչո՞ւ մարդիկ շաւի բնական բան են համարում պարմութեան, աշխարհագրութեան, լեզուի դասագրքերում կցկտուր պեղեկութիւններ պալ աջդ մասին, իսկ կապարեալ գաղափար պալը՝ ոչ: Չէ՞ որ արեւսպնէրը ծառայում են բնական գիտութիւնների պործադրութեանը, նրանց վերջնական նպատակին: Կան նիւթեր, որ ուղղակի կարելի էր միացնել այս կամ այն բնագիտական, քիմիական, բնապարմական գրեւծքին, կան էլ՝ որ արժէր ու պէտք էր առանձին մշակել:

(վերջը չաջորդ թւով)

ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շ Ա Ն Թ Ի

ԳԱՐՆԱՆ ՓՈՒՆՋ ՄԸ

(ԱՐՁԱԿ ԵՐԳՆԵՐ)

I

Քեզի, դէպի քեզի կը թռչի հողիս:

Գարնան շունչին մէկ նոր նւէրն է այս: Ու քու շունչիդ նւէրին կը սփռնուի, որ գարնան այդ թարմ է:

Նրթուքներս կը կծկին օդին մէջ քուկիներդ փընդըռելով, քու շրթուքներդ: Ախ, կ'ըզզամ, ինչ ջերմ անոնց փափուկ ու ամուր շոյանքը, ինչ զինովցընող այդ համբույր-գինին, որու մէկ ումպին ամբողջ արիւնս է ծարաւի:

II

Կարծես մարներուս սակ կ'ըզզամ գեռ քու սաք ու ողորկ դաստակդ, որ այնպէս սինդ կը սեղմէի ատիս մէջ երէկ իրիկուն: Կը սեղմէի, ու դուն կը քրքջայիր եկրորդական դէպք մը քեզի պատրւակ առած:

Եթէ գիտնաս ինչ աղւոր էիր դուն այդ պատրւակի թափանցիկ գիմակին սակ, ինչպէս չափշտակիչ այդ ամբշնալու, կեղծիքի, հաճոյքի ու հպարտութեան իրարու հիւսւած ցանցին մէջէն:

Եւ ինչպէս ակամայ ցունց կու տար դաստակդ մարներուս վայրի ճնշումին սակ: Ե՛, այդ ցընցումը, որ կարծես ընդմիշտ ատիս մէջէն մոռցելի չուզեր. չուզեր, և ինչո՞ւ սրտմ, ես ալ չեմ ուզեր:

III

Ինչո՞ւ կը նայիս այդպէս երկար աչքերուս։

Կը հարցնես ու կը ժպտիս. կը ժպտիս ինքդ քու հարցումիդ վրայ։
Ա՛յ, դո՛ւն, խորամանկ անուշիկս, չգիտես թէ ինչու կը նայիմ.
այդպէս երկար, այդպէս գերւած քու խօսուն, քու խելացի, քու
անձնագործ կայծկլուռն աչքերուդ։

Ձգիտես. թէ իմ բերնէս լսել կ'ուզես։ Ձէ, աղւորս, շրթունք-
ներէս այդ չես լսելու. այդ հաճոյքը չեմ տալու քեզի։

Պապասխանս աչքերուս մէջն է։

IV

Այդ որչափ, որչափ բան կը պահէի եղեր քու փոքրիկ, կա-
կաչ հովանոցիդ տակ։

Այդքան ժպտի, այդքան նայւածք, այդքան սեղմում ու քըն-
քըշանք. այն ալ երկն խաչագոյշ սրտերու, որոնք կից իրարու
մօտիկ իրարու զարկի ականջ դրած նոյն տաքտովը կը թրթռան։

Թո՛ղ արեւը հարիւր դիրք փոխէ, թո՛ղ զայրոյթէն ամպերուն
տակ մընէ ու ելնէ. իզո՛ւր, ներս թափանցել պիտի չի կրնայ քու
փոքրիկ, կակաչ հովանոցդ. ո՛չ ան՝ արեւը, ո՛չ ալ անոնք, որ մեր
ետեւէն կու գան իրենց խօսակցութեան աղմուկին հետ։

Մենք չենք խօսիր. կը փսփսանք միայն։ Ա՛հ, այդ սեղմ, մոյտ-
րիմ փսփսութիւնը շունչ-շունչի, աչք-աչքի քու փոքրիկ, կակաչ հո-
վանոցիդ տակ։

V

Կը նայէի պապկերիդ. ակամայ ծոցաց ու պագի։ Ո՞վ գիտէ
որչափ խնդայիր պիտի, եթէ հիմա քովս լինէիր։

Պիտի խնդայիր, ու շրթունքներդ բացւէին պիտի իրենց աղ-
ւոր ժպտին կոկոն բացւածքովը։

Բայց ո՛չ. դուն խնդալու չէիր, դուն չէիր կրնար խնդար, եթէ
հիմա քովս լինէիր։

Հրահրած թուշդ ժպտէն աւելի լուրջ զբաղում մը պիտի ու-
նենար իմ՝ շրթունքներուս տակ. ու ժպտի բաց կոկոնին տեղ՝
համբոյրի գոց ու դողդողուն կոկոնը պիտի ծլէր դունչիդ։

Եւ կոկոններու աչդ թեթեւ ալլափոխութեան վրայ, գիտես, ես որչափ պիտի խնդայի, եթէ հիմա քովս լինէիր:

VI

Եկո՛ւր փուխնք նորէն խոտերուն մէջ լեռան շեղ լանջին վրայ, ուր մամռաւու ժայռերուն բեկորները հողին կուրծքը կը ծակծակէին, ու վայրի վարդերուն ցիր-ցան թուփերը գեպնին երեսը կը ճանկըռտէին:

Եկո՛ւր, ու փոյթ չէ, թէ կ'ուզես, դուն սուր-քուն եղիր նորէն: Վայրի վարդերուն փուշերը դուն հոգդ մի՛ ըներ, ու մի՛ վախնար բնաւ ժայռիկներու սուր սպառնալիքներէն. նորէն ծունկերս քեզի յենարան, նորէն թեւս բարձ քեզի:

Քաշէ կապիւշոնդ դէմքիդ, յենէ ինծի, ու փոյթ չէ, դուն սուր-քուն եղիր նորէն:

Թո՛ղ միայն, որ կամաց մը փարիմ՝ նորէն լանջիդ. թո՛ղ, որ զգամ՝ բազուկիս տակ սրտիդ ուժգին խնթ զարկերը, ու խոր շունչիդ ընդհարիլը դրկիս ամուր սեղմումին մէջ. կը յիշես:

Թո՛ղ, պարպանծ հպարտս, ու փոյթ չէ, դուն սուր-քուն եղիր նորէն:

VII

Ծիծաղդ ու արցունք—հարազատ քոյրեր, որոնք հայեացքիդ մէջ անբաժան են իրարմէ:

Ժպտելուդ պէս կը թռչին աչքերդ, ու քու ծիծաղդ լաց է: Իսկ այս առաւուս դուն կուլայիր՝ մինչ աչքերդ կը խնդային ինծի: Ինչու կուլայիր՝ չըսիր դուն. թէ ինչու կը խնդայիր՝ չի հարցուցիր:

Խնդան միշտ, հոգիս, ես կը սիրեմ՝ քու խնդուկդ, որու կայ-պառ բերկրանքին մէջէն արցունքիդ ցողը կը ծնի:

Բայց առաւրտէն ի վեր, ինչո՞ւ ծածկեմ, քու լացդ ես աւելի կ'անրջեմ. լացդ, որու հոսուն քողին ետեւէն աչքերդ այնպէս ժլուկ-պիլ գիտեն ինծի:

Աղամանդ ու գոհար արժէ, և ինքնին աղամանդ ու գոհար մըն է. քու ծիծաղիդ ամէն մէկ արցունքի շիթը:

Բայց դին չունի, անգլին գոհարս, քու արցունքիդ ժպիտը:

VIII

Այնչափ խնդրեցի նաւակին մէջ, որ բան մը երգես ինծի:

Ձքս զգար, թէ ինչ անուշ պիտի հնչէ ակիքներուն ծփանքին
վրայ դող ելած ձայնիդ ակեծփումը:

Ձերգեցիր:

Աղէկ. բայց փոխարէն դուն ալ պիտի չի լսես իմ երգերս.
որ դուն ինքդ սակայն երգեցիր իմ զգացումներուս ակիքներուն
մէջէն:

Պահէ, պինդ պահէ, յամեն սիրունիկս, քու հնչուն երգերդ
դուն ինծմէ:

Բայց քեզմէ իսկ ծածուկ պահել քու սեփական երգերդ այդ
էս կրնամ միայն մեզմէ:

Միւնիսէն, 1898.

ՀԱՐԿԵՐԸ ՏԱԾԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿՆԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

Երկրագործական հարկեր կամ Աշար: Սրանով օրինական պետական հարկերը, որ համարեն մշտական բնաւորութիւն ունին այս կամ այն չափով՝ վերջանում են: Բայց դա միայն չէ՝ փաճկական հարկային սխալումը Թուրքիայի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ. դրանցից չեղուց դալիս են ուրիշները ևս...

Աշար կոչւում է բոլոր հացահատիկներից, խոտից, աուռյտից, բանջարեղէններից, այգիներից, բոսսյանից (սեխի, ձմերուկի, վարունգի ցանքս) և այլ երկրագործական արդիւնքներից առնւող հարկը:

Տաճկական օրէնքով, եթէ ամեն բան կապարէր օրէնքի սահմաններում—պէտք է գիւղացու արդիւնքի $\frac{7}{8}$ -ը թողնւէր տիրոջը և միայն $\frac{1}{8}$ -ը վերցնւէր իբր հարկ: Այդպէս է սրամադրում օրէնքը, այժմ այդպէս էլ ընդունւած է գրեւ պաշտօնական թղթերում և պետական հաշիւագրութիւններում: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ եթէ գիւղացին սորանում է, օրինակ՝ 120 փութ ցորեն, 15-ը կառավարութիւնն առնէ, 105-ը կը մնայ իրեն և դրանով մի միջին ընտանիք կարող է մի տարի ապրել... Այլ ևս ի՞նչ դժգոհութիւն, ի՞նչ վախատուն, ի՞նչ արիւն...

1) Տես Մուրճ 1899, № 1.

Բայց իջնենք իրականութեան, կարմիր ու արիւնոյ իրակա նութեան գիրկը: Սկսենք հէնց այս հարկը հաւաքելու սխալէմից: Այդ սխալմը, մեր կարծիքով, շատ բան կը պարզէ ոչ միայն աշարի աջլ և ամբողջ տաճկական կառավարութեան բնաւորութեան, նրա նուաճութեան թաղաւորող անդրջրհեղեղեան ներքին կարգերի վերաբերութեամբ:

Ամեն վիլայէթի աշարը ծախւում է հրապարակական աճուրդով: Միայն աշարը չէ, որ ծախւում է աճուրդով: Վիլայէթի վարչութիւնն անգամ ծախւում է աճուրդով: Սա ծաղրելի է թւում, չափազանցութիւն, սուր է համարւում... Բայց... Ֆաքու է:

Բացւում է, օրինակ, Էրզրումում Վալիի (գուբերնատորի) տեղ: Ելլոզ-Քէօշի և Սադրազամի (մեծ եպարքոսի կամ վեզիրի) շուրջը ֆաւորիտների, ներքինիների կամ կըզ-աղալար-ների ծահիճը թունդ է առնում, ալեկոծւում: Ամեն մէկն ուզում է իւր թեկնածուն առաջ քշել: Իսկ մի ֆաւորիտի կամ մի կըզ-աղալարի թեկնածու լինելու համար պէպք է դեղին մետաղ և ապագայի փայլուն խոստումներ: Առանց բախշիչի, առանց ոսկու անկարելի է ֆաւորիտի թեկնածու լինել... Ներողութիւն, մոռացա՛յ. մի միջոց էլ կայ ֆաւորիտի թեկնածու դառնալու համար. դա զեղեցիկ աղջիկն է: Այս միջոցով յաճախ անձեռնմխի և ամենակարող են հանդիսանում Ձերքէզները: Ձերքէզ կոչւող չինարի հասակ, բարակ մէջք, սև կրակոյ աչքեր և կամար, խիտ յոնքեր ունի: Բոսֆորի մեղկացած զաւակն ամեն ինչ կը տայ նրան փրանալու համար: Եւ ուղարկւում են Մարմարայի հրաշագեղ ափերի ոչ նւազ հրաշագեղ պալատները ներքին նահանգներից գեղանի, անմեղ կոյսեր, մանաւանդ Ձերքէզուհիներ...

Ով աւելի է տալիս, նա էլ դառնում է ամենագորեղ ֆաւորիտի թեկնածուն, նա էլ սպանում է, օրինակ՝ Էրզրումի վալիութիւնը: Բայց վալիի ուժիկը քիչ է. նրանով չի կարող նա ամարդավարի ապրել, իր պաշտպանին միշտ նւէրներ ուղարկել Պոլիս, որ նրա աչքը քաղցր մնայ իր վրայ... Եթէ չուղարկի և կամ անկանոն ուղարկի՝ տեղից կը զրկւի... վերջապէս այդ ուժիկով նա չի կարող նեղ օրւայ համար էլ մի բան փնտեսել: Ձէ՛ որ ամեն մի փաշայի բարձրագոյն իդէալն է ունենալ Մարմարայի, Ոսկեղջիւրի կամ

Բոսֆորի ափերում մի մարտերայ պալատ, լիքը գեղանի կոյսերով և Ալլահի պարգևած բոլոր բարիքներով: Ծոյլ, մեղկ ու ցոփ կեանքը բոլոր թուրք պաշտօնականների միակ իդէալն է:

Վալին իր այս երեք սրբազան պարպականութիւնները (լաւ ապրել, նեղ օրւայ համար փնտրեսել և իր պաշտպաններին Պոլիս փող ուղարկել) կապարելու համար պարտասու է ամեն ինչ անելու, ամեն սրբութիւն պահելու, եթէ ունի մի աչգալիսի բան իր սըրփում:

Նա իր հերթին Պոլսում րեսածն իր վերաբերութեամբ՝ գործ է դնում լալն չափերով իր իշխանութեան րակ պնւած բոլոր պաշտօնների բաժանման ժամանակ: Եւ այսպէս՝ վարչական սանդուխտի ամենաբարձր աստիճանից սկսած մինչև յետին զարթիէն շարունակւում է ծախելու և ծախելու սխտեմը:

Աշարի ածուրդով ծախելը մի փառաւոր միջոց է վալիի և նրա պաշտօնանների ձեռքում փող ձանկելու, հարստանալու համար: Նրանք էլ օգուում են այդ յարմար միջոցից:

Հրապարակային ածուրդ է նշանակւում վալիանիսի քաղաքում՝ վիլայէթի աշարը ծախելու համար: Ուր իցէ գէշն, անդ և ժողովեսցին արծւիքն, ասում է գրաբար ասածը: Բոլոր մեծ-մեծ գիշակեր վաշխառուները թափւում են չաղաքը, ածուրդին մասնակցելու: Ամբողջ վիլայէթի աշարը մի վաշխառուի ումից վեր կը լինի, այն էլ ծածկաստանի ներքին նահանգների պէս երկրում, ուր դեռ խոշոր հարուստներ չկան: Պրա համար գրեթէ միշտ վիլայէթի աշարը բաժանւում է մի քանի մասերի և ամեն մի մասն առանձին-առանձին ծախւում: Ով աւելի շապ և աւելի ճարպիկ կերպով ուրեցրեց վալիին, մութասերիֆին, զայմագամին, բաշքաթիբին, վալիի մօլաւոր ու ազդեցիկ բարեկամներին, նրա ծառաներին, ներքիններին և ալլն, և ալլն, և ալլն՝ նրան էլ կը յաջողւի գնել այս ինչ կամ այն ինչ խոշոր զաւառի աշարը: Հրապարակային ածուրդն իր կարգով, այս կուլիսային գողտի մասն իր կարգով:

Ում վրայ որ մնայ աշարը, նա այնքան ճարպիկ պէտք է լինի, որ և՛ պետութեան նշանակած հարկի չափը կամ կապալադամը հանէ, և իր, թերևս նրանից շաւ աւելի՝ րւած կաշառքները հա-

նէ, և՛ իր «աշխատանքի վարձը» շահի: Այսպէս յարգէն պարզ երևում է, թէ ինչպէս սապնէ պղպձակների նման օդն են ցնդւում. օրէնք ու իր պահանջած $\frac{1}{8}$ -ը կամ $\frac{1}{4}$ -ը: Բայց այդ դեռ քիչ է:

Ամեն մի խոշոր աշխրատու յաճախ մանր չափերով ծախում է իր բաժինն աւելի մանր վաշխառուների, սրանալով իր «առիւծի բաժինը»: Երբեմն սրանք էլ որոշ օգուտ սրանալով՝ իրենց միջակ բաժինները ծախում են աւելի մանր կապալառուների, այնպէս որ՝ վերջապէս մի փոքրիկ շրջան, մէկ կամ մի քանի գիւղ մնում է որ և է գիւղական մանր վաշխառուի ձեռք. իսկ այս ձեռքից-ձեռք անցնելը բարդում ու բարդում է աշարի չափը... Ո՞ւր հոգն է թող ժողովրդի հոգին դուրս գալ:

Թէ եւրոպացում, թէ մեզանում շարերը կարծում են, որ Տաճկաստանի վաշառուները միայն քրիստոնեաներն են, մանաւանդ հայերն ու յոյները: Այդպէս մոռածողները կարծում են, որ թուրքն ընդունակ չէ վաշխառութեան, իսկ քուրդը—երբէք, երբէք: Միամիտ մարդիկ, որ կարծում են, թէ կրօնը կամ այս ու այն մեղափոխական ազգային կամ բոսալին յարկութիւնները կարող են արգելել մարդկանց դառնալ վաշխառու, և թէ շրջապատ տնտեսական պայմաններն սպիւտում, պահանջում են այդ բանը:

Աշար զնոդ վաշխառուների մէջ կան հայեր, թուրքեր, հրէաներ, յոյներ և բաւական յաճախ, մանաւանդ վերջին 8—10 տարւայ ընթացքում՝ քրդեր: Վաշխառութիւնը ոչ ազգութիւն է ճանաչում, ոչ կրօն. նա բացարձակ կոսմոպոլիտ է: Բոլոր ազգերի վաշխառուներն իրար նման են: Դա բնական հերեւանք է զբաղմունքի նմանութեան: Մի թուրք և մի հայ վաշխառու իրար աւելի նման են իրենց բնաւորութեամբ, իրենց բարոյականով և աշխարհայեացքով, քան մի թուրք վաշխառու և մի թուրք անմեղ ու խաղաղ երկրագործ: Զբաղմունքների նմանութիւնը ծնեցնում է բնաւորութեան և բարոյականութեան նմանութիւն: (Տես Hamon „Les militaires professionnels“:

Ընկալք-Դայրէսիի (հարկերի սենեակ) նշանակած ածուրդին կարող են մասնակցել զիւղական ամբողջ հասարակութիւններն իբր մի մարմին (in corpore), գնել իրենց գիւղի աշարը, բաժանել ընտանիքների վրայ, հաւաքել և վճարել: Այդպիսի դէպքերում գիւղը

պէտք է ներկայացնէ մի կամ մի քանի երաշխաւոր վստահելի ան-
ձեր: Ի հարկէ գիւղական ազգաբնակութեան համար ամենաձեւնայու-
միջոցն այդ է աշարի ծանր բեռից ազատելու համար: Բայց չկայ
վարդ առանց փուշի... Այսպէղ էլ նոր ու անտանելի այլանդակու-
թիւններ են ծագում: Զուր հայաբնակ գիւղերը չեն վստահանում
այդ քայլն անել, համոզւած լինելով, որ իրենց վրայ խիստ թանգ
կը նստի մրցութեան մրնել որ և է թուրք կամ քուրդ փողպաւէր
վաշխառուի հետ: Զուր հայաբնակ գիւղեր էլ այնքան չկան. մեծ
մասը խառն ազգաբնակութիւն ունին: Իսկ այդ դէպքում թուր-
քերն էլ են սալիս երաշխաւորներ, հայերն էլ: Միայն հարկը հա-
ւաքելու ժամանակ թուրքերը մերժում են վճարել, իսկ կառավա-
րութիւնը ծանրանում է հայերի վրայ, նրանցից է առնում և
թուրքերի բաժին աշարը. չէ որ ամբողջ գիւղն է վճարող միու-
թիւնը... Ել ով է հարցնում արդարութիւն, մի բան որ քրիս-
տոնէի վկայութիւնը չի անցնում դատարանում... Եւ միթէ քրիս-
տոնեացի բողոքը նշանակութիւն ունի... Այդ և ուրիշ շատ պատ-
ճառներ խիստ հազադիւր են դարձնում գիւղական հասարակու-
թիւնների մասնակցութիւնը աշարի աճուրդների մէջ և աշարը
մնում է համարեա միշտ կապալառու վաշխառուների ձեռքը: Իսկ
եթէ դնող չեկաւ, այն ժամանակ մնում է կառավարութեան վրայ,
որ և սկսում է հաւաքել իր սորոին ծառայողների ձեռքով: Չվճա-
րելու դէպքում լցնում է գիւղը սուարիներով և սմիս ու ոսկոր
անում: հաւաքում: Բոլոր գօրքն ապրում է զիւղացու հաշուով, ծե-
ծում են, վիրաւորում նրա ընտանեկան պատիւը և այլն... մինչև որ
հարկերը լրացնում են, ապա հեռանում... Սա կոչւում է գինւորա-
կան էկզեկուցիա...

Նկարագրենք այժմ գլխաւոր դէպքը--երբ աշարը մնում է
որ և է կապալառուի վրայ:

Կապալառուն վարձում է իսկոյն իր քաթիւը (գրագիրը) և
նշանակում (նորից վարձով) աշար հաւաքող հարկահաններ կամ
միւլթէզիմներ: Միւլթէզիմը նշանակում է մի կամ մի քանի գիւ-
ղերի համար: Եթէ նրա շրջանը մեծ եղաւ, նա առնում է իրն
օգնականներ, որ կոչւում են Շահնաւներ, մանր չափերով, ամեն
կալից ցորեն, գարի և այլ հարկեր հաւաքողներ:

Միւլթէզիմներն իրաւունք ունին պահանջելու կառավարութիւնից և՛ զաբթիէներ, և՛ սուարիներ, և՛ ուրիշ փեսակի օգնական ուժեր աշարը դանձելու համար:

Խաղաղ երկրագործի փնտեսական հիմքերը քայքայողը բեղելը-էսկէրիէն և աշարն են: Առաջինը քանդում է գիւղացու տունն իր ծանր ու մեծ չափովը, իսկ երկրորդն իր ծախելու սխալմովը, իր վաշխառական, ամեն փեսակ զեղծումների յարմար ձևովը:

Միայն աշարի մէջ գործադուռող զեղծումները թւելու համար հարկաւոր են ամբողջ երեսներ, փասնեակ էջեր... Հաշւենք միայն մի քանիսը, առանց որ և է սխալմի:

Գիւղացին ծեծում է կալը, ցորենը թէժ անում, պապրաստում: Նա իրաւունք չունի կամ ջւալները կամ ամբարը լցնել, մինչև միւլթէզիմը կամ նրա օգնականը չգայ, չըլափի և հարկը չառնի—այսինքն չիբր թէ 1⁸-ը: Կալի սէրը իմացնում է միւլթէզիմին, որ վերջացրել է, թող գայ չափի: Միւլթէզիմը չի գնում: Նա ոտի ըրէ՛ է ուզում... Կաշառք չաւիր, կը գայ, ցորենի կոյսը կը կնքի նահապետական մեծ փայտէ կնիքով և կը գնայ, ցնոր կարգադրութիւն: Պատահում է, որ զօրեղ քամի է բարձրանում, կնիքը խախտում... Պատահում է, որ գիւղական անկարգ շները գզւում և թէժի վրան են ընկնում, կնիքը խախտում... Կնիքը քանդւել է. ուրեմն՝ թէժից գողացել է սէրը: Դա դիտւում է իբր պետական գողութիւն» և յաճախ ամբողջ թէժը խլւում չի փառս և պարծանս անչափակ գրպանին կամ միւլթէզիմ աղայի կամ նրա չորսպաճի կապառուի: Գիւղացին ստիպւած է, ուրեմն, կաշառք փալ, որ միւլթէզիմը բարեհաճէ շուրջով չափել և աշարը վերցնել. եթէ ոչ՝ գիշեր ցերեկ ստիպւած կը լինի, երբեմն ամբողջ ընտանիքով՝ ցորնի թէժերի վրայ հսկել:

Յաճախ միւլթէզիմները, երբ իրենց կրքերին (և՛ փողային, և՛ երբեմն տուփական) բաւարարութիւն չեն փալիս գիւղացիները, թշնամանում են և ձգտում թշնամու տունը քանդել, նրա օջախը մարել: Այդպիսի դէպքում նրանք նոյն իսկ վարձում են մի թուրք, մի քուրդ կամ մի այլ ստոր վարձկան և ուղարկում, որ հակառակորդի թէժը քանդի: Հետեւեալ օրը գալիս, գրաւում են բոլորը, մի քան էլ վրայ առնում և նոյն իսկ փրոջն էլ բանտարկել փալիս:

Գիւղի ամենաազդեցիկ և լիշխանն անձերն անդամ չեւիրն զարթէի, ողորմեյի միւլթէգիմի կամ նրա շահնալի հետ խօսած ժամանակ միւլթէգիմ աղա, աջադարնի էօփէլիմ ով են խօսում (ոտներդ համբուրեմ!!!): Ննթադրենք, որ աջգլէս սորոանալով, կաշառքներ տալով՝ համաձայնեցրեց միւլթէգիմին գալ, թէժը չափել: Ոչժը, զափթիէի, զինւորի, սկստութեան կապիտ ոչժը նրա կողմն է: Նրա կողմն է միջլիսը, արդարութեան աջ ծաղրանկարը. նրա կողմն են զադին ու գայմազամը, միւթասէրիֆն ու վալին, եպարքոսն ու նախարարը. իսկ հարկատու գիւղացիներն ով է պաշտպանում... և միւլթէգիմն անում է աչն ինչ իր քէֆն է տալիս. նազողն էլ ինքն է, պարողն էլ: Լաւ իմացէք, որ դա միայն քրիստոնեայ ուսանների հետ չի պարահում, այլ և մահմեդականների հետ: Բոլոր երկրագործ և արհեստավոր ազգաբնակիւթիւնը տնքում է աշարի ծանրքարի, աստիճանաւորների և վաշխառուների կեղեքումների տակ: Թուրք, հայ, ասորի և նոյն իսկ քիւրդ... տնքում են, ճգնում... Պատմեմ միայն մի ֆակիր մահմեդականների կեանքից, մնացածը հասկանալի կը լինի:

Տրապիզոնի շրջանում ապրում են օֆցի կոչող 60-70.000 հոգի մահմեդական յոյներ: Նրանք չափազանց մոլեռանդ մահմեդականներ են, ինչպէս ամեն մի նէօֆիտ (նորադարձ): Նրանք տալիս են իրաւ մոլեռանդ ու հմուտ աստուածաբան մոլլաներ, որ չաճախ Պոլսի սոֆթաների դպրոցի զարդն են կազմում: 1893 թին նրանց և միւլթէգիմների մէջ անբաւականութիւններ ծագեցին աշարի աւթիւ: Օֆցիք բողոքեցին հերթով՝ գայմազամին, միւթեսերիֆին, վալին և ապա հեռագրով նաև մեծ եպարքոսին ու սուլթանին: Նրանց բողոքներն ու խնդիրները մինդ էր ալթը՝ եղաւ, առանց որ և է հետեանքի, նոյն իսկ առանց պապոսխանի մնաց: Մահմեդի մոլեռանդ երկրպագու խորամանկ օֆցիները մի պարզամտութիւն ուղարկեցին Բաթում, որ այնտեղից իսկոյն մի հեռագիր խիեց սուլթանի անդուգական բարեկամ Վիլհելմ II կայսեր ¹⁾: Այսպէս զեւ-

¹⁾ Այդ հեռագիրը խփելու գաղափարը տեւց Ռիզալի մուխասսերիֆը, որ մի բաւական լուսամիտ անձ էր և ուզում էր պաշտպանել ժողովրդին ընդդէմ վաշխառու հարկահանների և կաշառակեր աստիճանաւորների:

պանի ձեռքով միջնորդութիւն արեց: Բարձրագոյն զասը, որսնե-
լով դործի վասի ձե սորանալը, երկու քննիչներ ուղարկեց և 1894-ին
գործն աւնուշի կապեց, մի կերպ քննցրեց, ձայնխեղդ դարձրեց:

Եթէ օջցի ասպաւածաբաններն այսքան արգելքների հանդի-
պեցին՝ մտածեցէք ուրեմն, թէ ինչ կը լինէր դաւուր սայայի
դրութիւնը:

Միւլթէզիմը չափում է ցորենը և $\frac{1}{8}$ (?!)-ը առնում: $\frac{1}{8}$...
դա միայն ծաղր է, անխիղճ, անօրէն ծաղր: Չափելու ժամանակ
խեղճ գիւղացին ծալում ձեռքերը, վիզը ծոռում և ողորմելի հայեաց-
քով նայում է, թէ ինչպէս կողոպտում են իրեն, ինչպէս խլում են
իր և իր զաւակների բերնի վերջին պապառ... Յաճախ գործ է
ածուում, մանաւանդ վերջին ժամանակներս, տասնորդական կշիռը,
որ այդ կողմերի խեղճ գիւղացու համար բոլորովին անծանօթ է:
Մի խաղ, երկու խաղ յետ ու առաջ է տարւում քարը և գողաց-
ւում 5-10-20 փութ, մի քանի հարիւր կիլօգրամմ... Յաճախ բեր-
ւում են աւելի ծանր քարեր... ուրքով ու ձեռքով վար զարնւում
կշեռքի նժարը: Գիւղացին յաճախ պեսնում, հասկանում է... բայց
ձանն ինչ: Դա ուժեղի իրաւունքն է: Հոովմի յաղթող բարբարոսը
Կապիսոլիօնի վրայ իր սուրը գցեց կշեռքի մի նժարը, որ փրկանք
տրուող ոսկին աւելի դուրս գաց: Աւժեղը միշտ արդար է ճաճկա-
սորանում: Միւլթէզիմը և կապալառուն այնպիսի ցանցերով են պա-
տել վարչական մեքենան, որ եթէ որեւէ խղճապէր իշխանաւոր
ուզենայ պաշտպանել ժողովրդին այդ վամպիրների ճանկերից, իս-
կոյն նրա առիթի դակը սապոն են դնում, փեղից զրկում:

Կան փեղեր, ուր ցորնից ու վարուց վերցնում են հարկը
մթերքով—ցորեն և զարի, կան փեղեր էլ, որ դրանցից անգամ

Երբ դասը քնեց, այդ լուսամտիս պաշտօնեայի ոտի տակը սապոն դրին
փողատէր վաշխառուները:

Վիլհելմ կալսեր խփած հեռագրի մօտաւոր բովանդակութիւնն այս
էր. «կալսր, դու մեր Սուլթանի մտերիմ բարեկամն ես. խնդրում, աղա-
չում ենք քեզ միջնորդել նրան, որ գէթ գործադրել տալ ան օրէնքը, որ
ինքն է դրել: Հարկահանները մեզ կողոպտում են հակառակ բոլոր օրէնք-
ներին: Իսկ եթէ մեզ չպիտի աղապես ալս ծանր բեռից, կ'աղաչենք փեղ
պատրաստել, որ զաղթենք ասիէ: հեռանանք»:

հարկ ուղղում են նազդ փողով: Իսկ այգու, խորի, տոռչգի և այլ աշարներ ամեն փող տոնում են հնչուն զրամով:

Մի միջակ բոստանից, կանաչեղէն, ձմերուկ, վարունգ, սեխ և այլն ցանկու համար, բացի արագիւտից (հողային հարկ), աշար տոնում է օրինակ 5 ոսկի (540 դահեկան):

8-ը սալ խորից աշարը լինում է 50 դահեկան: Խւրաքանչիւր 8 խորում առոյրից—2 դահեկան: Նոյն ձևով և կորէկից, և՛ փեթակներից և այլն: Քակորը, կենդանիների աղբից պաքառաւած քակորն (աթար, КИЗЯКЪ) անգամ ենթարկում է աշարի. 100 հաւից կամ մի սալից տոնում են մօտ 10 դահեկան:

Մշու դաշտի մէջ ամենափոքր այգու աշարը $2-2\frac{1}{2}$ ոսկի է (116-170 դահեկան), նոյնն է և ամենափոքր բոստանի համար: Այս աշարի համար մեծահողի միւլթէղիմը նշանակում է վճարման ժամանակ 2-3 օր, առատուելը մի շաբաթ: Եթէ փողը չարեց, իսկոյն կը գայ, փան ցորենն ու դարին կը կշռէ, կը փանի, օրինակ՝ քիլէն (մօտ 7 փութ 8 ֆունը) 50 դահեկան հաշւելով այն ժամանակ, երբ զիւղում ծախում է նոյն չափն 80 դահեկանով:

9) Իմթի հայ կամ ժառանգութեան հարկ: Ռայա-Քրիստոնեայի թողած ժառանգութիւնն իր ժառանգների վրայ հաստատուելու համար վերցւում է օրէնքով $10-15\%$ բոլոր սպասցածքի արժէքի: Գնահատողը կառավարութեան պաշտօնեաներն են, մի կողմից կաշառք են ուզում ժառանգներից, միւս կողմից այնքան բարձր են գնահատում, որ իսկապէս իրենց սպացած բաժինը հասնում է իսկական գնի $30-40\%$ -ին: Եթէ ժառանգները փող չունեցան պահանջած գումարը փախու, կալւածն ամբողջապէս կամ նրա մի մասը հրապարակային աճուրդով ծախում, առնելիքը լրացնում են և ապա ժառանգութիւնը հաստատում: Իսկ եթէ ոչ մի հնար չունեցաւ ժառանգը վճարել կառավարութեան հասանելիք փութքը՝ ամբողջ ժառանգութիւնը մալալ են անում կամ յարքունիս զրաւում և ծախում իրր պեպական սեփականութիւն:

10) Պետական պատահական հարկեր: Այս խմբի մէջ մենք մտնում ենք այն բոլոր պատահական փութքերը, որ կամ ժամանակաւորապէս, կամ միանգաղ գրւում են ժողովրդի վրայ կառավարութեան կողմից: Այսպէս օրինակ 1867 թ. ին բոլոր քրիստոնեաների

վրայ մի փուրք դրին իհանէ անունով (կալսերական նւէր), որով պէտք է հոգացէր Սուլթանի ճանապարհորդութեան ծախքը զէպի Սնգլիա: Այդ հարկը դնելու ժամանակ խոստացան մի տարի միայն վերցնել և ապա ոչնչացնել, բայց տարին անցնելուց յետոյ նորից շարունակեց մինչև որ մի նոր իհանէ լոյս ընկաւ ¹⁾: 1877-ի պարսկապարսկ ժամանակ բոլոր ազգաբնակչութեան երկու տարւոյ հարկը միանգամից առնուց առաջուց, կուսի նիւթական միջոցները զօրացնելու համար: Տրեւցան բացարձակ խոստումներ չաջորդ երկու տարիներն ալ ևս հարկ վերցնել, բայց պարսկապարսկ յետոյ նորից վերցրին և աւելի զօրացած չափերով ու աւելի զաղանայան միջոցներով:

Այս խմբի մէջն ենք մտնում և կողբ, բեկեարը, անկարիան և ալ ձրի կատարել փրող աշխատանքները. դիւղացիներին մօտ և նրանց հաշով ապրող զօրքը, զարթիէները, աստիճանաւորները և այլն, որոնց փոխարէն յաճախ խոստացում է վճարել, իսկ յետոյ չիճեցնողին բանտն են նստում, նրա ունեցածը ծծում կամ ամենատարեցածող զէպքում՝ շուն գետուրս ասում, ծեծում, վնասում...

Տաճիկ պաշտօնեաների և առհասարակ փաճկական բնաւորութեան հետ անձանօթ մարդու համար անըմբռնելի կը լինի կող ու բեկարի, եկող-գնացող զօրքերին և աստիճանաւորներին կերակրելու ռաշակիան պարտաւանութեան բոլոր դժոխային ծանրութիւնը:

Մտնում են դիւղացու փունը 2-4-10-20 զինւած մարդիկ նրանց անասուններին պէտք է կերակրէ փունքերը. խոտ, ցար-

¹⁾ 1896-ին էլ Տաճկաստանը իհանէ ուճեցաւ կառավարութիւնը կոչ արեց բոլոր իր հպարակ (հաւատացեալներին) կալսերական մի նւէր փալ զէնք դնելու համար (որ և գնեց ու բաժանեց մահմեդական ամբոխին), Հետաքրքիրն այն է, որ այդ իհանէն պարտադիր էր միայն մահմեդականների համար, իսկ քրիստոնեաների համար կամաւոր էր: Բայց իհանէի պաշտօնական հրովարտելով ասւած էր այսպէս. «կալսերական հաւատարիմ հպարակ քրիստոնեաների համար պարտադիր չէ. ով խորին հաւատարմութիւն ունի, նա իր գործով ցոյց կը փալ» (մօրաւորապէս այդ էր միտքը): Գէհ, թող քրիստոնեայ ռաշան համարձակւի իհանէ չփալ... ՁԷ որ նա իսկուց կը մեղադրւի անհնազանդութեան մէջ, ալ ևս չի ճանաչւի իբր հաւատարիմ հպարակ, կասկածելի կը դառնայ, 96 թ. օգոստոս կամ սեպտեմբեր «Արեւելք» լրագրում կար այդ պաշտօնական թուղթը:

ման, գարի—ամեն ինչ ձրի... Անկող Տիւրքերին էլ պէտք է կերակրէ։ Ո՞րքան պահանջկոտ են այդ հիւրերը... կերակուրը մի քիչ վատ եղաւ կամ քիչ, ծեծով ու մահաւան երկիւղով արիպում են քան որի-րովը բերել իրենց ուզածը։ Այդ դեռ պանելի է։ Լաւ չգիտնալուց յետոյ՝ նրանք պահանջում են և գոհացում իրենց անասնական կըր-քերին։ Յաճախ ձիերը պալիս են քան պղամարդկանց, որ պանեն, մի քիչ ման ածեն, կամ առակից ջուր խմցնեն, իսկ իրենք բռնա բարում են քան կանանց ու աղջիկներին։ Ի՞նչ կարող է անել անգէն ու անպաշտպան զիւղացին։ Շատ էլ որ խօսի, գնդակը կամ դաշոյնը պարտասու է նրա համար։ Նրբ որ և է զիւղացու քուն այդ պա-րուհաս-հիւրերը ու են դնում, զրացիք խկոյն աշխարհում են մի կերպ դադարնի խլել քնից հարս ու աղջիկներին և թագցնել իրենց մօր մինչև հիւրերի գնալը։ Տանը թողնում են պառաւ կամ հա-սակաւոր կանանց։

Զինւած բռնաբարութեան այս զոհերին քեսնելով, շատ եւրո-պացի ճանապարհորդներ եկել են այն եզրակաղութեան, որ Տաճկա-ստանի քրիստոնեաները բաւական անառակ են կամ գէթ անորարբեր ին դէպի ընդանեկան պարիւր։ Բայց վերջին ժամանակի աւելի խոր և աւելի ճիշտ ուսումնասիրութիւններն ապացուցին, որ միայն գէնքի ստանից զօրութիւնը և իրենց անգէնութիւնն են նրանց արիպում անորարբեր երևալ։ (Տես „Положение Армянъ въ Турціи“ գիրքը, Մակ-Ղուլի յօդւածը)։

(Շարունակելի)

ԶԻՆՒՈՐԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

ՀՐԱԺԵԶՏ

Մի լար, մայրիկ-ջան, քո թշառ որդին
Կարօտ չէ լացի—նա շալի է լացել.
Մի լար, քոյրիկ-ջան, եղբայրդ անգին
Այդ արցունքներով շալի է ստուպել:

Եւ դո՛ւ, իմ մանկիկ—եղբայր սիրական,
Դո՛ւ ինչ հասկացար, որ սիրտըդ փռձկաց.
Մի/թէ քեզ եւս միպքը սոսկական
Պաշարել է վաղ, դեռ կեանք չը տեսած...

Ա՛խ, չը կարծէք թէ ընդմիշտ հեռացայ
Ձեր քնքոյշ սրտից, կաթոգին սիրուց.
Ա՛խ, չը կարծէք թէ արդէն մոռացայ
Ձեզ, դադարեցի ես ձեզ սիրելուց...

Այստեղ՝ երազում ձեզ ամենայն ժամ
Կ'երևամ վհալ, արցունքն աչքերիս,
Այնտեղ՝ երազում ձեզ համար կը լամ
Եւ ձեզ կ'ուղարկեմ տարաբախտ հոգիս:

1898 թ. դեկտ. 21.

Խառաւ-Իւրոր:

ՈՐԻՐ ԵՍ...

Բախտից հալածւած,
 Ճամբից մոլորւած,
 Ապարանխոր եղբայր, ասան ինձ, ուր ես...
 Ե՛կ սիրտ սըրտի տանք,
 Մեր ցաւերը լանք,
 Ապարանխոր եղբայր, ասան ինձ, ուր ես:

Ե՛կ մէջտան անենք,
 Մեր սազին խփենք՝
 Որպէս աշուղը հըրապարակում.
 Յաւը մեր սըրտին
 Ասենք աշխարհին՝
 Որպէս աշուղը հըրապարակում:

Կեանքըս դառնացաւ,
 Թոյն-լեղի դարձաւ,
 Եթէ քեզ չասեմ, սիրտըս կը պատուի.
 Լցւած եմ մաղձով,
 Կը կորչեմ շուտով,
 Եթէ քեզ չասեմ, սիրտըս կը պատուի:

Բախտից հալածւած,
 Ճամբից մոլորւած,
 Յաւակից եղբայր, ասան ինձ, ուր ես.
 Ե՛կ սիրտ սըրտի տանք,
 Մեր ցաւերը լանք,
 Ո՛վ աստանդական, ասան ինձ, ուր ես...

1898 թ. 29 դեկտ.

Խառաւ-իւրտ:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԷԻՈՒԻՏԻԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Ֆուրիէ, Լուի Բլան և ուրիշ սոցիալիստներ ևս բացաւրում էին նորագոյն պատմութիւնը իբրև արդիւնք դասակարգային կռիւների զարգացման:

Մարքի այդ ամբողջ պաշարը՝ Հեգելի դիալեկտիկան ու Ֆոյերբախի փիլիսոփայութիւնը մի կողմից, Փրանսիական պատմարանների դւած արդիւնքները միւս կողմից՝ այդ ամենը ի մի ձուլելով, սիստեմաբար մշակեց Մարքսը և ստեղծեց մի պարկառու թէօրիա, պատմափիլիսոփայական մի աշխարհայեցութիւն: Նա անձամբ մտքեց երկու ինքնուրոյն միութիւն՝ Նախ՝ անպետական վիճակը որոշադրում է քաղաքական գոյութիւնը ոչ միայն նորագոյն, այլ և բոլոր ժամանակներում, նախնական դարերում, երբ մարդս աւելի շատ ժամանակ է գործ զրել իր նիւթական կարիքները գոհացնելու համար, — այդ կախումը բնականաբար աւելի զգալի պէտք է լինէր: Երկրորդ՝ ոչ միայն քաղաքականութիւնը, այլ միաժամանակ սոցիալական, կուլտուրական կեանքի բոլոր միւս արտայայտութիւնների ևս վերածւում են անպետական պայմաններին, իբրև միակ պատմառական աղբիւրին:

Մարքսը իր գրածքներից ոչ մէկում չի փալիս իր թէօրիայի ամփոփ տեսութիւնը: Բայց հիմնական մտքերը ցիր ու ցան գտնում

¹) Տես Մուրճ 1899, № 1:

ենք նրա բազմաթիւ գրածքներում ¹⁾։ Մենք կը փորձենք ամփոփել։

Իր առաջին գույք զիւրական աշխարհութեան մէջ՝ Zur Kritik der politischen Oekonomie, (= Ի քննադատութիւն Քաղաքատնտեսութեան) Մարքսը ստիպ է հակիրճ որոշումը հասարակական ստատիկի (կայական, անշարժ դրութիւն) և դինամիկի (շարժուն դրութիւն)։ «Արդիւնագործութեան յարաբերութիւնների ամբողջութիւնը, — որոնք համապատասխանում են արդիւնագործող ուժերի զարգացման մի որոշեալ աստիճանին — կազմում է հասարակութեան սնունդի շէնքը, այն իրական խարիսխը (բազիս), որի վրայ բարձրանում է իրաւական ու քաղաքական վրայի շէնքը» (Ueberbau, надстройка) և որին համապատասխանում են հասարակական զիւրակցութեան որոշեալ կերպեր։ Նիւթական կեանքի արդարագրութեան եղանակը պայմանաւորում է սոցիալական, քաղաքական ու հոգեկան կեանքի պրոցէսը առհասարակ. մարդկանց զիւրակցութիւնը չէ, որ որոշադրում է նրանց կացութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ նրանց հասարակական կացութիւնն է, որ որոշադրում է նրանց զիւրակցութիւնը։

Այս հետեւեալ խօսքերով Մարքսը բացատրում է հասարակական դինամիկը. «Իրենց զարգացման մի որոշ աստիճանի վրայ հասարակութեան նիւթական արդիւնագործող ուժերը մտնում են հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող արդիւնագործական յարաբերութիւնների հետ, կամ՝ իրաւաբանօրէն խօսելով՝ սեփականութեան յարաբերութիւնների հետ, որոնց մէջ շարժել են նրանք (արդիւն. ուժերը) մինչև վերոյիշեալ աստիճանին հասնելը։ Այդ յարաբերութիւնները շղթայակապ են անում արդիւնագործող ուժերի զարգացումը. այն ժամանակ վրայ է հասնում սոցիալական յեղափոխութեան շրջանը. սնունդի խարիսխի փոփոխման հետ յեղաշրջւում է դանդաղօրէն կամ արագընթաց՝ ամբողջ հսկայական վրաիշէնքը։ Նոյն միջոցը կրկնւում է ուրիշ սեղաններում ևս։

Բովանդակ պատմութիւնը, Մարքսի Թէօրիայի համեմատ, զիւրւում է իբրև գոտարգացին կռիւների պատմութիւն։ Հասա-

¹⁾ «Die heilige Familie» (1845 թ.), Կոմունիստական մանիֆեստ (1847 թ. աշխարակցութեամբ Էնգելսի), «Փիլիսոփայութեան Ռւլառութիւն» (1847), «Zur Kritik...» (1859) «Կապիտալ» (1871) և այլն։

րակութեան Կոնստանտին կազմաձևումը—սկսած այն ժամանակից, երբ քայքայւել է նախնական համայնական հողատիրութիւնը—մինչ այսօրուայ պատմութիւնը ¹⁾ պայմանաւորւել է դասակարգային հակառակութիւններով՝ հակառակութիւն տիրոջ ու սփրկի, պատրիկի ու պլեբէյի, աւաւականի ու ճորտի, բուրժուայի ու պրոլետարի միջեւ... Ներքին, մշտական ուժեր յեղաշրջում են անդադար արդիւնազործութեան և նրա հետ բոլոր Կոնստանտին յարաբերութիւնները. այսօր այդ յեղաշրջման պրոցէսը կատարւում է մի առանձին արագութեամբ, որովհետեւ բուրժուազիայի արտադրած վիթխարի արդիւնազործող ուժերը անցնում են նրա կարողութիւնից, և՛ մի կողմից փութօրէն վաւթարացնում են տիրող կապիտալիստական կազմակերպութեան կենսապայմանները, միւս կողմից արեղծում են գոյութեան պայմաններ մի նոր հասարակութեան համար, առանց դասակարգերի, մի նոր հասարակութեան՝ որ պիտի հաստատուի հասարակական արդիւնազործութեան և արդիւնազործութեան միջոցների հասարակական սեփականութեան խորիսխի վրայ... Ինչպէս որ սկզբներում, մարդկային նախնական հասարակութեան մէջ՝ չի եղել դասակարգային կռիւ, ապա՝ զայնուհետ ևս նա պիտի վերանայ: Դասակարգային անարգոնիզմը այսօր հասել է այն աստիճանին՝ որ կեղեքւած պրոլետարիատը դասակարգը իրեն կեղեքող բուրժուական դասակարգից չի կարող ազատւել ուրիշ կերպ, բաց եթէ միաժամանակ ամբողջ հասարակութիւնը ազատելով ընդմիջի հարստահարութիւններից և դասակարգային կռիւներից... (տես Կոմմունիստական մանիֆէստ):

Մարքսը նախ և առաջ Կոնստանտին էր: Տնտեսագիտութեան մէջ նա առաջինն էր, որ մերկացրեց ապրանքի, արժէքի, դրամի և այլ Կոնստանտինական կարեւորութիւնների ներքին էութիւնը, ցոյց տալով նրանց իբրեւ պատմական կարեւորութիւններ: Նա առաջինը հետազոտեց կապիտալի զարգացման ու յառաջիադասութեան օրէնքները և իր ներհուն զիպութեամբ մահացու հարւած տուեց կապիտալիզմին: Նա առաջինն էր, որ դուրս բերեց Կոմմունիստական ներկայ սոցիալական շարժման նպատակները իբրեւ արդիւնք մինչ

¹⁾ Այսինքն զբաւոր պատմութ. սկզբնաւորութիւնից մինչև մեր օրերը:

աշխույժ պայմաններ զարգացման, դէմ դնելով ուսուցիչների
 «չաւիտենական արդարասիրութեան պահանջներին»՝ ճակատագրական,
 երկաթէ անհրաժեշտութիւնը:

Էւոլյուցիայի զաղափարը հատուապէս տնտեսագիտութեան մէջ:
 Տնտեսական էւոլյուցիան Մարքսի համար մի դիալեկտիկական պրո-
 ցէս է. այդտեղ նա հետեւողութեամբ կիրառեց Հեգելի մեթոդը,
 միայն փոխանակ «զաղափարի ինքնազարգացման»՝ դնելով Ֆարքտերի
 ինքնազարգացումը. նա, այսպէս ասած, մարմին տւեց Հեգելի մե-
 տաֆիզիկական «զաղափարին»: Նա ցոյց տւեց, որ «չաւելեալ ար-
 ժէք» (Mehrwert, արժէք, որ գործարէրը ստանում է գործա-
 ւորի չվճարած աշխատանքից) արտադրող կապիտալը ոչ միայն
 թշուառութիւն է ստեղծում, այլ և առաջնորդում է դէպի թշուա-
 ռութեան բարձումը:

«Կապիտալիստական մասնաւոր սեփականութիւնը առաջին
 ժխտումն է անձնական աշխատանքի վրայ հիմնած մասնաւոր սե-
 փականութեան. բայց կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը
 արտադրում է բնական պրոցէսի անհրաժեշտութեամբ իր սեփական
 ժխտումը: Դա ժխտումն է ժխտման: Այդ վերջինը կը վերահաս-
 տարէ անհատական սեփականութիւնը՝ հողի և արդիւնագործու-
 թեան միջոցների համայնական սեփականութեան վրայ»¹⁾:

Ընթերցողը տեսնում է այստեղ Հեգելի պրիադը: Մարքսը թէ-
 պէս և մի անգամ խոստովանել էր, որ ինքը «կոքեպութիւն» է
 անում Հեգելի բառերով, այնուամենայնիւ ըստ երևոյթին հաւա-
 րում էր Հեգելեան ֆորմոլների անսխալականութեան: Տրիագի
 փաստաբանութիւնը մեծ եռանդով առաջ տարաւ մանաւանդ Էն-
 դէլսը—Մարքսի alter ego-ն, նրա հայեացքների բաժանողն ու
 լրացնողը — իր պոլեմիկական զրուածքի մէջ ընդդէմ Դիւրինգի: Այդ
 ֆորմուլի կիրառութիւնը մի խաղ է, որ չի կարող միշտ բազմա-
 տար լինել: Արդէն Հեգելի մօտ նա սաստկապէս կաղում էր Դուրս էր
 գալիս օրինակ, որ Արեւելքը, իբրեւ թէզ (դրութիւն), ազատու-
 թեան տեսակէտից՝ մարդկութեան երեխայութիւնն է պատկերա-
 ցնում (մինչդեռ գրանից առաջ եղել են բարբարոսութեան ու վայ-

¹⁾ K. Marx, Das Kapital, հատ. I.

յոնեութեան ահազին շրջաններ, ուր մարդկային հասարակութիւնը երբեմն իսկապէս Ռուսոյի փառաբանած դրախտն է վայելել, իսկ նորագոյն, դերմանական աշխարհը, իբրեւ սինթէզ՝ (համադրութիւն) Հեգելի կարծիքով՝ ներկայացնում է ազգայութեան կապարելափայլը, ուր իբր թէ «ամենքին էլ ազապ են» — մի բան, որ շատ հեռու է ճշմարտութիւնից:

Նոյնպիսի արկածների չեմք հանդիպիլ արդեօք, եթէ սոցիալական էւոլիւցիայի մէջ Գրիպի ճակատագրական յաջորդութիւնը միայն տեսնենք: Ապագայ կազմակերպութիւնը լինելու է ժխտումն ներկայ կարգերի, բայց Գրիպի համեմատ «բնական անհրաժեշտութեամբ» ապագայ կազմակերպութեան ժխտումը ևս պիտի վրայ հասնէ. պիտի նորից, ուրեմն, ժխտի համայնական սկզբունքը և նորից ուրեմն պիտի հաստատուի նրա անսխիւթէ՞ղը... այսինքն մասնաւոր, անհատական սեփականութիւնը...

«Տրիպը» Մարքսի թէօրիայի մէջ էական չէ, այլ պատահական մի կէտ, մի ակսիդենտ, որի յապաւումից թէօրիան չի կարող ստուգել:

Մարքսը անւանեց իր թէօրիան «Մատերիալիստական ըմբռնումն պատմութեան ¹⁾», հակառակ իդէալիստականին՝ որը հասարակական էւոլիւցիայի մէջ գաղափարական Ֆակտորին է գտնիս առաջնութիւնը: Մարքսիզմը դնում է տնտեսական Ֆակտորը՝ իբրեւ առաջնական մղիչ ուժ, բայց նա բնաւ չի հերքում գաղափարականի դերը պատմութեան մէջ: Գաղափարը, անհատական, հոգեկան գործոնները մեծ կշիռ ունին, բայց ոչ իբրեւ տէրեր, այլ իբրեւ սպասաւորներ տնտեսական Ֆակտորի:

Անթիւ յարձակումներ եղան մարքսիստական աշխարհայեցողութեան դէմ՝ սկսած նրա հրապարակ գալու օրից. նա նոր-նոր սկսում է ճանապարհ բանալ դէպի գիտնական սոցիոլոգների բանակը. նրան ձայնակցում են արդէն մի-մի պրոֆեսորներ ու թէօրեաբիւններ Գերմանիայում, Բելգիայում, Իտալիայում, նաեւ Ռուսաստանում:

¹⁾ Այսօր նրան դալիս են զանազան անուններ՝ տնտեսական մատերիալիզմ, պատմական մատերիալիզմ, դիալեքտիկական մատերիալիզմ և այլն:

Անտարակոյս, մարքսիզմը իբրև պատմափիլիսոփայական մեթօրիա՝ տակաւին չի ներկայացնում մշակած, ամբողջական մի սխառէմ: Այդպիսի սխառէմի ուրեագիծը միայն կայ: Աւելի հրատապ, գործնական խնդիրներով կլանւած՝ Մարքսը և Էնգելսը (վերջինս արդէն միշտ պիտի յիշւի առաջինի հետ) ժամանակ չունեցան փիլիսոփայօրէն մշակելու և լայն փաստական հիմնաւորութիւն տալու նորակառոյց թէօրիային: Աշակերտները մեծ եռանդով աշխատում են այդ ուղղութեամբ. Կառուցիկ, Կունով, Լաֆարգ, Հուգօ և այլն հետազօտում են միջին և նոր դարերի պատմութիւնը իրենց սոցիալական, քաղաքական, կրօնական և այլ յեղաշրջումներով, գտնում են նրանց պատճառական աղբիւրը Կոնստանտին, դասակարգային յարաբերութիւնների մէջ:

Կատարւում է և բացասական աշխատանք այդ թէօրիայի նկատմամբ՝ նոյն իսկ մարքսիստական բանակում. Էդուարդ Բերնշտայն, մարկսիզմի ամենատաղանդաւոր թէօրեփոխներից մինը, վերջնումս սկսել է քննադատել Մարքսի վարդապետութեան շար էական հայեցակէտերը: Մի ուրիշ յայտնի սոցիոլոգ, բելգիացի պրոֆեսոր Դը Գրէէֆ, որը դաւանող է Մարքսի իդէալների, իր Transformisme sociale-ի մէջ մերժում է Մարքսիզմի այն դրութիւնը, որի համեմատ՝ իբր թէ ներկայ հասարակութիւնը ընտանի անհրաժեշտութեամբ դիմում է ինքն իրեն դէպի արդիւնազորութեան միջոցների համայնացումը: Դը Գրէէֆը համարում է այդ դրութիւնը օպորտիւնիստական և հակագիտական: Նոյն կարծիքն է յայտնում և պրոֆեսոր Վերնիը Չոմբարդ:

Թէօրիան կանգուն կը մնայ սակայն. նա ունի կենսունակութիւն: Ճիշտ է, նրա մի քանի դրութիւնները կատարելապէս չեն համապատասխանում իրականութեան, ճիշտ է, նա չափ աչրող հարցերի պատասխանը չի տալիս մեզ, նա չի բացատրում օրինակ՝ փիլիսոփայական միջի ծնունդն ու էությունը, նա չի բացատրում կրօնների և մասնաւորապէս համաշխարհային կրօնների ծագումն ու տարածումը, իսկ եթէ փորձում է բացատրել, ընկնում է անխուսափելի քաշքշոցների մէջ:

Ոմանք դատապարտում են Մարքսի մատերիալիստական թէօրիան՝ նրա չափազանց պարզութեան ու միակողմանիութեան հա-

մար: Շատ սոցիոլոգներ—ի միջի աչլոց և ռուս սուբյեկտիւիստները —այն կարծիքն են յայտնում, որ սոցիալական էւոլիւցիան իբրեւ վերին աստիճանի կնճռու մի պրոցէս՝ չի կարող կատարել միմիայն անտեսական Ֆաբրորով, այլ բազմաթիւ ուժերի ներդաշնակ դործակցութեամբ՝ նիւթականի, մտաւորի, բարոյականի և այլն: Բայց այդ առարկութիւնը ինքնին չէզոքանում է, քանի որ մասերիալիստական ըմբռնումը չի ժխտում վերոյիշեալ մտաւոր, բարոյական և այլ մղումների դերը, միայն թէ դրանք դալիս են առաջնական (անտեսական) Ֆաբրորից յետոյ, որպէս նրա զարգացման անդրադարձումներ: Մարքսիզմը չի ժխտում անհատի ներգործութիւնը իրեն շրջապատող միջավայրի վրայ, —ինչպէս այդ կարծում են սուբյեկտիւիստները (տես օրինակ՝ Карфевъ, Основные вопросы философии истории): Մարքսը չէր կարող ժխտել անհատի դերը, քանի որ հէնց ինքը անագին ազդեցութիւն ունեցաւ ժամանակակից սոցիալական շարժման ընթացքի վրայ: Մարդիկ՝ որպէս բարձր իմացականութեամբ օժտուած էակներ՝ իրենք են ստեղծում իրենց պատմութիւնը, բայց միայն մղում՝ ստանալով անտեսական զարգացումից: Մարդը միջամտում է սոցիալական էւոլիւցիայի մէջ իր խելացի, նպատակաւոր գործունէութիւնով, ձգտում է ճանաչել անտեսական զարգացման ուղղութիւնը և ծառայեցնել նրան իր որոշ իդէալներին: Այդպէս, դասակարգային պայքարը՝ որ այսօր իբրեւ մարդկանցից անկախ և անփոփոխելի մի իրողութիւն՝ տիրում է քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ. — այդ արդէն գոյութիւն ունեցող դասակարգային պայքարից օգտւում են մարքսիստները և դարձնում են նրան զէնք ու միջոց՝ իրենց իդէալների իրականացման համար:

Մարքսի սոցիալական թէօրիան, որքան էլ պակասաւոր լինի, այնուամենայնիւ լաւագոյնն է եղած թէօրիաններից, որ լուսաբանում է մեզ հասարակական պէս-պէս կազմակերպութիւնների պատմական գոյացումն ու առաջդիմութիւնը, եւրոպական քաղաքակրթութեան աստիճանական զարգացումը. նա լաւագոյնն է՝ որ բացատրում է մեզ, թէ ինչպէս նախնական ժամանակներում մարդակերութիւնը կամաց-կամաց վերանալով, տեղի է տւել գերութեան, գերութիւնը՝ ճորտատիրութեան (միջին դարերում), թէ ինչպէս

ժամանակի ընթացքում ճորտատիրութիւնը ևս անհրաժեշտաբար տապալուել է, ծնունդ տալով ներկայ կապիտալիստական կամ քուլ-ժուազական կարգերին: Եւ հասարակական կազմակերպութիւնների աչդ յառաջխաղացութիւնը բացաւրում է նա անտեսական արդիւնաբերական ուժերի զարգացումով: Նա ոչ միայն հաստատապնդում է օրինականութիւնը (Gesetzmässigkeit, законосообразность) սոցիալական էությունից մէջ, այլ և պարզ ու որոշ մասնացոյց է լինում գործող օրէնքների վրայ:

Մարքսի թէօրիան խիստ կերպով ջոկում է Սպենսերի, Դեյվիէի, և օրգանական ուղղութեան բազմաթիւ ուրիշ կողմնակիցների թէօրիաներից: Մինչդեռ աչդ վերջինները ձգտում են բացատրել մարդկային հասարակութեան զարգացումը նրան օտար՝ արեւելեական, կամ բիօլոգիական օրէնքներով— Մարքսիզմը բացաւրում է հասարակական զարգացումը հասարակական պայմաններով: Տիեզերական ռոյութեան կռիւն արեւ նա մտնում է աւելի ճիշդ տերմին՝ պատկարգային կռիւն, բնական ընտրութեան արեւ՝ անտեսական ընտրութիւն:

Սակայն մարքսիզմը չի հակառակում դարւինիզմին, նա բացարձակ կերպով չի բաժանում մարդկային հասարակութիւնը անասնական հասարակութիւններից, նա չի ուրանում, որ կայ ինքնուրոյն մարդաբանական (անտրոպոլոգիական) Փաքտոր, որ կան ցեղական, ազգայնական առանձնաչափութիւններ, որոնք հարիւրաւոր դարերի ընթացքում գոյացել ու ամրապնդուել են մարդկութեան մէջ՝ աշխարհագրական, կլիմայական, գէօլոգիական և այլ միջավայրերի ազդեցութեան տակ: Մարքսի մատերիալիստական ըմբռնումը հաւակնութիւն չունի ինքը իբր տիրական օրէնք բացաւրել ամեն բան, ինչ որ մարդկային է. նրա համեմատ՝ մարդկային հասարակութիւնը ծնունդ է երկու միջավայրերի՝ բնական կամ կոսմիքական (տիեզերական) և արհեստական կամ սոցիալական. երկուսի միջև կայ մշտնջենական փոխազդեցութիւն: Անտարակոյս, հասարակութիւնների ճակատագրի վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել աշխարհագրական դիրքը, կլիմայական պայմանները, հողի որակիւթիւնը, բուսական և կենդանական աշխարհը և այլն: Առաջին քաղաքակրթութիւնները սկիզբ են առել մեծ գետերի բերաններում՝ Նեղոսի, Գանգէսի, Եփրատի, Տիգրիսի

և այլն. Հնդկաստան, Եգիպտոս, Միջագետք, Յունաստան քաղաքակրթութեան նախնազոյն որրանները եղան, շնորհիւ իրենց գիրքին, նպաստաւոր կլիմային, հողի բեղմնաւորութեան, և այլն—պայմաններ, որոնք նազազոյնի են հասցնում գոյութեան պայքարը և զիւրին են կացուցանում յառաջդիմութեան գործը:

Բայց կոսմիկական միջավայրի և անսրոպոլոգիական Փաքտորի ազդեցութիւնները մի անփոփոխ մեծութիւն չեն ներկայացնում. նրանք փոփոխւում ու մեղմանում են քաղաքակրթութեան զարգացման հետ միասին, նրանց ճակատագրականութիւնը տարածւում էր միայն նախնական հասարակութիւնների վրայ (ինչպէս նաև այսօրևայ վայրենի ու բարբարոս ցեղերի վրայ), որոնց արդիւնաբերութեան գործիքները դեռ ևս իրենց զարգացման սաղմի մէջ էին և չէին կարող մրցել բնութեան ազդակների (Փակտոր) դէմ: Բայց ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ իր սեփական ձեռքով ստեղծած արդիւնագործութեան ու հաղորդակցութեան միջոցներին՝ մարդուս միշտ աւելի և աւելի աջողւում է տէր դառնալ բնութեան ուժերին, սանձահարել նրանց կամայականութիւնները:

ԳԱՐՆԱՆ ՄՈՏԻՒՆԵՐ

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

I

Նորից բուրեց շունչը գարնան
եւ յիշեցրեց քաղցր օրեր,
Կաշկանդանքից դաժան ձմրան
Ազատւեցան հոգոյս լարեր:

Մօտ է դարուն... և զգում ես
Պահ մի մոռցած սրտիդ ցաւը,
Կուրծքդ ուռած... սպասում ես,
Թէ հն կընկնի ծանր քարը...

Սիրուն դարուն, ի՞նչ լաւ հիւր ես
Իմ ցաւաւորանջ սրտի համար.
Երկմր արդեօք խոստանում ես
Ձիւան ջանիս նոր արեւ տալ...

II

Ես տանջւում եմ քո քրքիջով
Ծիծառ անմեղ և սիրուն,
Երբ բնութեան մանուկ շնչով
Աւելում ես մեզ դարուն:

Իբրեւ ազնիւ անխոնջ մշակ
Նորոգում ես քո բոցնը,

Ձագեր խնամում-հանում աշխարհ,
Նորից երգում գարունը.

Իսկ ես, նայիր, քանի սարի
Երգ երգեցի անընդհատ,
Ճակատագրին բողոք արի—
Ձբացեց ինձ գարուն-վարդ.

Եւ իմ բոցնը այս աշխարհում
Դեռ մնում է աւերած...
Եւ բիրտ կեանքի ահեղ կռում
Ես մի հիւլէ հալածւած...

Ասա, ծիծառ, ի՞նչու անմեղ
Քո քրքիջով մանկական
Ես սանջում եմ... կեանքն էլ անմեղ
Ինձ թւում է գերեզման...

III

Օ', եթէ կարող լինէի, երկինք,
Մի շնչով հոգոյս ամբողջ փոթորիկ
Արտայայտելու...
Եւ կամ մի՛ յուժկու խոր հառաչանքով
Կուրծքս ճնշող սարն վայր գլորելու,
Այն ժամ ինձ մահը ծանր չէր թւալ
Եւ ոչ պժգալի նորա արհաւիրք.
Ձգալով հալած վշտիս սարերը
Հանգիստ կ'ընկնէի ես ինձ մահւան գիրկ:

IV

Հոգեմաշ թախիծ, սպանիչ մութեր,
Թողէք հանգիստ զգայուն հոգիս,
Կեանքումս զոնէ մի անգամ երգեր
Ուրախ նւագել յաջողւի երգչիս:

Միշտ խոր հառաչանք, բողոք ու վայեր
 Մինչ Թրբ կրծքիս սրակ բոյն զրած մնան,
 Թրթռան սրտիս մղկւման լարեր
 Ձեր շղթաներին մինչ Թրբ զիմանան:

Հոգեմաշ Թախիծ, սպանիչ վերքեր,
 Թողէք հանգիստ զգայուն հոգիս,
 Կեանքումս գոնէ մի անգամ երգեր
 Ուրախ նւագել յաջողւի երգչիս:

Մի ժամ, մի՛ վայրկեան գէթ հանգստանամ
 Ընկղմեմ անհուն մոռացութեան մէջ,—
 Գուցէ ես նորից տանջւել կարենամ
 Ինձ վիճակ ընկած ցաւերից անվերջ...

ՁԵՌՔԻ ԵՒ ՊԱՐՏԻՋՊԱՆԱԿԱՆ ԱԺԽԱՏԱՆՔԸ ԴԱՍՏԻԱՐԱ- ԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ա. ՁԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Ձիցերիայում՝ այս շարժումը սկսեց 1882 թւից և 1884 թւին առաջին անգամ ուսուցիչների համար դասընթացներ բաց-
ւեցան: 1893 թւին Ձիցերիայում կային 198 այդպիսի ուսում-
նարաններ, որոնցից 6-ը ուսուցչական սեմինարիաներին կից, 3-ը
ռէալ ուսումնարաններին, 26-ը ուրիշ միջնակարգ դպրոցներին,
իսկ 41-ը անկախ հիմնարկութիւններ էին: Այդ դպրոցներն աչ-
ցելում էին 7.000 աշակերտ: Ժընեւի կանստնում բոլոր հիմնար-
կութիւնների մէջ աւանդողները բացառապէս դպրոցների ուսու-
ցիչներ էին: 1896 թւին Բերնի կանստնում, նոյնպէս և ուրիշ կան-
ստնների համար պարտադիր դարձրին:

Փրանսիա: Այստեղ 1882 թւին արդէն օրէնքով բոլոր զըպ-
րոցների համար ձեռքի աշխատանքը պարտադիր համարւեց, որպէս
դպրոցի միւս առարկաների նման անհրաժեշտ մաս. իսկ 1884-ից
դա ուսուցչական սեմինարիաների համար ևս պարտադիր եղաւ:
Սպարտիսպիկական սեղեկութիւններից երևում է, որ ժողովրդական
դպրոցները 1890 թւին 20.000 էր. իսկ միայն Պարիզում նոյն
թւականին 40.000-ից աւելի աշակերտներ կային, բացի ծաղկոց-

1. Տես Մուրճ 1899 թ. № 1.

ների 23.000 մանուկներից, որոնք բոլորն էլ ձեռքի աշխատանքին մասնակից էին: Պարիզի այդ դպրոցների ձեռքի աշխատանքի համար կառավարութիւնը ծախսել է 486.000 ֆրանկ:

Բելգիա: Այսպէս 1884 թ-ի դպրոցական օրէնսդրութեան համաձայն որոշւեց ձեռքի աշխատանքը մփցնել դպրոցներում և այն օրից բազմաթիւ դպրոցներին կից բացւեցին ձեռքի աշխատանքի փոքրիկ հիմնարկութիւններ իր բոլոր պարագաներով: Կառավարութիւնը ընդհանուր ծախսի մի մասը յանձն էր առել. իսկ ուսուցչական սեմինարիաներում և ճեմարաններում նա ներմուծւեց որպէս անհրաժեշտ մաս:

Անգլիա: 1890 թւականին, որպէս կրթական անհրաժեշտ պահանջ, որոշւեց դպրոցների մէջ ձեռքի աշխատանքը կարելոյն չափ տարածել և այդ պատճառով, բացի մասնաւոր դպրոցներից, այլ և ուսուցչական սեմինարիաներում ուսուցիչներ պատրաստել: 1893 թւին 353 դպրոցների մէջ մտաւ սա, ուր 17.875 աշակերտ էր չաճախում:

Գերմանիա: 1891 թւականի սպարիտիկան ցոյց է տալիս, որ ամբողջ կայսրութեան մէջ գոյութիւն են ունեցել 328 արհեստական դպրոցներ: Սրանցից 126-ը պահում է զանազան մարդկանց հսկողութեան տակ. 9-ը կապւած է բարձրագոյն դպրոցների հետ, 12-ը ուսուցչական սեմինարիաների, 40-ը ժողովրդական դպրոցների, իսկ մնացած 141 այս կամ այն դաստիարակչական դպրոցի հետ:

Ռուսաստանումն էլ ձեռագործի աշխատանքը սկսեց առաջ գնալ. 1884-ին ուսուցչական ճեմարանում մուտք գործեց և ապա տարածւեց գաւառներում. այնպէս որ 1894 թւին ուսուցիչներ պատրաստող 75 հիմնարկութիւններից 31-ի մէջ ընդունւեց: Վերջերումն պատերազմական միոնիստութիւնը կադէտների հիմնարկութիւնների մէջն էլ մփցնել տւեց, այնպէս որ մինչև 1896 թ. 23 այդ տեսակ ուսումնարանների մէջ պարտադիր եղաւ:

Ռումինայում ու Բուլղարիայում 1893-ին ձեռքի աշխատանքը բոլոր դպրոցների համար պարտադիր եղաւ. նոյնը տարածւեց նաև Սերբիայում:

Ձեռքի աշխատանքը ամենից շատ տարածւած և բազմակողմանի դարձրած է Հիւսիսային Ամերիկայում: Այնտեղ, բացի մաս-

նաև որ հիմնարկութիւններէց, տարածւած է ուսուցիչ պատրաստող բոլոր բարձրագոյն դպրոցներում և միջնակարգ ու ստորին ուսումնարաններում: Այս երկրում կառավարութիւնը ինքն էլ շատ է օգնում. նոյնպէս համայնքներն, ընկերութիւններն և մասնաւոր մարդիկ նպաստում են տարածելուն:

Բացի յիշեալ տեսութիւններից ձեռքի աշխատանքը տարածւած է նոյնպէս Իսպանիայում, Պորուգալիայում, Իտալիայում, Բրազիլիայում, Ուրագւայում, Ճապոնիայում և ուրիշ երկիրներում:

Այս համառօտ պատմական տեղեկութիւններից ընթերցողը պարզ կերպով կը տեսնի աշխատանքի աստիճանաբար զարգացումը և նրա ներկայ դրութիւնը: Թէ դրանք ի՞նչ նշանակութիւն ունին, ի՞նչ դեր են խաղում մարդու զաստիարակութեան և կեանքի համար, այդ մասին առանձին առանձին խօսելը իմ նպատակը չէ. թէև այդ արհեստները այսօր ամեն մի քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ օգտակար և անհրաժեշտ բան են համարւում և օրէցօր աւելի ու աւելի ծաւալ ստանում:

Յօդածիս վերնագրից էլ երևում է, որ ես ի նկատի ունիմ միայն պարտիզպանական աշխատանքը դպրոցական կրթութեան մէջ: Պարտիզպանական աշխատանքը ես կրկնակի նպատակով եմ ընտրել. այն է.

I. Եթէ մենք ինկատի ունենանք մեր թեմական դպրոցները և Գէորգեան ձեմարանը, պարզ կը տեսնենք որ աշակերպների մեծագոյն մասը զիւղական դասակարգից են. հետևապէս տա նրանց համար կեանքի մի անհրաժեշտ պահանջ է: Դրանով թերևս առիթ լինի դպրոցաւարտ աշակերպներին կապել իրանց գիւղի, բնակավայրի, հողի և անմխիթար դրութեան մէջ ընկած տգէտ ժողովրդի հետ: Թերևս դրանով նրանցից շատերն ազատեն Բաղու, Անդրկասպեան երկիրները կամ Կովկասի այս ու այն քաղաքը թափառելուց, իրանց ոչմի ու ծաղիկ երևտասարգութիւնը իզուր տեղը օրական պտրէն հայթայթելու համար կորցնելու անհրաժեշտութիւնից, այն ինչ նրանց սնունդ ու ող երկիրն ու ծնողները նոյն անելանելի տգէտ դրութեան մէջ կը մնան, վաշտառուից կը կեղեքւին: Զէ որ այդ երկրասարգները միջոց ունենալով զիւղերում մնալու իրանց ժողովրդի համար օգնող ու առաջնորդող կարողութե-

ներ կարող են հանդիսանալ: Եւ մի՞թէ այդ դպրոցները սրանով մասամբ զիւղական քահանայական հարցի լուծմանը նպաստած չեն լինիլ. քահանայացածը գրանով միջոց կ'ունենայ փոքր ի շապէ մարդավարի ապրել, գրականութեան հետ հաղորդակցութիւն ունենալ, ինքը առաջ գնալով՝ առաջ կը ստանէ նոյնպէս իրան յանձնած հօսքը թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս:

II. Պարտիզպանական աշխատանքի համար անհամեմատ աւելի քիչ ծախս է պէտք և աւելի հեշտ է գլուխ բերել քան միւս աշխատանքները: Միևնոյն ժամանակ այս աշխատանքը, բացի իր բարերար ազդեցութիւնից դպրոցում, կարեւոր է նաև գործնական և առօրին կեանքի ու ամեն մի անհատի համար. իւրաքանչիւր մէկը կը ցանկաց իր փոքրիկ կտոր հողի վրայ, եթէ ոչ բանջարեղէններ, գէթ թփեր, ծաղիկներ, ծառեր ունենալ և գրանցով զբաղել: Անգամ հող չունեցած դէպքում՝ նա կարող է իր այդ ցանկութիւններին ծաղկամաններով էլ գոհացում ստանալ, ևն:

Սա մի ճշմարտութիւն է որ մարդկային ցեղի կույրութեան կեանքը միշտ ձգտում է առաջ գնալ, վարդանալ, լինի նա պետութեան, զիպութեան, գրականութեան և այլ բաների մէջ: Բնականաբար նոյնն էլ լինելու է դպրոցական կեանքի վերաբերմամբ. բաց նա բոլորովին այլ, ինքնուրոյն զարգացում ու առաջադիմութիւն ունի: Իրօք, դպրոցը միանգամայն այլ բան է քան քաղաքագէտների պարլամենտներում կայարած գործերը, զիպութեան ու ղեկարւետի մէջ աշխատելը, արհեստի ու վաճառականութեան համար մեծ մեծ ծրագիրներ առաջարկելը, փիլիսոփաների, աշխարհի կամ ասորդաբանների քննութիւններն ու հետազոտութիւնները: Այն միանգամայն այլ բան է դպրոցը իր փոքրիկ, ըստիւրոյթին աննշան ու համեստ դրութեամբ մի քանի սլաք ու հասարակ սլաքի մէջ իր նախնական և զիպութեան ա-բ-գ-երով: Այսպէս ուսուցչի առաջ բոլորովին մի նոր աշխարհ է բացուում, նոր աշխարհ է նրա հանդէպ նստած, նոր կեանք, նոր սերունդ է այսպիսի և այդ նախնական ա-բ-գ-ն նոր ձևով, նոր մեթոդով է աւանդուելու, որի մասին նախորդ սերունդը քիչ զխոհէր: Հին, անցած գնացած ժամանակի վերջն ու նոր ծնունդ առած ժամանակի սկզբնաւորութիւններն այսպիսի են իրար ձեռք ձեռքի ստիպ ուրպէս առուններ, որոնք մե-

ծանալով պէտք է աշխարհի անիւներն առաջ մղեն: Ահա նրանք այսպիսից են սկիզբն առնում, այն մենացած մարդկանց ձեռքով: Այսպիսով դպրոցը լինում է նրանց առաջին ուղեցոյցն ու կարապետը: Ճշմարիտ է, կան մարդիկ որոնք այս դպրոցներին շատ քիչ նշանակութիւն են տալիս. բայց նրանց հիմքերն առաջ բերելը իմ այժմեան նպատակից դուրս է: Նոյն իսկ այդ դպրոցների ստորին դասարաններում սովորած մեր մեքենական արտաքին ձեւերը, ինչպէս գրիչ բանելը, մարմնի զիրքը գրելիս, գրողի ձեւերը, թւանշանները և այլն մեր կեանքի մէջ պէտք են և մենք գրանցից չենք կարող հեռանալ: Նոյն այդ դպրոցներում, թէև քիչ, բայց և այնպէս միաւոր ուղղութիւնը, զննական ուսումը, առարկաներ դիտելն այսպիսից է սկսում, որոնք հետզհետեւ ուղղութիւնն ստանալով, բարեյաջող հետեւանքների կը հասնեն: Արդէն հոգեբանօրէն հաստատ վիճակ է, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունին առաջին մանկական հասակում կատարած գործերն և կրթութեան զօրեղ ազդեցութիւնը մարդու համար: Որչափ մարդ հասակաւոր լինի, կարծես այնչափ էլ թարմ մանկական կամ պատանեկական յիշողութիւններ կ'ունենայ. թէև նոյն անձնաւորութիւնը կեանքի միւս տարիների, նոյն իսկ մօտիկ անցեալի դէպքերը մոռացած կամ թույլ կերպով կը լինէ:

Հոգեկան հիւանդի համար էլ աւելի պարզ ու թարմ են մնում մանուկ կեանքի յիշողութիւնները, ինչպէս այս կամ այն ուխտապեղին օգտութեան գնալը: Մինչև անգամ նա մահւան ժամերին մայրենի լեզուով է աղաթել սկսում. այն լեզուով որ դուցէնա տասնեակ տարիներ չէր խօսել: Ահա այսպէս է ազդում նոյնպէս անշուշտ մարդու դպրոցական առաջին տարիների դասաւանդութիւնը իր կեանքի յետագայ տարիներում ևս՝ (թէև դա ոմանց համար կարող է բոլորովին անգիտակից կերպով լինել) որոշելով նրա կապարելիքներն ու միաժողութիւնները: Որչափ կուլտուրան առաջ գնաց, այնչափ էլ այս բանը աւելի կը ճանաչուի ու աչքի կ'ընկնի և այնչափ աւելի ուժ ու նշանակութիւն կը ստանան ժողովրդական և միջնակարգ դպրոցները: Ներկայ հանգամանքների ու պայմանների մէջ պէտք է ժողովրդական ու միջնակարգ դպրոցների մանկավարժութիւնը մեր կեանքի, նրա պահանջների ու ձգտումների հետ կա-

պել. նա պէտք է ժամանակի պահանջները միշտ ի նկատի ունենայ
և կեանքի համար ծառայէ: Այս դպրոցը, մանաւանդ ժողովրդա-
կանը, պէտք է բուն գործնական կեանքին յետ դառնայ, որ նշա-
նակում է դէպի բնութեան դիմէ:

Նոր ուղղութիւն պիտի տրւի դպրոցի առարկաներին. ինչպէս
օրինակ տղաների համար ձեռքի աշխատանքի վարժութեան դա-
սեր, իսկ աղջիկների համար եփելու և սնունդի պիտոյքներն հոգա-
լու դաստիարակութիւն: Դպրոցական պարտիզպանութիւնը այս բանի
հետ շար կապ ունի: Եթէ այս պահանջները մանկավարժօրէն մի
փոքր աւելի մօտից քննենք՝ այն ժամանակ կը տեսնենք, որ այս
առարկաների մէջ զննողութեան համար մեծ նշանակութիւն ունե-
ցող մեթոդիկական առաջադիմութիւն կայ գործնական կեանքի հա-
մար: Ինչպէս, օրինակ, ի՞նչ բան է տղաների ձեռքի աշխատանքը՝
եթէ ոչ գծազրութիւնը և երկրաչափութիւնը կեանքի մէջ գոր-
ծադրել: Եփելու դասերն ընդանեկան կեանքի մէջ ոչ այլ ինչ է՝
եթէ ոչ կուլտուրական աշխատանքը խոհանոցի մէջ գործադրել: Սա
նշանակում է գործնական բնական ուսուցումն և բնական պայմու-
թիւն. իսկ դպրոցական պարտիզպանական աշխատանքը կուլտուրա-
կան կեանքի ժամանակ մի գործադրւած բնական դիմութիւն է:
Այսպէս, այս առարկաները միաժամանակ իրար հետ անմիջապէս
կապւած են և չի կարելի մէկին կողմնակից լինել, միւսի դէմ
կուել, քանի որ բոլորն էլ ծառայում են դաստիարակութեան. իսկ աշ-
խատանքը բնաւորութիւն զարգացնող գլխաւոր միջոցներից մէկն է,
նոյն իսկ կեանք է: Մուլանալ, ոչինչ չանել մահ է. սրա համար էլ
մանկավարժութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը բնաւորութեան
կրթութիւնն է, մի բան՝ որ մեզանում մոռացութեան է տրւած:
Գործնական, կուլտուրական աշխատանքը միայն կարող է դաստիա-
րակութեան իդէալական նպատակին հասցնել: Սրտաքին հանգա-
մանքները, ինչպէս օրինակ փողի, նիւթականի, վարժ ուսուցչի և
այլ բաների պակասութիւնը կարող են մեզ առ ժամանակ յետ
կանգնեցնել այդ առարկաները ճիշտ իր ժամանակին գործադրելուց,
սովորեցնելուց. բայց սա երբէք չի կարող զօրեղ պայմառ լինել
այդ առարկաները ուսումնարանից հեռացնելու, բաժանելու: Փորձը
միշտ ցոյց է տալիս, որ դրանք գործադրելի, հարկաւոր և օգտա-

կար են. այսպեղ իհարկէ ուշք պիտի դարձելի նաև ուսուցչի պատրաստականութեան վրայ, քանի որ սա էլ գլխաւոր տեղ է բռնում:

Ուսումնարանական պարտիզի կարեւորութիւնը գուցէ շատերը լաւ հասկանան. սա զննողական ուսման ժամանակ լաւ միջոց է և ոչ պակաս նշանակութիւն ունի դաստիարակութեան համար: Շատերը այս աշխատանքից կարող են փախչել կամ նրա նշանակութիւնը հասկանալով կամ չուզենալով իրանց բոբիկութիւնը ցոյց տալ կամ չցանկանալով իբր թէ կեղտոտել: Ոմանք էլ, որ աւելի հասկացող են համարուում, այդ չեն անում նրա համար, որ կարծում են թէ դրանով ուսումնարանի բարձր, վեհ, իդէալական նպատակը կը սպորացնեն և իրանց երեւակացական զաւգաւորները կը կորչեն: Սակայն ամեն դէպքում էլ աշխատանքի դաստիարակութիւնը միշտ էլ կը մնայ դպրոցների զաւգաւորական հիմնական խնդիրը: Մանկավարժութեան յառաջ գնացած մասը չի կարող նորից չեւ գնալ: Եթէ մենք այսօր առաջնայ պէս մանկավարժութեան նպատակ չընդունենք հասկացողութեան և զգացմունքի (խղճի) (Verstand und Gemüth) կազմակերպութիւնը, այլ նրա տեղ բնաւորութեան կրթութիւնը, այսինքն օգտակար գործելը, ապրելը, աշխատանքը՝ այն ժամանակ այլ ևս բնազդիւրութեան դասաւանդման մէջ չի կարող լոկ բնական առարկաների ճանաչելն ու համեմատելն նպատակ ընդունուել: Նրա հետ մենք պէտք է մի քաջ էլ առաջ դնանք և բնութիւնը ճանաչել, տիրապետել կարողանանք, նոյն իսկ կուլտուրական աշխատանքը որպէս նպատակ ընդունենք: Այսպեղ ի հարկէ հասկացողութեան կրթութեանը ոչ մի արգելք չի լինիլ, այլ դրանով նա կը սրւի ու կը կազմակերպուի: Եթէ, օրինակի համար, մի աշակերտ Ֆիզիկայից դասեր առնելով իրանից մի ելեքտրական մէքենայ, զանգակ կամ սրա նման մի բան չիւնէ, այն ժամանակ մի՞թէ ուսուցիչը նրան չի ասիլ, որ իրօք Ֆիզիկան լաւ է հասկացել, և մի՞թէ այս գործնական աշխատանքը նրա միտքը, հասկացողութիւնը աւելի չի սրիլ՝ քան լոկ մէքենայական կերպով սովորելը: Մարդ ակամայ ինքն իրան մտածում է՝—ուրեմն ինչու համար միւս առարկաների հետ էլ այդպէս չվարւել, երբ գործնականը ամեն կողմից օգտակար է:

Բնազդիւրական դասերի շնորհիւ մենք տղայի հոգու մէջն էլ

ենք թափանցում, նրան սնունդ մատակարարելով: Վերջապէս ժամանակ է, պէտք է փորձել այդ տեսակ մեռած բնագիտութիւնների դասաւանդութիւնը կենդանացնել. բաւական է այդ դասերով լոկ չոր ու ցամաք կենդանական, բուսական կեանքը նկարագրելը. սրանք ըստերևոյթին կան, բայց իրօք աչքակապ զննողութիւններ են. այդ կերպ պարտաւելը, այդ կերպ զննողութիւնները նրանց երբէք իսկական կեանքը չեն պարզիւ: Այդ նպատակին կարելի է հասնել՝ երբ տղաներն իրանք կենդանի կերպով մասնակցեն բնութեան այդ զարմանալի գործերին. և դրան հասնելու միջոցներից մէկն էլ բնական գիտութիւնների դասաւանդման մէջ դպրոցական պարտիզպանութիւնը սլոուզների, պրոպագաճաւերի հոգաւորութիւնն ու գիւղատնտեսութիւնից պարզ հասկացողութիւն պալն է: Սրանք հնարաւոր կը լինին՝ երբ դպրոցը սեփական պարտիզ ունենայ, ուր տղաները դպրոցի մէջ զննած, տեսած, կ'լինին, բնական գիտութիւնների դասերի մի մասը կարող լինին գործնականապէս մշակել, կենդանի կերպով մասնակցելով: Սա է միակ հնարաւոր ճանապարհը, և, ինչպէս տեսանք, դարերի ընթացքում յայտնի մանկավարժներն այդ միջոցն են առաջարկել: Կարծեմ կարելի է այնպէս անել, որ նոյն իսկ դպրոցների մէջ առանց մի մեծ փոփոխութիւն ձգելու, առանց որ և է զգալի ծախս, դժւարութիւններ առաջ բերելու այս առաջարկածները հնարաւոր լինի գործադրել: Այդ պայմանով փորձեմ մի թեթեւ ուրազի՞մ պալ, նոյն իսկ առանց դպրոցական ժամերի թիւն աւելացնելու ու ծանրութիւն առաջացնելու: Եթէ դպրոցն իսկապէս զատիարտիզ է ուղղում լինել, այն ժամանակ նա պէտք է դպրոցական պարտիզպանական աշխատանքը պարտաւորիչ դարձնէ: Այս բանը պէտք է նրա գլխաւոր ուղղութիւններից մէկը լինի և առաջնակարգ խնդիրների կարգում դասել: Այս դէպքում ի նկատի ունենալով չէ, թէ այս կամ այն դասարանը շաբաթական 16, 24 թէ 30 դաս ունի. կամ թէ դպրոցական պարտիզը փոքր, մեծ կամ նոյն իսկ 50 քառակուսի արշին է և կամ թէ դպրոցը դարեկան 5—50 կամ 100 ուրիշ տարեկան այդ տութիւն ծախսելու է. այդ ամենը միևնոյնն է: Իրապրոցական պարտիզպանութեան աշխատանքի էութիւնը, հիմնական ուղղութիւնը ամեն մի հանգամանքի մէջ էլ միևնոյնն է մնալու: Մի

փոքր մօտից ի նկատի ունենանք մեր դպրոցներում եղած բնական զիտութեան վերին աստիճանի խեղճ դրութիւնը, հէնց օրինակի համար վերցնենք նոյն իսկ բարեխիղճ, գործից հասկացող ուսուցչին. նա աշխատում է այդ առարկան աշակերպներին բոլորովին վերացական, անհետաքրքիր չդարձնել. և ի՞նչ կարող է անել, ինչ բանի կը հասնի... Ասենք, օրինակ, խնձորենու մասին է խօսքը. նա վերցնում է մի քանի ճիւղեր, դասարան է բերում ու այդ ամենը մի ժամաջ ընթացքում բուսաբանական կողմից զննել է պալիս, բացատրում, պարմում. և—վերջ: Այսպէս էլ միւս բոյսերի և կենդանիների վերաբերմամբ, և այլն: Տղան թողնում է դպրոցը և մտնում է կեանքի մէջ. մի՞թէ այժմ կարելի է հաւատալ, որ նա իր սովորածը կարող է գործադրել: Ֆաջողութիւնը միանգամայն կասկածելի է, քանի որ աւօրեայ կեանքը միշտ էլ ցոյց է պալիս, որ այդ կերպ սովորած դասը, նոյն իսկ հէնց հետեւեալ կամ մի քանի դասից յետոյ՝ մեծ մասով արդէն մոռացւում է: Անցնում է մի քանի ամիս, ուսուցիչը կրկնել պալիս տեսնում է, որ զրանցից շատ բան աշակերպների գլխից յնդւած է. և այդ հասկանալի է: Հոգեբանօրէն դա պարզ կերպով բացատրւում է, առանց տղաներին կամ ուսուցչին մեղադրելու: Եթէ աշակերպն ուրիշ առիթներ չունենայ ամբողջ խնձորենին տեսնելու, բազմակողմանի կերպով զննելու, նա շատ անգամ պոսեձենին խնձորենուց չի կարող զանազանել: Հէնց այդ փորձն է, այդ զննողութիւն է, որ անգրագէտ պարտիզպանին կամ նրա նման մէկին ծառերը լաւ ճանաչելու, նրանց կուլտուրական պայմանները խնամելու կերպը և՛ սովորեցնում և՛ նրան վարժեցնում է. մենք էլ ասում ենք նա փորձւած է, փորձ ունի. թէև նա դպրոց չէ չաճախել և ոչ որ նրան բնազիրական գասեր չէ դուել:

Ո՛չ, դպրոցական պարտիզպանական աշխատանքը, մեր ժողովրդի այս նեղ դրութեան մէջ, մեծ տնտեսական խնդիրներից մէկը պէտք է համարւի. նա մեր կեանքի մէջ նշանակութիւն է ունենալու: Սրա հետ ի հարկէ մոռանալու չէ, որ դպրոցական պարտիզպանական աշխատանքը, դաստիարակութեան տեսակէտից էլ շատ մեծ նշանակութիւն ունի: Մինչև անգամ կարելի է ասել, թէ դաստիարակութեան գործնական գործադրութիւնը այսօրեւ աւելի գօրեղ

կերպով աչքի է ընկնում՝ քան միւս բնագիտական առարկաների մէջ: Գուցէ մեզանից շատերը այս կամ այն դրքի մէջ գտնեն այնպիսի յօդածներ, նիւթեր, ուր խօսւում է ծառերի մշակութեան, պտուղների օգտի, աղբեցութեան, արտահանութեան, նրանց շքեղութեան՝ իբրև գեղեցիկութեան առարկայի, կերակրի կամ պտուղների լծարմ գործածութեան և այլ բաների մասին. բայց այս ամենի մասին դպրոցական չորս պատի մէջ լսելը կամ կարդալը բոլորովին այլ բան է, քան պարսիզում, կենդանի ծառի մօտ տեսնելը, զննելը, անձամբ փորձելը, խնամելն ու հոգ տանելը. ահա հէնց այստեղ է դրոշնում ծառի, բոյսի իսկական դաստիարակչական մոմէնտը: Եթէ այդպէս է, ուրեմն ամեն մի դպրոց պարտաւոր է դպրոցական պարտեզ ունենալ, որի մի մասը պտղատու ծառեր են լինելու: Նրբ պտղատու ծառերի մասին դասեր լինեն, այնտեղ պէտք է պարապել, խօսել, բացատրել. և իւրաքանչիւր դասարան, եթէ ոչ մի քանի, գոնէ մի մի պտղատու ծառ պիտի ունենայ, նրա վրայ ամեն տեսակ փորձեր պիտի անեն, պատաստելու, խնամապարտութեան ձևերը պիտի սովորեն: Այս բանը սխալելու է առաջին դասարանից և շարունակելու է մինչև վերջին դասարանը, այսինքն մի քանի տարի շարունակ: Ահա այստեղ է աշակերտը սովորելու ծառի, փայտի, ծաղիկների, կոկոնների, տերևների, պտուղների, պատաստելու և այլ բաների մասին: Նոյնպէս այստեղ են դործնական կերպով սովորելու դարնան ժամանակ անպէտք և պտղատու ծիւղերի որոշելը, կտրելը, արմարի հողի փափկացնելը, պարարտացնելու տեսակները և այլն: Ամառն ու աշունքն էլ նոյն ծառերի պտղաբերութեանը, հիւանդութիւններին հետեւել, իրանց արածի հետեւանքը տեսնել ու վարժել և եթէ հնար է սեփհական աշխատանքով ձեռք բերած պտուղը վաշելել: Այս կերպ վարելով տղաները ոչ թէ միայն դպրոցական վերջին տարին կարող են աշխատել, այլ ամբողջ ուսումնարանական դասընթացի ժամանակ:

Արդեօք սրա համար շատ ժամանակ է պէտք. ի հարկէ ոչ, կը պարտախանենմ: Ուսուցիչը ամեն մի բնագիտական դասին հնչի կերպով կարող է, գոնէ շաբաթը մի անգամ 10-15 րոպէ ժամանակ գտնել. տղաներին այդ ծառերի մօտ տանել որպէս զի նրանք այդ ծառի իւրաքանչիւր շաբաթուայ փոփոխութիւնը տեսնեն, զննեն,

խօսեն դրա մասին թէ ինչ փոփոխութիւններ են պատահել, համեմատեն և այլն: Եթէ դասի ժամանակ չյարմարւի, կարելի է նոյն իսկ դասերի վերջն այդ նշանակել: Այսպէս ուսուցչի աշխատութիւնն ու հմտութիւնը մեծ դեր կարող է խաղալ. առհասարակ նա այն տեսակ նիւթերի մասին է խօսելու, որոնք բոյսի համար էական նշանակութիւն ունին. կամ թէ պիտի այնպիսի ծառեր ունենալ՝ որոնք այդ կլիմային շատ յարմար են և կարելի է ընդհանրացնել ժողովրդի մէջ և կամ թէ այնպիսի պարզապէս ծառեր ներմուծել, որոնք թէև այդ կողմում գործածական չեն, բայց կարելի է աճեցնել և օգտուել: Այս պարմառով էլ պէտք է վաղօրօք դրանց մասին կանոնաւոր ծրագիրներ մշակել, որոնք այդ կլիմայի և հանդամանքի մէջ գործնական են կամ կարող են լինել:

Այժմ մի այլ հարց. արդե՞ք սրա համար շատ փողի կարիք կը լինի. դարձեալ ոչ: Այդ ծախսն այնչափ չնչին է՝ որ նրա մասին խօսելն աւելորդ է: Ո՞ր դպրոցը մի կտոր հող չունի, կամ չի կաբող ձեռք բերել. սերմեր և մատաղ ծառեր ճարելն էլ մի առանձին մեծ ծախս չէ: Մնում է ինամատարութիւնն ու պարարտացնելու տեսակները և նիւթերը. վերջինս մեր երկրի համար շատ չնչին արժէք ունի: Դալով մի քանի կարեւոր գործիքների, բահ, փէտաւոր և այլն. սրանք էլ կամ գպրոցն է ունենալու (դրանք բաւականին երկար ժամանակ կարող են գործածւել), կամ աշակերտներն իրանք ձեռք կը բերեն և կամ նոյն իսկ ընդհանուրից կուպէկներ հաւաքելով կարելի է լրացնել. այսպէս միայն ցանկութիւն ու սիրտ է պէտք: Ինչ սխալ չհասկանալու համար թող ընթերցողը չընդունէ թէ դրա համար պէտք է ծառերի սերմերը ցանկով աճեցնել կամ յետոյ նրանց զանազան տեղեր տեղափոխել: Այ, սա բոլորովին այլ գործ է, որը ուրիշ կերպ ծառերի ուսումնարան է ասուում. սրա համար շատ աշխատանք, հոգատարութիւն է պէտք և աւելի քան մասնագիտական ու ապագայ տարիների դործ է և ոչ դպրոցական: Բացի ուսումնարանական պարտիզպանական աշխատանքից, ես կ'առաջարկէի այդ պարտիզի հետ կասել և ունենալ փոքրիկ փորձնական դաշտ: (Kulturfeld): Սրանով բացի պարարտութեան ծառերից՝ հնարաւոր կը լինի այլ բուսաբանական առարկաներով նոյն կերպ զբաղւել ու գործադրել: Այս տեղում առհասարակ մշա-

կելու է այնպիսի բոյսեր, որոնք զարնանը ցանելով աշնանը հասնում վերջանում են. օրինակ, հացաբոյսերի պեսակներ, դդումներ, լոբիներ, ոսպեր, կանեփ, ձակընդեղ և այլն: Իւրաքանչիւր դասարան իր ուսուցչի առաջնորդութեամբ զարնանը պէտք է դրանք ցանէ և մինչև նրանց հունձը շարունակ նոյն խնամատարութիւնը, խօսակցութիւնը, հոգատարութիւնն ու զննողութիւնը լինելու է: Այս խօսակցութիւնները ի հարկէ պարտիզում է լինելու, այսինքն պղաները ուսուցչի հետ միասին այդ դասի կէսը իրանց ցանածները պիտի զննեն ու միւս կէսը դասարանում կրկնեն, լրացնեն, կապակցեն, համեմատեն և գործադրելու եղանակը դուրս բերեն: Նոյնպէս աշխատելու է նոյն գործնական կերպով կցել բանջարեղէնների դասաւանդութեանը՝ թփերի պտուղների (крупжовникъ, клубника, земляника և այլն) դասաւանդութիւնը, նրանց ցանելը, խնամատարութիւնը, գործադրութիւնն ու օգուտը և այլն:

Այս բոլորի խնամատարութեան համար պէտք է իւրաքանչիւր դասարան օրական փոփոխակի երկու երկու պղաներ ունենայ: Սրանց պարտականութիւնն է առաւօտները միւսներինց շուրջ գալ դպրոց և դասերինց առաջ ջրել (եթէ կարիք կայ ի հարկէ), աւելորդ կանաչները մաքրել և այլն: Մինչև անգամ նրանցինց ունեք իրանց ցանկութեան համաձայն, եթէ ժամանակ ունին, կարող են ճաշերինց չիւտոյ էլ գալ ու ազատ կերպով աշխատել: Այս կերպ լինելով ամառւայ արձակուրդներին էլ պարպէզը անխնամ չի մնայ:

Եթէ դպրոցական պարտիզում դեռ արեղ մնայ, այն ժամանակ պէտք է ծաղիկների մարգեր պատրաստել. ինչպէս օրինակ պեսակ պեսակ վարդենիներ, մանուշակ, շուշան, և այլն: Յոցք փալ վարդենիների, ծաղիկների աղււացնելու, պատրաստելու կերպը, աշնանը ծաղիկների մի մասը ծաղկամանների մէջ փոխադրելու ձևը, որով նրանք ձմեռն էլ բնութեան այդ փոքրիկ հրաշալիքներից զրկւած չեն լինիլ և ծնողների, ազգականների անւանակոչութեան կամ ծննդեան փոսի առթիւ՝ սեփհական աշխատանքով գլուխ բերած ծաղիկներից ընծաներ կը պատրաստեն: Մնում է մի բան. արդեօք դպրոցի պարտիզում դաշպալին, մարգագետինի և ճահճային բոյսեր պէտք է պահել թէ ոչ: Սրանք արդէն բուն բնադիրական և զննողական դասերի համար նշանակութիւն ունին, քանի որ սրանց

առհասարակ արհեստական կերպով չեն աճեցնում, բազմացնում, այլ աւելի բնական կերպով են առաջ գալիս, թէև գիւղական զարոցների կամ գիւղացի աշակերտների համար կարող է նոյն իսկ տընտեսական կողմից էլ ծառայութիւն անել: Բայց զարոցական պարտիզում առաջին տեղը պէտք է տալ պարզապէս ծառերին, փորձնական գաշտին և բանջարանոցին. քանի որ սրանց աճեցնելով, նրանց վրայ խնամք պահելով, սոցաներն ուրախութիւն են զգում, մարդկային կուրյութեան աշխատանքին մասնակից լինում ու նրա վրայ ուշք դարձնում, աշխատում: Միևնոյն ժամանակ աշակերտները զարոցական պարտիզականութեամբ զբաղւելով՝ նրանց մէջ կամայական հետաքրքրութիւն կը զարթնի, որի հետեանքը լինում է ա՛յն՝ որ նրանցից մի մասը, թերևս շատերը իրանց տների համար մի մի փոքրիկ բանջարանոց, ծաղիկանոց կը պատրաստեն: Նրանց համար այժմ աղաք ժամանակ բոցսերով, ծաղիկներով հետաքրքրւելն աւելի ու աւելի զրաւիչ կը դառնայ: Հետեանքը լինում է այն, որ սոցալք աղաք, մաքուր, թարմ օդի մէջ աշխատելով աւելի կազմակերպւած թոքեր, առողջ մկանուներ, զւարթ կեանք կ'ունենան. մի խօսքով բնութեան թարմութիւնը նրանց թարմացնում է: Բացի դրանից նախապաշարմունքների, սնոսիապաշարմութիւնների ամենամեծ թշնամին՝ ինքը բնական դիւրութիւնն է և հէնց սրա մէջն էլ կայանում է այդ առարկայի քարոյական նշանակութիւնը: Ինչպէս ասացի, նորից կրկնում եմ, որ այս տեսակէտովն էլ նա պէտք է զարոցներում խնամելի, գիտակից կերպով զննելի, աւանդելի. սրա համար էլ այդ առարկան, որի մի մասն էլ զարոցական պարտիզականութիւնն է, դաստիարակող և բնաւորութիւն կազմակերպող դասաւանդութեան համար անհրաժեշտ է: Ղարոցական պարտիզականութիւնը աշակերտներին միջոց տալով անձամբ ամեն մի բոյս, ծաղիկ, տերև, պտուղ քննելու՝ զննողութիւն և զգայարանների վարժութիւն է տալիս. մի բան՝ որ նոյնպէս մարդու համար մեծ նշանակութիւն ունի, քանի որ քչերը կարող են իրանց զգայարանները ճիշտ գործադրել և կանոնաւոր բմբռնել: Սա մեր միջի միակողմանի զարգացման մի պատարակելի կողմն է մեզ սովորեցրել են. շատ անգամ միայն ակնոցներով գրքեր կ'սկսէին: Բայց չէ՞ որ իսկականը անձամբ, փորձով ձեռք բերելը շատ գնահատելի է, քան տպած

Թղթի վերայինը: Այսպէս չանել և բաւականանալ չոր ու ցամաք պառերով՝ կը նշանակէ, շնորհիւ ժառանգական օրէնքի, մեր փղաները ժամանակի ընթացքում ոչ կանոնաւոր տեսնել, ոչ ճաշակել և ոչ էլ հոտոտել պիտի կարողանան բառիս բուն նշանակութեամբ: Պարտիզպանական աշխատանքը նոյնպէս առաջացնում է էսթետիկական հետաքրքրութիւն դէպի զեղեցիկը, բարձր իսկ սրանք զգացմունքների վրայ բարեբար ազդեցութիւն ունին: Այս աշխատանքը իր ճշմարտութեամբ ոչ թէ միայն բնաւորութեան կազմակերպութեանը օգնում է, այլ դրա շնորհիւ փղաները զեղեցիկի հասկացողութեամբ ոգևորւում են. սա էլ ի հարկէ նրա խղճի կամ զգացումների վրայ խոր ազդեցութիւն ունի: Ծշմարտութիւն, զեղեցիկութիւն սրան են պատկանում. ուրեմն կը նշանակէ նա իսկապէս ճշմարիտ, կրթող ուսուցման առարկայ է: Ձեռքի և պարտիզպանական աշխատանքի միջոցով փղաները ձեռքի վարժութիւն, կարգապահութիւն, ճշգրտագիտութիւն, մաքրութիւն, խնայողութիւն, համբերութիւն, ճաշակի, զեղեցիկի զարգացումն և ուշադրութիւն ձեռք կը բերեն: Վերջապէս աշխատանքի շնորհիւ փղայք գործելու ձգտումը, ընտանիքի, կեանքի կարիքները աւելի շուտ և աւելի ճիշտ կերպով կը զգան: Այսպիսով աշակերպները մտաւոր, խելացի դաստիարակութեան ու գիտակցութեանը գործնական, գննական կերպով են հասնում. իսկ այս բանը նշանակում է՝ թէ իրանք իրանց ընդունակութիւնները կեանքի իսկական պահանջների համաձայն են պորձադրում, նրանցով զբաղւում, ինքնուրոյն կերպով գործում, սեփական ուժերով անկախ առաջ գնում ու կատարելագործւում: Ահա պարտիզպանական աշխատանքի էական առաւել կողմերը. ահա այս փեսակ դպրոցի դասաւանդութիւնը շարկանոնաւոր կերպով կը լրացնէ դաստիարակութեան նշանաւոր և էական մոմէնտը:

Այս ամենը կատարելու համար ի հարկէ մեծ զոհաբերութիւն պէտք է, մանաւանդ երբ այդ ամենը փոքրից սկսւի և փարեցփարի ընդլայնացւի: Եթէ ուսուցիչներից ոմանք այդ բանի համար աչնչափ էլ պատրաստի չեն՝ այդ էլ հեշտ է լրացնել. բաւական է, որ նրանք ցանկութիւն ունենան գրքերի, գիտակ մարդկանց միջոցով թէօրիան և գործնականը սովորել, անձամբ փորձեր անել: Նամանականօր բնա-

կան գիտութեան ուսուցիչներն այս դէպքում որպէս պապրաստի մարդիկ՝ միւսների համար օգտակար կարող են լինել: Երբ վերոյիշեալները մեր միջնակարգ դպրոցներում ներմուծւի և գործադրւի, երբ նրանք օրինակելի փորձնական դպրոցական պարտէզներ ունենան՝ ահա այդ ժամանակ գործը շարհնչմանայով, մի գեղեցիկ օր էլ մեր երիտասարդութիւնն ու ժողովուրդը կուլտուրական այդ պարզից օգուելով՝ յառաջ կը դիմեն:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ՄՇԱԿԵԼՈՒ ՆԻԻԹԵՐ

(Կարդացած Բերլինի հայ ուսանող ժողովում, 1897)

ԳՐ. ՎԱՆՅԵԱՆԻ

Նրբ մարդ թերթում է մեր վկայերը, բանաստեղծութիւնները և առհասարակ գեղարուեստական գրածները, ակամայ աչն եզրակացութեանն է դալիս, որ մեր հեղինակները կամ լեզւի ճաշակ չունեն և կամ լեզու չըգիտեն, էլ չեմ վիշում գիտական, հասարակական և հրապարակային յօդածները, ուր առհասարակ սակաւ կարելի է պատահել ճաշակով և մրաժւած յօդածներին՝ լեզւի կողմից:

Ամեն մի հեղինակ, ամեն մի բանագիր (интересоръ) պիտի ջանայ իր լեզուն պարզ, թեթեւ և դիւրեմթեւութիւնով անել:—Շատ անբովանդակ զըրւածներ կարգացում են միմիայն ընտիր ու թեթեւ լեզւի շնորհիւ և չափ չաղերը մնում են առանց ընթերցողի լոկ լեզւի ծանրութեան և ոճի անկանոնութեան պատճառով. մեր լեզուն իւր բարբառներով մի բուրասդան է, որի բաղմաթիւ նիւթերից բանագիրը պիտի վնջէ միայն ողնիւր, դուրեկանը, թեթեւը եւ սովորականը.—պէտք է գրել կարճ, պարզ եւ նւագային¹⁾ եւ խուսափել ծանր ու անդորեկան տարրերից, սա ոչ թէ մի առաջնորդող կանոն, այլ արիւն ու մարմին պիտի լինի ամեն մի բանագրի համար:—Մենք սակայն ոչ միայն չենք առաջնորդում մի որ և է կանոնով, այլ և, որ ցաւային է, սղեղծում կամ հնութիւնից առաջ ենք քաշում անպիտի ձևեր, որոնք դէմ են թէ կենդանի լեզւին, թէ գեղարուեստի պահանջներին և թէ քաղաքական քրամաբանութեանը:

Աս անգամ մենք կ'աշխատենք ցոյց տալ մինը, ապա, ներդնել չարերը... Վերջենք օրինակ եցուցիչ—ացուցիչ (ցուցիչ) մասնիկը, որով

¹⁾ Այս քարերի մանրամասն բացատրութիւնը և լեզւի գեղեցկութեան էական հիմունքներն ընթերցողը կը գտնի մեր յօդածում, «Հալեւի» նւագայնութիւնը» «Մուրճ» 1897:

ալսօր ածականներ և գոյականներ են կազմում: Համոզեցուցիչ, խոտվեցուցիչ, պարտաւորեցուցիչ, վրդովեցուցիչ, գրգռեցուցիչ, ներկայացուցիչ, և այլն և այլն սովորական և վերին աստիճանի ընդհանրացած ձևեր են մեր առաջնակարգ բանավորների մօտ—Իս մի կոպիտ զրաբար ձև է և հնարած, ուր սակաւ զորա կիրառութիւնը վերին աստիճանի սահմանափակ է, առաջին, որովհետեւ ալ ձևը անկարելի է դիւրութեամբ արտաւանել: Հնորէիւ երկարութեան ու կողմութեանը, երկրորդ՝ որովհետեւ գրաբարը ունի զորա մի աւելի կարծ և ընդիր ձևը՝ ինչ—վերջաւորութեամբ. գրգռիչ, խոտվիչ, վրդովիչ և այլն, ու վերելին պարզ կրճադումն է: Մենք մտապնդութեան ենք տակ սոս վերջին աւելի նոր և ընդիր ձևը, ուժ տալով առաջինի կիրառութեանը: Ինձ ծանօթ կենդանի բարբառներում առաջին ձևը բոլորովին գոյութիւն չունի ալ չափնի պարճառով, որ լեզւի զարգացման ընթացքին հակառակ կը լինէր աղբյւրի անճոռնի ձևերի պահպանումը, և մենք, զօրացնելով զորա կիրառութիւնը, ոչ միայն մեր գեղատիրական պահանջներին դէմ ենք գնում, ալ և, լեզւի զարգացման ընթացքին հակառակ, մի ահագին թուիչք ենք կատարում գէպի մեռած և անշահ հնութիւնը, տեղեկելով ձևեր, որ մենք ինքներս անկարող ենք արտաւանել: Թող, օրինակ, ընթերցողը փորձի սովորականից մի քիչ արագ հոլովել հետեւեալը. ներկայացուցիչ, ներկայացուցից, ներկայացուցչով, — ներկայացուցիչներից, ներկայացուցիչներով և այլն և պիտի նկատի, որ դիւրին գործ չէ կատարածը: Հարկերից իննըսունը չի կարող ալ ձևը ուղիղ, արդարանել: — Եթէ մենք հաւերս մեր գրածը չենք կարող արտաւանել ուժ համար ենք գրում հաստ, չլինացիներք...

Թող ընթերցողը համեմատէ նաեւ ալ ձևերից ելած ածանցները. ներկայացուցչութիւն, ներկայացուցչութեամբ, ներկայացուցչութիւնից... կամ երդմեցուցչութիւն, երդմեցուցչութիւնից, երդմեցուցչութիւններից, և կամ նախազգուշացուցչութիւն, նախազգուշացուցչութիւնից, ... նախազգուշացուցչութիւններից և այլն և այլն, ուր չորս հար սուր և ծանր բաղաձայններ (ց. չ.) կուտակումը անկարելի է դարձնում բառն արդարանելի: Սրանք դէմ են մեր լեզւի ամենադարական կանոններին, սրանք բարբարոսութիւններ են, որ օր առաջ պէտք է վանել մեր գրականութիւնից:

Ի՞նչպէս. կը հարցնէ ընթերցողը, ինչով փոխարինենք գրանք:

Անցեալ անգամ մենք զերանուների պակասը մարնանիչ անելով, ցոյց տւինք և նորա դարմանը, զա լեզւի ներկայացրած ձևերից խելացի կերպով օգտուելն էր: Այնտեղ պակասն ենք լրացնում ունեցածով, աչտեղ վատը պիտի փոխարինել լաւով:—Այսպէս—գրգռեցուցիչ, պիտի լինի գրգռիչ և կամ, պէտք է վերցնել դրան լիովին համազօր և համապատասխան արտ ձևը, խոտվեցուցիչ==խոտվարար, ուրախացուցիչ==ուրախարար:

Այս ձևերը միայն արտաքուստ են տարբեր, ներքուստ ոչնչով չեն զանազանում միմեանցից, սրանց արտապայտած միութիւնը թաքսնօրէն նույնն է։ Վերջին ձևերի առաւելութիւնն ալն է, որ նրանք փափուկ, դուրեկան և հաճելի են ականջին։ Այսինքն, հեշտութեամբ են արտասանում ու դըրում, ազնիւ են։ Այսպէս ուրեմն, մենք կ'ուզեցնք հետեւեալ ձևերը.

համոզեցուցիչ—համոզիչ կամ համոզարար,
խռովեցուցիչ—խռովիչ—խռովարար
վրդովեցուցիչ—վրդովիչ—վրդովարար
սթափեցուցիչ—սթափիչ—սթափարար
զրազեցուցիչ—զրազիչ—զրազարար (?)
մերկացուցիչ—մերկուցիչ—մերկարար (?)
բարոյականացուցիչ—բարոյացուցիչ—բարոյարար (?)
թարմացուցիչ—թարմարար—թարմացնող
ամբողջացուցիչ—ամբողջարար—ամբողջացնող
նւազեցուցիչ—նւազալար
նւատրեցուցիչ—նւատրիչ—նւատրարար
բաւականացուցիչ—բաւարար,
պարտաւորեցուցիչ—պարտաւորիչ—պարտաւորական
հանդարտեցուցիչ—հանդարտիչ—հանդարտեցնող
հանգստացուցիչ—հանգուցիչ (?)—հանգիտարար
կենդանացուցիչ—կենդանարար,
ուրախացուցիչ—ուրախարար, ուրախալի,
զոհացուցիչ—զոհարար,
զգուշացուցիչ—զգուշարար
(աղարեցուցիչ)—աղարիչ—աղապարար
(կուսեցուցիչ)—կուսարար,
վարժեցուցիչ—վարժիչ,
վհատեցուցիչ—վհատիչ
գրգռեցուցիչ—գրգռիչ և ալն...

—արար ձևով են կազմեալ հետեւեալ ընտիր ածանցները—ազդարար (ազդեցուցիչ), չուշարար (չուշեցուցիչ), չալարար (չալեցուցիչ), վարար (վարարող, վարարիչ) և որքան կոպիտ ու անդուրեկան են փակագծում գրած ձևերը...

Այլ և մի երրորդ ձև, չէզոք լի վերջաւորութեամբ, կարճ, կոկ և վերին աստիճանի նւագային ու փափուկ, սոխորական թէ՛ զրաքարում և թէ՛ մանաւանդ կենդանի բարբառներում, որ սակայն մոռացութեան է մատչելի։ Եւրում րգիւրութեան շնորհիւ, այսպէս՝ թիւն ևն զգեցուցիչ, զարմուրեցուցիչ, ծանծրացուցիչ, մոռանալով զարմուրեկի, զգեկի, ծանծրակի ընտիր ձևերը։ Վեր-

Ջին երկու տարւայ ընթացքում սկսեց և ընդհանրացաւ ապշեցուցիչ, սոսկացուցիչ—ապշելի, սոսկալի:

Կալ ցուցիչ մասնիկի կրճատման նաև մի չորրորդ ձև, մտնացու—փոխանակ մահացուցիչ:

բաղկացու=բաղկացուցիչ:

ինձ թւում է, որ ալդ ձևով կարելի էր կրճատել:

Ներկայացուցիչ=Ներկայացու,

Ներկայացուցչուհի=Ներկայացուհի

երդմնեցուցիչ=երդմնեցու (երդումարար)

Ով մի կողմը թողնէ տղիտութիւնից առաջացած սովորութիւնը և մի տասն անգամ կրկնէ վերջին ձևերը առաջինների համեմատութեամբ, պիտի համոզւի, որ մեր առաջարկը վերելի կրճատման հիմամբ ոչ կամաւական, ոչ էլ բռնազօր է: Մեր ականջի և լեզւի համար գերադասելի է վերջինը:

Այսպէս ուրեմն՝ քանի որ ացուցիչ, եցուցիչ կամ ցուցիչ մասնիկն արտասանելը վերին աստիճանի դժւար է, քանի որ նորա հետքն անգամ չկալ կենդանի բարբառներում, քանի որ նա վերին աստիճանի անդուրեկան է, և նորա կիրառութիւնը լեզւի զարգացման ընթացքին հակառակ, մենք առաջարկում ենք ալդ մասնիկը իսպառ ջնջել մեր լեզւից ու գրականութիւնից, փոխարինելով՝ համազօր իչ, արար, ցընոզ, ցու և լի մասնիկներով:

ԱՆՑԵԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

ԵՐԻԱՆԴ ԴԱԶԱՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Մանր և տխուր պարտականութիւն է՝ լանձնառու լինել զրեւու անցած օրերի մասին... Յիշատակելով անցեալի երազալի՜ն գեղեցկութիւնները՝ մարդ ակամաչ աչքը դարձնում է ներկալի վրայ, ակամաչ դանկանում է իմանալ թէ ինչ կապ, ինչ առնչութիւն կալ անցեալի և ներկալի մէջ, և որքան արդարացած են ներկայումս անցեալի երազները, լուսերը։ Ներկան, աչն ներկան, որով մենք ապրում և դանջւում ենք,— մի կապարեալ հակասութիւն է մեր սպասածի և լուսերի։ Ինչո՞ւն է հակասութիւնը,— ամեն բանում. մեր ամբողջ կեանքը հակասութիւն է՝ աչն, ինչ որ լինելու էր և աչն, ինչ որ է... միմեանց հակապարկերներ են կապարեալ։ Ահա ալք անցեալի և ներկալի հակասութիւնը, երեակալած ու սպասած իդէալի և դառն ներկալի՝ ծալրալեզ, վրդովեցուցիչ իրականութեան հակասութիւնները՝ ահա թէ ինչ է ներկայացնում մեր ալթմեան կեանքը, ահա ինչ հոսանքներից է առաջանում մեր ալթմեան կեանքի փոթորիկը... երկու հակասութիւններ, ծալրալեզ հակասութիւններ։ Ի հարկէ

¹⁾ Տես սկիզբները Մուրճ 1894 №-ներ 10 և 12։

Նորոգ հանգուցեալ-պեռ ևս երիտասարդ հեղինակի լոգաւի ալս վերջին կորորը, զրւած ու լանձնւած մեզ լոգաւծի երկրորդ մասը տպւելուց լետու, մենք իւր ժամանակին չտպագրեցինք գլխաւորապէս վերջին տողերի պարճառով, որոնց մէջ մենք նկատեցինք առնչութիւն հեղինակի անհատական կեանքի մի դէպքի հետ։ Անձնական պարճառը վերացած լինելով՝ տպագրում ենք ալս վերջին մասը, առանց որ և է փոփոխութեան, լոկ որպէս հեղինակի մի աւանդ։

Հանգուցեալ Ե. Ղազարեանից մնում են մեզ մօր ալ ձեռագրեր լանձնւած մեզ, մեծ մասամբ ներկալ լոգաւծից լետու։ ԽՄԲ.

ամեն մարդ չի զգում այդ սպանիչ հակասութիւնների պարճառած ալիւղ կսկիծը. ոմանք չափազանց կուշտ և բաղդաւոր լինելուց, շարերն էլ չափազանց աղքատ ու ճնշած, նւագած, թթացած լինելուց՝ անընդունակ են դառնել հասկանալ մեր կեանքի ներքին, օղեկան, բարոյական թերութիւնները: Ի՞նչ կարող է հասկանալ և զգալ հասարակաշի վաճառականը, որի կարծիքով կեանքի մէջ ամեն բան առեւորդ է, որ բացի կոպէկներէ ու մանէթների փեսակէտից՝ ուրիշ բարոյական հիմք չունի իր բոլոր մեղքերի ու ձգտումների մէջ: Առեւորդ—ոմեն բան առեւորդ... Ապրանքի առեւորդ, մարդկանց լարաբերութեանց առեւորդ, ծանոթութեան, բարեկամութեան, ընկերութեան առեւորդ, վերջապէս խղճի, զգայմունքի, սիրոյ և արեւելութեան առեւորդ... Ամեն, ամեն բան՝ առեւորդ: Այս է մեր վաճառական և, առհասարակ՝ հարուստ, ապահով դատակարարի բարոյականութիւնը—նրա հաւարոյ հանգանակը: Ի՞նչ կարող է հասկանալ և զգալ խղճ արհեստաւորը, կամ երկրագործը, որ ամբողջ օրը կռացած աշխատանքի վրայ աչքը չի էլ կարողանում բարձրացնել դէպի Աստուծոյ երկինքը. որ ամբողջ իր կեանքում զբաղւած է վաղւան կրոր հացի խնդրով: Բարոյական իդէալ, հոգեկան վտեմ պահանջներ,—այդ ամենը անհասկանալի, անմատչելի բաներ են նրա համար: Նա ինքը կեանքի ճնշող հանգամանքների զոհն է, նա ինքը, իր սեփական շինքի վրայ փանում է անարդարութեան ծանր լուծը. բայց նրանում չկալ գիտակցութիւն, չկալ ինքնաճանաչութիւն—նա իր ալիւ ճնշւած, զրկւած ու անարգւած դրութիւնը համարում է քնական, անխուսափելի և իր առօրեայ կորած չոր հացի ու խմած սառը ջրի համար՝ անդադար փառք է փալիս Աստուծոյ: Կեանքի հակասութիւնները որան ևս անհասկանալի են, այդ կողմից սա ևս բաղդաւոր է...

Մնում է մի գասակարգ, մնում են մի խումբ մարդիկ հասարակութեան մէջ. կարծես միայն դրանց համար լինի հնարած ամեն փեսակ բարոյական հասկացողութիւններ. և՛ խիղճ և՛ զգայմունք, և՛ պարտաճանաչութիւն, և՛ սէր, և՛ փանջանք, և՛ արեւելութիւն: Այդ մարդկանց դժւար է ինտելիգենտ անունը փալ, որովհետեւ չափ փչացրած ու խեղաթիւրած է ներկայումս այդ անունը. ինտելիգենտ անուն փալ ալժմ մեր մէջ ապրում և գործում են կտրաբեալ ժուլիկներ, հացկտրակ անբան անասուններ, վերջապէս մարտիչներ, դաւաճաններ... Խիղճ, պարտաճանաչութիւն, մարդկալին պարու և արժանաւորութեան հասկացողութիւն՝ բալորովին գոյութիւն չունին այդ փեսակ «ինտելիգենտ» մարդոց համար: Իսկ այն մարդիկ, որոնք առաջնորդում են խիստ բարոյական սկզբունքներով, որոնց համար կեանքի մէջ ամեն բանից բարձր է՝ իրանց համոզմունքներն ու գաղափարները, որոնք շնորհիւ իրանց ամուր համոզմունքների ու բարոյական նուրբ սահանջմունքների՝ կեանքի մէջ միշտ հալածանքների ու զրկանքների են մատնւած,—զրկւած են նույն իսկ ամենահասարակ, փարբական լարմարութիւն-

Ներից ու վազելքներից՝ ալիքախոսները չափ անգամ զրկւած են լինում նաև ինտելիգենտ անունը վազելելու իրաւունքից: Ալիք աչն մարդիկն են, որոնց համար խղճի դատաւարանը ամեն բանից բարձր է, որոնք զիրեն անկեղծ հաւատալ, սնկեղծ ոգևորել ու գրաւել, որոնց համար գոյութիւն ունի կեանքի մէջ բարուական գեղեցկութիւն, հոգեկան վսեմ ու ազնիւ ձգտումներ, որոնք զիրեն վերջապէս խորը սիրել ու փանջել:—Ալիք ընդունակութիւնով կարելի է չափել նաև մարդու բնաւորութեան ազնւութիւնը... Խղէալի եւ իրականութեան հակասութիւնը ամենից չափ վիրաւորանք ու փանջանք նրանց է պարծառում: Ալիք բանը մենք զիրենք մեր սեփական փորձից, մեր սեփական կաշու վրալ զգացածից... Լս ասեցի որ սիրելու ե փանջելու ընդունակութիւնով կարելի է չափել մարդու բնաւորութեան ազնւութիւնը. ճիշտ է, որովհետեւ սիրել ու փանջել կարելի է՝ ոչ միայն մի կնոջ համար, այլ ե մի գաղափարի, մի բարձր խղէալի համար, այլ ե հալոնների, ժողովրդի, մարդկութեան համար: Աչն սէրը, որ մեզ ոգևորում, կազդուրում, խրախուսում էր պատանեկան հասակի մէջ՝—սէր զէպի գիտութիւնը, սէր զէպի վերացական ճշմարտութիւնը, սէր զէպի ազնիւը, բարձրը, իգէալականը՝—ալիք սէրը ներկայումս դառել է մեզ համար փանջանք, պարուհատ: Աջմեան կեանքի իրականութեան մէջ բոլորովին հարկաւոր չեն աչն սրբութիւնները, որոնցով մենք ապրում էինք, որոնցով մենք երդում էինք: Օրինակ՝ ազնւութիւնը... Մեր պատանեկան հասակում ունեցած ազնւութեան զաղափարը ալիք կարելի է գտնել միայն գրքերի մէջ՝—աչն գրքերի, որոնցով մենք սնեւ ու մեծացիւ ենք: Աչն երեւելի գրքերի, կամ, աւելի ճիշտ ասած՝ նրանց անմահ հեղինակների քարոզած ազնւութիւնը չափ բան էր պահանջում մարդուց, —աչնքան չափ, որ ազնւութիւնը, փառքը ե անձնուրացութիւնը համանիշ խօսքեր էին մեզ համար: Մինչեւ հիմալ էլ, երբ ես մտածում եմ որ ե մարդու հասարակական գործունէութեան մասին՝ չափ անգամ միտս է գալիս ռուս բանաստեղծի Նշանաւոր սրանաւորը՝ «Իորրոլիւրովի լիշտապիկն» նշիրած...

Суровъ ты былъ. Ты въ молодые годы
Умѣлъ разсудку страсти подчинять;
Училъ ты жить для славы, для свободы,
Но болѣе училъ ты умирать.
Сознательно мірскія наслажденья
Ты отвергалъ, ты чистоту хранилъ,
Ты жаждѣ сердца не далъ утоленья;
Какъ женщину, ты родину любилъ,
Свои труды, надежды, помысленья
Ты отдалъ ей Ты честныя сердца
Ей покорялъ. Е ավն:

Ի հարկէ Դորոքը լիւրջութեամբ մի բարոյական հսկայ էր և նրա գործունէութեան օրինակը չի կարող պարտադիր լինել ամենքի համար: Այս, օրինակին հետեւելը մեր, հասարակ մահկանացուներին ոչ թերից վեր է, բայց ես խօսում եմ այսօրեղ միայն գաղափարների, հասկացողութիւնների մասին. Մենք էլ աչգպէս էինք հասկանում ազնւութիւնը. մեր համոզմունքով աղնիւ չէր նա, ով մրաժում էր մի կերպ, վարւում էր ուրիշ կերպ, ով չէր աշխատում կեանքի մէջ իրազորեւ իր սիրած ու պաշտպանած գաղափարները: Իր մտքերին, համոզմունքներին հակառակ դործելը ամենամեծ սորորութիւնն էր համարւում մեզ համար: Ինչ աւելի ես, ազնւութեան գաղափարը մենք միշտ կապում էինք լաւաջաղիմութեան, լուսաւորութեան, ազատամարտութեան հետ. մեր կարծիքով՝ հին, պահպանողական, աւանդական մտքերի տէր մարդը չէր կարող աղնիւ լինել՝ բառիս բուն նշանակութեամբ... Այս պարծառով, պահպանողական լրագրները՝ «Մեզու» («Նոր-Դար»), «Արձագանք» դեռ մինչև հիմա էլ մեր աչքում երևում են, որպէս անաղնիւ հրատարակութիւններ: Իսկ «Մշակը», ընդհակառակը, ամենից շատ մեզ դուր էր գալիս իր աղնիւ, անխաղախ, ճշմարտախօս ուղղութիւնով: Գրիգոր Արծրունին մեզ համար ազնւութեան, արդարադատութեան, անկեղծութեան մի կատարելատիպ էր. նրա աղնիւ ու առաջագէտ գաղափարներով ներշնչւած լօղւածները, նրա պարզախօս, անվախ ու համարձակ պոեմական գրածքները մի մի ուժեղ հարածներ էին, որոնցով նա մեզ շարժում, յնցում, դուրս էր հանում մեր գաղափարական թիւրիմացութիւններից... Մանաւանդ նշանաւոր էին մեզ համար նրա լարձակումները Գրիգորութեան, խաւարի, ասիական կոպիտ հասկացողութիւնների դէմ: Այդ կողմից ես նա մեզ սաստիկ դուր էր գալիս: Արծրունու լօղեւանի առթիւ ես, բոլորովին ինքնաբերաբար, մի փոքրիկ ողորտաւոր գրեցի, որոնք գոյում եմ նրան հէնց այդ կողմից: Այդ ողորտաւորը, որպէս անկեղծ սրտից բղխած մի արդիւնք, որպէս կարծիք մի անփորձ երիտասարդի, որը բոլորովին ինքնուրույն ու ազատ կերպով լալանում է իր կարծիքը մի նշանաւոր գործիչի մասին՝ կարեւոր է: Մանաւանդ որ նրանում արտապաշտում է նաև մեր աչն ժամանակաւ սեփական աշխարհայնորդութիւնը... Ողորտաւորը հետեւեալն է.

Երանի՛ նրան, որ գիտէ ապրել
Գաղափարների բարձր հոսանքով,
Որ գիտէ սիրել ճշմարտութիւնը
Իր աղնիւ հոգու բոլոր ուժերով.

Որ գիտէ կուել Գրիգորութեան գէմ,
Հալածել մութը կէս գիշերալիւն,
Եւ աչգ կուել մէջ զոհել ամէն բան,—
Ամեն հրապուրանք, վաղեք մարդկալին:

Ալդ բոլորի տեղ նա ստանում է
 Աննիւթ, հոգեկան մեծ զարճութիւն,
 Ալդ բոլորի տեղ նա ժառանգում է՝
 Սէր, համակրութիւն և անմահ անուան:

Ես մինչև հիմա էլ պարտաստ եմ ստորագրել այս որանաւորի տակ,
 որովհետև նրանում չափոնա՝ մութերը մազի չափ անդամ չեն փոխել ին-
 ձանում:

Խօսքս ազնուութեան վրա էր. ուրեմն մեր հասկացած ու դաւանած
 ազնուութիւնը՝ պահանջում էր մարդուց զոհաբերութիւն, անձնուրացու-
 թիւն: Հաւաքը՝ առանց գործի—մեռած է. ափսոս էլ ազնուութիւնը՝
 առանց զոհաբերութեան,— չէզոք ու անգործ ազնուութիւնը՝ մեռած, ան-
 օգուտ բան է...

Ալդ տեսակէտից՝ աղնիւ չեն նրանք, ով ոչ օգուտ է տալիս ուրիշ-
 ներին՝ ոչ փեսա. աղնիւ չեն ալն չէզոք անձնաւորութիւնները, որոնք
 սահմանափակում են լոկ իրանց և մօտիկ բարեկամների շահերով, ինքե-
 րեաներով—աղնիւ չեն ալն բոլոր պատւաւոր ու «աղնիւ» քաղաքացիք,
 որոնք լոկ իրանց կեանքը զանազանակերպելու համար՝ ձեռնարկում են
 այս կամ ալն օգտաւէտ գործին, այս կամ ալն ընդհանուր շահերին ծա-
 ուող փոքրիկ բարեգործութեան... «Ալ որ իր խաչը չի վերցնում ու չի
 դալիս իմ չեփից՝ նա չէ ինձ արժանի»—Քիտուսի այս խօսքերը շատ լաւ
 բնորոշում են մեր ունեցած հասկացողութիւնը՝ ազնուութեան մասին: Այս
 տեսակ հասկացողութեամբ կեանքի մէջ մտնողը՝ ինչ եղբակացութեան
 կը գալ՝ երբ ամեն օր իր շուրջը նկատէ, որ մարդիկ սովորաբար և՛ խա-
 բում են, և՛ կեղծում են, և՛ զոհանում են, և՛ դաւաճանում են
 միմեանց,— ու դարձեալ շարունակում են ապրել, ու դարձեալ նրանց
 լեզուի վրա գործածական խօսքեր են. «աղնիւ մարդ», «պատւաւոր
 քաղաքացի», «անկեղծ բարեկամ», «հաւատարիմ ընկեր» և ալ ուրիշ տե-
 սակ անտեղի խօսքեր,— ինչ եղբակացութեան կը գալ մաքուր և չապա-
 կանւած մի երիտասարդ, երբ իրականութեան մէջ տեսնի, որ աշխար-
 հում ամեն բան թաւա է, որ կեանքի մէջ անբարոյական, խաբերալ,
 կեղծաւոր մարդիկ՝ ազնուութեան ու առաքինութեան գափնինքը են վա-
 լելում, իսկ ճշմարիտ աղնիւ, ճշմարիտ, առաքինի ու գործունեալ, անձնա-
 զոհ մարդիկ հալածւում են մեր մէջ՝ անչափութեան, ազքատութեան ու
 ցեխերի մէջ են անցկացնում իրանց օրերը... Այս դատարկ խօսքեր չեն,
 ընթերցող, այս մեր կեանքի իրականութիւնն է. խղճի, զգացմունքի և
 բարոյականութեան հակասող իրականութիւնը: Արկնում եմ. ինչ կը զգալ
 մի երիտասարդ, որի մէջ իրիզը զեռ չէ մեռած, որի զգացմունքները զեռ
 թաւ են՝ տեսնելով մեր կեանքի ալդ խօրը հակասութիւնը՝ գաղափարի,
 իդէալի հետ: Աւ քանի մարդ զգաւուն ու մաքուր է հոգեպէս, քանի ու-
 ժեղ են նրա բարոյական համոզմունքները, թանգ են նրա համար նւիրա-

Վասն դարձած սկզբունքները—աչնքան էլ զժւար կը լինի նրան ակա-
նադես լինել, համոզել ու շօշափելի կերպով զգալ, որ կեանքը,
առօրեայ կոպիտ կեանքը՝ ոչինչ կապ չունի ազնիւ վաղափարի ու իղէալի
հետ, որ մարդիկ ամեն մի բոլորէ դաւաճանում են ալդ գաղափարին, ոտքի
դրակ առնում և հանգիստ խղճով ապականում են ամեն րեսակ սրբութիւն...
Մարդիկ ամենալն օր ոչ միայն իրանք դաւաճանում ու ոտնակոխ են առնում
ամեն րեսակ սուրբ գաղափար, այլ և հալածում, անդուծ կերպով ոչըն-
չացնում են ամեն րեսակ ազնուութեան, վսեմ գաղափարի, կամ սկզբունքի
ներկայացուցիչներին... Մեր ալժմեան, առօրեայ կեանքում՝ շատ սովո-
րական բան է դառել աչն պահանջը թէ՛ մարդը պիտի ազնիւ լինի, թէ՛
ազնուութիւնը առաքինութիւն է, թէ՛ ազնիւ մարդիկ արժանի են պաշտի,
չարգանաց... Ալդ խօ ինքն ըստ ինքեան, բայց երբ ազնիւ մարդը դուրս է
գալիս մեր մէջ՝ իր վսեմ համոզմունքներով ու ձգտումներով, և մեզ հրա-
ւիրում է գործի,—մենք (մեր ալժմեան հասարակութիւնը) կասկածով
ենք վերաբերում դէպի նա, բամբասում, աշխատում ենք անւանարկել
նրան, աշխատում ենք արագաւորել նրա մաքուր անունը... Մեր հասա-
րակութիւնը չի հաւատում նրան, չի ընդունում նրա ձեռնահաստութիւնը,
որովհետեւ ազնիւ սկզբունքների ու գաղափարների դէր մարդը անդանելի է
նրա համար—կեղծաւոր, շողքորթ մարդոց հովանաւորող, պաշտպանող
ու սիրող հասարակութեան։ Եւ ալդպէս՝ մոռնելով կեանքի մէջ, շլիւղով
մեր հասարակութեան զանազան խաւերի հետ՝ զրքերի ու բարոյա-
կան համոզմունքների ազդեցութեամբ դաստիարակւած, մնւած երի-
րասարդը մի շարք դառն փորձերից, անաջողութիւններից չեղող՝ կա-
դարելապէս հիասթափւում է իր օվերացական երանութիւնից, համոզւում
է, որ կեանքը ոչ գիրք է և ոչ գաղափար... Կեանքը մի կոշտ, կոպիտ
իրողութիւն է, փաստ է, որ ունի իր սեփական *raison d'être*-ը, իր սեփա-
կան րրամաբանութիւնը։ Եւ մեր հասարակութիւնը ապրում է ալդ իրո-
ղութիւնով, ալդ կեանքով. կեանքի պրոցէս կարարելը, ապրելու փա-
շիպը ամեն բանից բարձր է հասարակութեան համար,—թէ՛ բարձր գա-
ղափարներից և թէ՛ ազնիւ զրքերից։ Եւ ալդ պարճառով՝ լոկ ազնու-
թիւնը, համոզմունքների ու խղճի հետեւելը, սուրբ նպատակների ու ձգտ-
ումների դէր լինելը՝ համարւում են մեր մէջ վերացական, օգալին, ան-
հասկանալի բաներ, հանդիպում են կեանքի մէջ ոչ միայն խոչնդոտների,
այլ և կարգալի հալածանաց, շխաթափւած, ջախջախւած, դանջւած երի-
րասարդը ակամաջ հաշտւում է աչն միքի հետ, որ ազնուութիւնով, համոզ-
մունքով ու բարձր գաղափարներով չի կարելի ապրել կեանքի մէջ... որ
առօրեայ, գործնական կեանքը պահանջում է մարդուց բարոյական սրո-
րութիւն, բարոյական զիջումներ։ Մեր պատանեկան անցեալի, փալուսն,
ճաճանչաւոր անցեալի վիշտակը ալդ է մնացել մեզ համար։ Ո՛րպիսի
դառն վիշտակ։

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅ.—Աղա սուրբ Սարգիսը եւ Մալաք տաւոյ հաւատը. գիւղական կեանքից. Թիֆլիս. Կոպ. Մ. Շարաձէի, 1899 թ. 63 էջ. գինը 15 կ.

Ով կարդացել է ճուղուրեան քահանայի «Մոռացած աշխարհները», նա նկատած կը լինի, որ ճուղուրեանը մի անուշաղիւր գրող է, և որ ալդ—նա բնորոշ լատիւններն է։ Նրա գրելու շնորքը ինքն իրան չի ճանաչում, ինքն իրան չի կրթում ու կանոնաւորում. և ալդ հանգամանքը իբր հետեանք տալիս է մի երևութ, որին մենք «անուշադրութիւն» անունն ենք տալիս, աւելի չարմար արտաշաղկոթիւն չունենալու պատճառով։ Անուշաղիւր լիւնը նրա գրածներում երևում է ամեն կողմից. թէ նիւթի ընտրութեան, թէ գրածքի մասերի փոխադարձ կապի ու դասաւորութեան, թէ նիւթը մշակելու եղանակի, թէ գրածքի ձևի ու լեզուի և թէ նոյն իսկ հրատարակութեան կողմից։ Սա մի անարեւոյ կերպով գործող շնորք է, որին անձանթ են գործելու և զանակներն ու ճանապարհները։ Ուրիշ անգամի թողնելով մեր չափոնած

կարծիքի հիմնաւորելը նրա միւս գրածներից բերած փաստերով՝ ասանգամ կանգ կ'առնենք մեր գրախօսելիք գրքուկի վրայ ¹⁾, որ մի տեսակ մարմնացումն է ճուղուրեան գրողի պակասութիւններին։

Ճուղուրեանի պէս գրողին, որ իրականութեան պարզ լուսանկարն է տալիս, որ ոչինչ չի ստեղծագործում սովորաբար, ալ կեանքի էջերն է միաջն արտագրում, ուրիշ չարկութիւնների շարքում՝ աւելի փչողութիւն է հարկաւոր քան երեւակայութիւն. որովհետեւ նրա տւածը գէպերի և դիքերի պարզ պատկերներն են, հասարակ, կրես ու անզարդ, ուր չկա հոգեբանութիւն.

¹⁾ Գրքուկը նոյնանուն պատմութեան արտադրութիւնն է, որ լոյս է տեսել Նոր-Ղարի 1896 թ. 8, 10, 11 և 12 №-ում։ Ենթարկել է փոփոխութեան արտադրելիս թէ ոչ՝ չենք կարող ասել. չենք համեմատել։

քնաւորութիւնների ընդհարում, կըրքերի խաղ ու մրցում. նա երեսն է վերցնում, աչն ինչ որ երևում է. նա չի թափանցում ներսը. Եւ ալդ լիշողութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ երեւակալութեան ալդ առաջին քալը, թէն ունի էլ՝ բաց նա շար անկիրթ է, խառն ու անորոշ:

Գրքուկի նիւթը Ս. Սարգսի չարթին կատարող սովորութիւններն են. նկարագրած է մի նահապետական ընտանիք: Ալդ ընտանիքի պապի անունը նա շիրթում է և մոռանում րաս էջից չեղող. մի տեղ նա Վարդան է (էջ 21), ալ տեղեր՝ Հանէս (էջ 35): Ալդ ընտանիքի անդամները «որդամարդիկ, կանաչք և մանկունք թուով քառասուն» են (էջ 36). մի ալ տեղ ալ ընտանիքի «միմիաչն արուք, օջախի չուրջը երեսուն հոգով մի շրջան» են կազմում (էջ, 62): Մեղ մի քիչ դժւար է թուում, բազմաթիւ նահապետական ընտանիքներ տեսնելուց չեղող, երեւակալել մի ընտանիք, որի անդամների $\frac{3}{4}$ -ը արուներ են, մի ընտանիք, որ ունի «հարսներ» և «մանկունք» ու «աղջկունք»! Խօսք է՝ ասել է, առանց մի րոպէ ասածի մասին մտածելու կամ նկարագրածը չիչելու...

Տարբ. ս. Սարգսի պատմութիւնն է անում. թողնելից մէկը հարցնում է՝ ս. Սարգիսը կենդանի է. դարն ասում է. ուրեմն աչն օրալ պատմածս չիս լսել. երեսնաներն ասում են՝ աչն օրը նա ուշ տուն եկաւ.— «Հա զորթ, ասում է դարը, զու լուսումարանից եղի եկար» (էջ, 41): Նկարեցէք, որ դարը իր ակնար-

կած պատմութիւնն արեւ է «ընթրիքից չեղող» և վերջացրել «կէս գիշերից անց», աչակերոր կանոնաւոր դպրոցի աչակերոր է... Իսկ ալդ ժամանակ, ինչ խօսք՝ որ դաս չի լինի... Այս աչակերորի անունն էլ մի տեղ Մխիթար է դուրս գալիս (էջ 56), ուրիշ տեղեր՝ Գրիգոր (էջ, 48): Եւ ալն:

Այս ամենը ցոյց է դալիս, որ ճշգրտութեանի լիշողութեան մէջ նկարագրելիք տեսարանները կցկտուր, անկարգ ու անորոշ են դուրս գալիս. անձերը որոշ չեն, դէպքերն իրար են խառնւում՝ որ նշանակում է թէ նրա շնորքը կրթած չէ, իսկ ինքն անծանօթ է գրելուն, թէն մօր եօթ դարաւ գրող է և անկասկածելի շնորքի տէր. աչտեղ, ինչ խօսք՝ որ կարող է հաւ մասամբ անվտանգութիւնը դեր խաղալ:

Գանք նիւթին, դրա հետ միանգամաչն և հեղինակի շնորքի մի ալ կողմին: Ըստ երեւութին նրա նպատակն է նկարագրել ս. Սարգսի չարթին զիւղում կատարող սովորութիւնները. բաց նա ուղղակի և միմիաչն ալ նպատակին չի դիմում, ալ խառնում է մի քանի բան իրար հետ և ոչ մէկին էլ կարգին չի հասնում, ու ալդպիսով նպաստում է, որ գրքուկն ինքն ըստ ինքեան քիչ արժանիք ունենայ Գրքուկի մի խոշոր մասը ս. Սարգսի մասին եղած աւանդութիւններն են բռնում, որ ըստ էութեան կապ չունին սովորութիւնների հետ. նրանց կապը օրգանական չէ և մէկը միւսին չէր վնասի, եթէ բացակալէր: Մի տեղ հաղիւ գծւած է ուսումնարան չաճախող աչակերորի

նախապաշարումներից ազատող միջքի և նահապետական հաւատքի ընդհարումը, որ խակի դրւածքի նիւթին չի վերաբերում և կարող է ամենևին չլինել. բոլորովին կարող է զուրս ձգել և Մալաք տափի վալը ընկնելը փռած ցորենն ուտելու եկող խողբերին խռկելիս. լիովին աւելորդ միջնադէպ է: Ինչ էլ ընդդիմութիւնէք ալս գրքովից, որպէս զըրւածքի զլիսաւոր նիւթ, միշտ զուրս ձգելու և կապ չունեցող բաներ կը գործէք:

Այս ամենն ապացոյց է, որ ձուղուրեանը քիչ է ճանաչում ալն անհրաժեշտ վարկութիւնները, որ պիտի ունենալ մի բեղբորխորական գրւածք, ալս ցոյց է տալիս, որ նրա շնորքը չի իմանում իր անելիքն ու նրա սահմանները, ընդդիմութիւն չի անում կարեորի և անկարեորի, հարկաւորի և աւելորդի, զլիսաւորի և մասնաւորի միջև:

Նոյն երեւութն է ձեր աչքին ընկնում, երբ նալում էք ձուղուրեանի գրեւու ձևին. նոյն «աւուշադրութիւնն» ամեն տեղ: Կարճ կապելու համար՝ մի քանի գիծ միալն:—Ո'նց անեմ Ասործ—երթկից զուրս նալելով—սոց անեմ, կառադութիւնը գլուխս ա գալիս» և ալլն (էջ 6): «Երթկից զուրս նալելով» ինչ արաւ ասողը... գրեւու ալլ ձեր կարելի է միալն թաղերախաղերում գործածել և ոչ պարկերներում կամ վէպերում: (Տես նոյնպէս և էջ 16): Այս կարճ խօսակցութիւնը լսեցէք:

—Վհհ. ով տափի ջան. ով դի խեղդիլ—այս ու ալն կողմից հարցրին երեխալքն ու պատանիները:

—Սուրբ Սարգիսը, — խորհրդաւոր ձալնով և կախարդական հալեացքով պատասխանեց տափը:

—Ո'վ ա սուրբ Սարգիսը, տափի ջան,— հարցրեց նրա խոռներից պատանին:

Ի՞նչ է նշանակում «կախարդական հալեացք» ալս դէպքում և ընդհանրապէս, ի՞նչ է նշանակում «թոռներից պատանին», ի՞նչ պատանի, չէ որ ալնորդ «երեխաներ ու պատանիներ» կալին: Մի ալլ տեղ՝ (էջ 37) եղ ու մեղր ուտելուց վերջ տան անդամները «լաղեցան, և սափորներով սաւը ջուրն էլ աներկիւղ գլխներին քաշեցին...» Ինչացու է ալսորդ աներկիւղ բառը. և նոյն տեսակ անտեղի բառեր ու խօսքեր ուրիշ տեղերում: Ի դէպ՝ եղումեղր ասի՝ միտս եկաւ. հեղինակն իր նահապետական ընտանիքի աւանդապահ անդամներին ս. Սարգսի ուրբաթ օրը եղումեղր է ուտացնում. որքան մենք գիտենք, ալլ օրը փոխնձի պասն են միալն բաց անում. հետեւեալ օրն է միալն կատարեալ ուտիսը, երբ խաշիլ են ուտում... Գըրւածքի լեզուն ձուղուրեանի խառն ու անկանոն լեզուն է, ուր գրաբարը, աշխարհաբարն ու դաւառական խօսք ու դարձածները կազմում են մի աններդաշնակ հարեանութիւն, որ սակաւն ալս անգամ չադ լաւ ներդաշնակում է գրքովի չիտթ բովանդակութեան. ալս ամենի վրալ աւելացրէք վադ սրբադրութիւն ու ս. Սարգսի ողորմելի պատկերը...

Այս գրքովը ձուղուրեանի անլաջող գրւածքներից մէկն է, եթէ ոչ ամենաանլաջողն ու վատը: Հետա-

քըրքրական է ազգագրական տեսակէտից, եթէ հեղինակը հաւատարմութեամբ է իր պատկերում մէջ բերել աջն, ինչ պատում են Մալաք տաքերը ս. Սարգսի մասին: Մալաք տաքի ասելով՝ ս. Սարգիսը հալ է եղել և կուել է մեր (լիս-հաւաքի) համար Բլլիանոս թագաւորի և թուրքերի դէմ կուում էլ մեռել է:

Այն հասարակական տեսակէտից հետաքրքրական սերիզ գծեր, օրինակ՝

վերը բերած աշակերտի և նահապետական հաւատի ընդհարումը. Մալաք տաքի՝ թոռներին աղօթել սովորեցնելը և նրանց պառչածի լեզունդաներ պատմելը, բալց դրանք խի որ գծեր են. հեղինակը բաւականաչափ չի վեր հանել ու լաւ պատկերացրել, որ կարելի լինէր կանգ առնել, գնահատել նրանց ու եզրափակումների դալ:

Ն. Աղբալեանց

ԾԱՆԹ. -- «Դարձ» վէպ, արդարագած «Մուրճ» ամսագրից. Թիֆլիս, յուլարան Մ. Դ. Ռուրինեանցի, 144 երես, գինն է 40 կոպէկ:

Երեք վարդապետացու, երևի ԼՂ-միածին ճեմարանը նոր աւարտած, Շիրակի մէջ ամարալին ճանապարհորդութիւններ են անում: Սոքա պիտի վերադառնան ԼՂմիածին սարկաւազ ձեռնադրելու և արդասահման ուղեորելու համար, աչնորեղ աստուածարանութիւն պիտի սովորեն և նոր ուժերով պիտի դան-«...» նորէն հողի և ոգևորութիւն մրցնելու ալ սուրբ կարգերուն և աղօթքներուն մէջ և բծախնդիր ճշտութեամբ ու կանոնաւորութեամբ... կարարելու մեր սրբակրօն պապերու մեղի աւանդած ամէն մէկ ծէսն ու կարգը: Աէպի սկզբում չաղտնում է վարդապետացուներից Արդաշէս Սիրաբեանը միայն, որը գալիս է Խրժ-կոնքի վանքը սպասելու իւր ընկերների: Նոյն վանքը ամարանոց է եկել Ալէքսանդրապոլից Քանեանների ընդանիքը: Պարոն Քանեանը

իրաւաբան է, լաչն զարգացման և հասարակական ձգտումների տէր մի մարդ: Սրանց հետ է նաև տիկին Քանեանի քուր Շուշանիկը, որը թիֆլիսում մանկաբարձութիւն է սովորում: Քանեանների մենակութիւնը նրանց մօտեցնում է Արդաշէսին: Քանեանը նրա հետ վէճի է բռնում, որից մենք ծանօթանում ենք թէ Քանեանի և թէ Արդաշէսի հալեացքների հետ: Արդաշէսը մասնաւորապէս մտերմանում է օրիորդ «Շուշիկի» հետ. սրանց լարաբերութիւնները արդէն խիտ մօ : են դառնում—հեռու զբօսանքներ ձորերում, երկար խոռակցութիւններ: Եւ ահա, երբ ալ մտերմութիւնը ամենամեծ աստիճանին էր հասել, երբ Արդաշէսը սպասում էր նշանակած ժամի հանդիլուն, որ Շուշիկի հետ զբօսանքի գնալ, որի համար... ընդրած էր ձորի ամենէն ժալոտ ու ամենէն

սիպ շաւիղներէն մէկը, որ վերը ար-
դերը կը հանէր. պէտք էր, որ վե-
րելքը դժար լինէր. աչդ անհրաժեշտ
էր, ահա աչդ մոմէնդին գալիս են
Արտաշէսի երկու ընկերները՝ Մի-
նասը և Սերոբը, որոնք ուրախու-
թեամբ բարեւում են Արտաշէսին,
բաւց շուրով նկատում են, որ նրա-
նում ինչ որ փոփոխութիւն կա՛ւ: Մի-
քանի ժամանակից չեղող հասկանում
են իսկական պատճառը, լանդիմա-
նում են Արտաշէսին և տեսնում են
որ նա ամենեին չի էլ ցատում, երբ
նրան ասում են, որ կը հարկադրին
«ձեռնադրողներու ցանկէն դուրս
ձգելու», ալ մի փոքր ցնցւելուց լե-
րող պատասխանում է «ն չափ ալ
խեղցի բան կ'ընեն»։ Վերջապէս
Մինասը զգալով թէ Արտաշէսի խոս-
քից դառնալու լուրը ինչքան պիտի
ուրախացնէ իրենց հակառակորդնե-
րին, վճռում է, ինչ զնով էլ լինի,
նրան տանել Էջմիածին, քանի որ
Արտաշէսը հրաժարում էր նրանց
հետ գնալ, և չուս ունի որ Էջմիա-
ծնում նրան խելքի կը բերէ: Ուստի
դիմում է հէնց իրեն, օրիորդին,
նրան շողոքորթելով, որ եթէ ողե-
նալ՝ Արտաշէսի վրալ ունեցած ազ-
դեցութեամբ կարող է աչնպէս անել,
որ նա վերադառնալ Էջմիածին և չը
դրժէ իւր խոստումը: Եւ իրաւ օրիոր-
դի հետ խօսելուց լերող Արտաշէսը
վճռում է գնալ Էջմիածին, բաւց ոչ
ձեռնադրւելու, ալ շուրով աչնդեղ
հաշիւները մաքրելու, որ գնալ բըժըշ-
կական ֆակուլտէտի համար պատ-
րաստւելու: Ասպիսով կատարում է
Արտաշէսի «Դարձը» աներսիններից»
դէպի «դուրսինները»:

Վէպը հոգեորականութեան մա-
սին մեր ժամանակներում գոյութիւն
ունեցող երկու ծաւրահեղ կարծիք-
ների պատկերացումն է: Մեր պահ-
պանողականների բանակում վերջին
դարիներս աչքի է զարնում մի հո-
սանք—դեռ զպրօցը չաւարտած,
կեանքի և նրա կարիքների մասին
ոչ մի գաղափար չունեցող երիտա-
սարդներ, համարեա պատանիներ,
կուսակիցութեան երդում են տա-
լիս: Դրանց ղեկավարները չափ լաւ
են հասկացել աչդ ձևի նշանակու-
թիւնը, որովհետեւ եթէ երիտասարդը
կեանք է դուրս դալիս, ու լաւ ծա-
նօթանում է կեանքի հետ և եթէ
նա դուրկ չէ գոյութեան կուռում
անհրաժեշտ քաջութիւնից, նա երբէք
հոգեորականութեան չի դիմում ¹⁾:
Եւ ինչո՞ւ ընդունի մի պաշտօն, որը,
սկզբունքի տեսակէտը մի կողմը թող-
նենք, ոչ մի առաւելութիւն չը տա-
լով հանդերձ՝ մի սուր Խմբի կող-
մից արժանացել է փարջաւոր կամ
սեւզլուի անարգական անուանի:
Կեանքում հոգեորականութիւնը գո-
յութիւն ունի իրրեւ մի անհրաժեշտ
չարիք, որի անհետանալու համար
ժամանակ է հարկաւոր միայն: Մի
ժամանակ, իրաւ է, մեր հոգեորա-
կանների ձեռքում կալին հիմնար-
կութիւններ, որոնք աչս կամ աչն
կերպ բախապատրաստութիւն և լաւ
ձգտումներ ունեցող մարդկանց կա-
րիք ունէին—դրանք էին դպրոցները
և նրանց կալածքները: Այժմ աչդ
էլ չը կալ, էլ հասարակական ձըգ-
տումներով մարդը թիւ զորք կատարէ

¹⁾ Աչդ հաւանքը գործում ենք
անճիշդ: ԽՄԲ.

ժխարաջակի հովանաւորութեան տակ, եկեղեցական արարողութիւններ կամ աշխարհական ոգով քարոզներ, արժէ միթէ զրանց համար գիտութիւն և ընդունակութիւն պարապեցնել: Ասենք Տաճկաստանում և Պարսկաստանում մեր հոգևորականների ձեռքին դեռ բաներ կան, բայց այն էլ անունով միայն, իսկ ֆաքտորէն ալդորեղ էլ բան չի կարելի անել: Իսկ կղերականներին անհրաժեշտ է ուժեղացնել իրենց բանակը: Խելքը զբւխին և կեանքին ծառօթ մարդը նրանց ծուղակը չի ընկնիլ, ուրեմն հարկաւոր է որսալ քանի դեռ խակ են, քանի դեռ գիտեն աղգալին եկեղեցու, Գերմանիայի և ասորածարանութեան անունով խելքը կորցնելու չափ ոգևորել:

Այս խնդրի վերաբերմամբ բաւական մտածելու նիւթ է տալիս Պ. Շանթի ալս վէպը. բայց միայն մտածելու նիւթ: Իբրև վէպ դա մեր կարծիքով չափ թուլ է: Հէնց ամենագլխաւորը—Արտաշէսի դարձը, ախար լինչպէս եղաւ, ոչ ոք չի կարող հասկանալ: Դէպքեր չը կան, որոնցից երևար, որ նա խիստ ուժեղ, բողոքող բնաւորութիւն ունի. որ նա իւր ընկերներին հակառակում է և սուս խոստումից լնդ է մնում. բայց ալդ բոլորը լամառութեան տպաւորութիւն է անում: Կարծէք նա բարկացած է, որ ընկերները նրան խանգարեցին Շուշիի հետ պոռոտի կրթալու, և նրանցից վրէժ է առնում: Ընդհակառակը նա մի թուլ, տարօրինակ բնաւորութիւն է. հէնց նրա վարդապետանալու խոստումը—ահա նա ինչ է ասում ալդ մասին. «Եւ

ինչու պէտք է ձեզմէ պահեմ, օրիորդ, ես իմ ընկերներու մէջ միշտ մասնաւոր զիրք մը ունեցած եմ, և ալդ ինձի շողոքորթած է. ուրիշ բան է զգալը, որ չըջապարողներու վրայ աղղեցութիւն մը ունիս. մարդ կարծես ուժ կ'զգալ իւր մէջը. և հիմա կը գիտակցեմ, որ իմ վարդապետանալու որոշման շատ նպաստած է այդ զգացումը: Իհարկէ տղապահան է ալդ փոքրիկ սնափառութիւնը, գուցէ և ծիծաղելի, չըգիտեմ, բայց ալդ ալդ պէտէ» (Գլուխ Թ.). Դէ, իհարկէ ծիծաղելի է: Շատ էլ «ընկերներու մէջ միշտ մասնաւոր զիրք մը ունեցած էք», պարոն Արտաշէս. հապա ահ, որ «չըջապարը միշտ նեղ և գոց կուգալ», որ «ալդ զգացումը (զոցութեան) առաջ ալ տարտամ կերպով միշտ» ձեր մէջ ունեցել էք, որ մի առանձին սէր էք ունեցել դէպի բնութիւնը, որ, ինչպէս ասում էք, ... և որոնք (կրօնի դասերը) ինձի ոչ հերաքրքրած են, ոչ ալ զբաղեցուցած. իսկ ընդհակառակը ձեր (օրիորդի) բնական գիտութիւնները ես միշտ սիրած եմ ու ձեր կասկածածէն ալ քիչ մը աւելի ծանօթ. մասնաւորապէս կենդանաբանութիւնը ու բիօլոգին: Մի կարծէք թէ միայն ձեզի է ծանօթ Դարւինի, Սպենսէրի ու Հիւքսլէի երկերը» (Գլուխ Գ.): Եթէ ուրեմն ալդպիսի բաներ կան, ապա ալդ բոլորն ուր էին հոգևորականութեան խոստում տալու ժամանակ:

Եւ միթէ լուրջ և ուժեղ բնաւորութեան տէր մարդը ալդպիսի բան կ'անէ: Եւ սրան հեղինակը պարկեւրացնում է իբրև հոգևորականու-

թեան դէմ իւր անձով բողոքողի մի օրինակ: Աւրիշ բան է, եթէ նա չունենար ալդ լատկութիւնները խօսք տալուց առաջ, և կեանքի ներքին շրջակայքէն դրանք առաջանային: Բայց ոչ, նա առաջ է ալս լատկութիւններին տէրը եղել. իսկ թէ ինչ էր նրա վարդապետանալու խոսքն, գլխաւոր շարժառիթը — ալդ էլ տեսանք: Նա մինչև անգամ խիստ ուրախանում է, երբ օրիորդը նրան լատկում է Վանեանի խօսքերը «թէ դուք խելացի, մաքուր և ուժեղ բնաւորութեան տէր տղա էք»: Նա ալնքան իրեն կորցնում է, որ բացականչում է. «Ախ, որ ուժեղ քնաւորութեան տէր եմ, ալդ առաջին անգամ ձեր բերնէն կը լսեմ. և Աստուած զիտէ, թէ որքան ճշտ է ալդ. միայն ճշմարիտ է, որ ուժեղ բնաւորութիւնները չափ կը սիրեմ» (գլուխ Թ.): Այս բոլորից հետո է, որ Արդաշէսը մի «խոխ» է և որ նա կեանքի մէջ էլ մի բան չէ կարող լինել. նրա գործերում ապագայի համար լաւ գրաւակաւներ չկան:

Բայց հետաքրքրականն այն է, թէ ինչպէս Արդաշէսը իւր ալնքան հակառակ հակումներով ընկել էր հոգևորականութեան ճիւղերի մէջ: Արդաշէսի իրեն բացառութիւնը խիստ անբաւարար է: Արդաշէսի նման մարդիկ մեր երկրասարդ հոգևորականների մէջ չափ կան: Այս տեղ գլխաւորն այն է, թէ ինչ միջոցներով են պատաններին վարաւոր հովանաւորութեան տակ մըրցնում: Վէպում այս կողմի պակասութիւնը խիստ զգացում է. անհրաժեշտ էին և վարդապետացունե-

րի ուսուցիչների տիպերը, որոնք Վանեանի մէջ զարմանք են չարուցել, թէ ինչպէս իրենց լուրջ կրթութեամբ մտնել են մեր քաղաքակրթութեան համար պատիւ չբերող ալդ դասակարգի մէջ: Ապա անորոշ է թողնւած Արդաշէսի անցեալը, նրա հակումները ուժեղ կերպով չեն արտայայտւած. դէպքեր, ֆաքտեր են պակասում, որոնցով մենք կարողանալինք համոզել որ Արդաշէսը ալդ կեանքի համար չէր սիրողւած և աւելի ևս սրտանց ուրախանալինք նրա դարձի համար: Մի օրինակ. Տուրգենևի Բազարովը ընկերով մօտեկած օրաւ հէնց հետեւեալ առաւօտը կանուխ վեր է կենում, փախք վերցնում, գնում է շրջակայքում թափառելու և վերադառնում է ցեխոտ, ձեռքին անարդիական փորձերի համար մի քանի գորտ բռնած: Մի դէպք, որ ալնքան խիստ բնորոշում է Բագարովի հակումները և միանգամից զգալ է տալիս, որ սա դատարկ բաների վրայ ժամանակ կորցնել չգիտէ: Եթէ Արդաշէսի դպրոցական կեանքից մի դէպք լինէր նկարագրւած, որից մենք կարողանալինք տեսնել նրա հակակրանքը դէպի ծէսերը, ձեռնապահութիւնները և իմանալինք թէ նա ինչ է ուզում զրանց տեղ, ալն ժամանակ Արդաշէսը պ. Շանթի նկարագրութեամբ մեզ հասկանալի կը լինէր, մասամբ գոնէ: Գուցէ կ'ասեն թէ խժկոնքում ժամերգութեան տեսարանն արդէն ապացոյց է: Բայց չէ որ ալդ ժամանակ նրա մէջ արդէն ընկել էին փոփոխութեան սաղմերը, և որ գլխաւորն է, նա չէր

ուզում, որ իրեն Բանեանները տեսնեն աղբոր ժառանգակի հազած:

Եւ աւսպիսով վէպի հիւսածքը աւելի լաջող կարելի կը լինէր համարել, եթէ Արտաշէսի բնաւորութիւնը աւելի խնամքով լինէր պարկերացրած, Արտաշէսի եւ նրա ընկերների զպրոցական կեանքից տեսարաններ լինէին, որոնք ցոյց տալին, թէ ինչպէս աշխուղ ամեն բան սուր զգացմունքներ քնեցնող եւ անհարակաճութիւնը ձնջող ուղղութիւն ունի. նրանց ուսուցիչները եւ ղեկավարները իր տիպերը լինէին, թէ ինչպէս սրանք պատանիներին դեռ զպրոցի պարտերի սահմանում վարաջալէ են հազցնում եւ հնարաւորութիւն չեն տալիս կեանքի հետ ծանօթանալու, եւ վերջապէս նրանց բոլորապէս սգնորելուց լեւոյ վարդապետանալու խոտորում առնում, որից չիտ կենալուց ամաչում են խեղճ պատանիները: Ապա Արտաշէսն ընկներ մի կեանքի մէջ, որ ակընդարձի տեսնէր, թէ առանց վեղարի էլ մոզովը լին կարելի է ծառայել, ալն ժամանակ ամեն բան պարզ կը լինէր մեզ համար:

Բացի Արտաշէսից միւս տիպերն էլ թուլ են: Բայց հիւսնալի է վառահալըը, աշխատն բնական, որ մարդ իրեն անմիջապէս մի վանքի վանահօր խցի դռանն է գգում:

Մեզ թուում է, որ ոչ Շանթի աչս վէպը չորապ զրութեան արդիւնք է. խնամքով վերաբերմունք զէպի վէպի գեղարուստականութիւնը չէ եղել: Եղել է ցանկութիւն, որքան հնարաւոր է պարզ պատկերացնել երիտասարդ վեղարաւորների հալեացք:

Ների նեխածութիւնը, անշունչին շունչ տալու ցանկութիւնը, իսկ սրանց գործի անբնականութեան տմենաչնչին օրինակ անդամ պակասում է, բացի ժամերգութեան առթիւ վանահօր հետ ունեցած վէճից:

Վէպը ունի գեղեցիկ նկարագրական կրթներ. ինչպէս վանքի ներսի նկարագիրը առաւօրեան ժամերգութեան ժամանակ—որը աշխատն հիւսնալի է. չենք կարող մեզ զրկել հաճութիւն եւ նրա մի մասը չրերել աւտեղ.—«Նուրսի նորածին լուր եկեղեցիին նեղ ու երկար փոքրիկ պատահաններէն հաղիւ ներս կը սպրդէր. եւ թանձր խաւար էր գիղեր անկիւնները, սիւներու ետեւը եւ դմբէթին փոսին մէջ»:

«Խորանին վրայի զուգ մը մոմերու ուժասպառ լուսերը վարդապետի արտասանած իւրաքանչիւր բառէն կարծես կը սառսռալին, տեսակ մը հիւսնալու գեղնութիւն թափելով իրենց անմիջական մօտիկ փոքր տաճարութեան մը վրայ, որ հեղձնեղէ, որքան հեռու աշխատն աւելի կը գուռնաթափէր, կը մարմրէր մինչեւ որ մութի շերտերուն մէջ վերջնականապէս լսեղղւեր»:

«Վարդապետը սիւնին տակը արծանացած իր աղօթքները կը ծամծմէր իրարու ետեւ. . . եւ ալն (Ե. գրութիւն):—Տուրդներն զրչին է չարսկի»:

Բայց եւ կան աւսպիսի սխալներ էլ. մեր կարծիքով առաւօր կանուխ, դեռ չլաացած, քաղցած փոքր երեք հնարաւոր չէ ալն տեսակ երկար ու բարակ վէճ ունենալ, ինչպիսին նկարագրւած է Վ.Ա. գլխում, Թէն տա հասարակ բան է, բայց ուշադրու-

թիւն է գրաւում. դաք վէճերն էլ
օրւայ մէջ իրենց ժամանակն ունին՝
երեկոցեան և գիշերը, երբ մարդու ջշե-
րը աւելի լարած են: Յիշում էք Րու-
դինը—заорались до пѣтушковъ.

Բայց ջնաւելով այս բոլորին իւր
շօշափած խնդրի պատճառով մանա-
ւանդ «Դարձը» մեծ հետաքրքրու-
թեամբ է կարդացում:

Մար. Յար.

ՄՈՒՐՋԻ ՄԻ ԳՐԱԽՍԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻԻ

Խմբագրութիւնս ստացել է րպագրութեան համար հետեւեալ գրութիւնը:

19 մարտի 1899, Աստրախան.

Յարգոյ խմբագիր!

«Մուրճ»-ի րարուոյս չունարի համարում կարդալով պ. Ա. Ա. գրախօսականը «Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութեան» մասին՝ հարկ եմ համարում սոյն ճամակով ուղղել աչն մի քանի սխալներն, որոնք թուլաբարած են նորա կողմից:

1. Գրախօսն ասում է, որ իբր թէ լիշեալ գրքի մէջ վերապատմած և նոյն իսկ արտադրւած է պ. Նրիցեանի «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն» գրքից մի քանի տասնեակ էջեր (որն գրքի էջ 51—102 և չարկապէս էջ 70—102), աչն ինչ պ. Նրիցեանի դրածից փոխ առած վազ միմիայն 16 էջ, 70—94:

2. Աստուածաբուր եպիսկոպոսի սաներից մէկը, Արխաղէսը վարդապետ չէ ձեռնադրել. նա Զմիւռնիալից գնացել է Աղէքսանդրիա, իբրեւ աշխարհական և, ալդ կոչման մէջ էլ մնացել է. զոնէ քննադատւած գրքի մէջ չկալ որ և է հիմք ենթադրելու թէ նա ձեռնադրւել է երբ և իցէ:

3. Թաղիադեանցի մասին կարդած ծանոթութեան մէջ (էջ 99) ասւած է. «էջ 244-ի տողերից կարելի է եզրակացնել թէ հեղինակը կարծում է որ Թաղիադեանցը Հնդկաստանից 1831-ին Նրեան և 1832-ին Էջմիածին վերադառնալուց չեղող՝ նորից ուղղակի Հնդկաստան վերադարձաւ. բալց դա սխալ է, մեզ չալտնի է որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Աղանի Ստեփաննոսի ժամանակ (նա պատրիարք էր 1831—39 թ.) Թաղիադեանցը Կ. Պոլսումն էր և ուսուցչութիւն էր անում»:

Մեզ միանգամայն զարմացնում են վերոորոշեալ խօսքերը. 244 երեսում մենք միայն աչս ենք ասել «թէ աչս վերադարձից չեղող Մեսրոպը որքան ժամանակ է մնացել Էջմիածնում և երբ է հեռացել—չգիտենք». և միթէ աչս տողերից կարելի է եզրակացնել թէ մենք կարծում ենք, որ Թաղիադեանցն Էջմիածնից 1832 թւին ուղղակի Հնդկաստան է վերադարձել: Թէպէտ և ալդպէս ասելով՝ աւելի հիմնական կարծիք չալտնած կըլինէինք քան պ. գրախօսը, որ կամենում է ասած լինել, թէ Թաղիա-

դեանցը Էջմիածնից նախ Պոլիս է գնացել: Եթէ պարոնին չալոյնի աղ-
բիւրն, որի վրայ հիմնուած է, Յովհաննէս քահանայ Մկրեանի կազմած
կենսագրութիւնն է, պարզ է ուրեմն, որ ալդ խօսքերով նա մեղանչում է
և աղբիւրի դէմ: Յիշեալ կենսագիրն, ընդհակառակն, կարծում է որ նա,
Թաղիադեանցը Էջմիածնից ուղղակի Նոր Զուղա է գնացել (էջ 91) և ոչ
կ. Պոլիս, ուր եկել է միայն 1838 թւին. «Մետրովք կը ժամանէ ի պ. Պո-
լիս չամին 1838 մալիս ամսուն, որ ադեհ պարտիարք էր Տէր Ստեփան-
նոս... վերաձալնեալն Աղաւնի» (էջ 98):

Ապաքանով վերջացնում ենք մեր խօսքը. ըստ որում չենք կամենում
կանգ առնել պ. գրախօսի մի քանի սխալ հալեացքների և անճիշտ ըմ-
բռնումների վերաջ, զորա մասին կալ ընթերցողների դատաստան.

Ա. Ե.

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն

Նամակագրի դիմումը «ընթերցողների դատաստանին» ընդգրկմախօսի
կողմից լուծեան տրած կէտերի վերաբերմամբ՝ նախ ենթադրել է տա-
լիս ալն թէ, Ա. Ե.-ի կարծիքով, ալդ «մի քանի սխալ հալեացքները և
անճիշտ ըմբռնումները» իբր թէ ալնքան ակնյալոյն են որ ամեն ընթեր-
ցող կը նկատի. և ապա «ընթերցողների դատաստանին» դիմելը «ան-
յայտ թողած կէտերի վերաբերմամբ զգացում է իբր մի սուբրաձգութիւն»
դրախօսի ոչ միայն հասկացողութեան ալ և բարեխղճութեան վրայ: Գրա-
կանութիւնը ալդպիսի լախուռն պարսաւներ չի սիրում. բայց ալդ հանգա-
մանքը սփալում է մեզ աւելի երկարաբան լինել: Շրապում ենք անցնել-
մեզ առաջադրած երեք չալոյնի կէտերին:

Կէտ 1. Մեր գրախօսականի մէջ, վերաբերեալ պ. Սրիցեանի գրքից
փոխառնելուն, ծանրութեան կէտը դրած էր ալն բանի վրայ, որ Շահ-
խաթունեանցի կենսագրութեան համար, մեր կարծիքով, հարկ չկար պատ-
մել իւր բոլոր ընդարձակութեամբ ալն իրողութիւնները, ուր Շահխաթու-
նեանցը անձնապէս երկրորդական դեր է կատարում կամ բնաւ դեր չի կա-
տարում, հետևապէս շեղումներ են և ոչ բուն առարկային (Շահխաթունեանցի
կենսագրութեան) վերաբերող. մանաւանդ որ ալդ իրողութիւններից ոմանք
արդէն յայտնի են պ. Սրիցեանի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն գրքից: Արիս-
տակէս եպիսկոպոսը, ուրեմն, նկատում էինք մենք, ոչ միայն շեղումներ է
անում, ալ և ալդ չալ ընդարձակ շեղումների մէջ պարունում է մի ալ հե-
ղինակի գրքից արդէն յայտնի իրողութիւններ: Ահա մեր գրած և Ա. Ե.-ի ալ-
նարկած յոդերի գլխաւոր իմաստը: Ա. ամենից առաջ պէտք էր խմատից
բռնել: Մեր գրածի իմաստը կը պարզէր, Ա. Ե.-ին ալն, ինչ որ բաւական
նաչափ որոշ չէր վերը ակնարկեալ յոդերի մէջ: Սակայն ահա մեր խակա-
կան խօսքերը.

...«Ներկայ դէպքում ալդքան ընդարձակ շեղումների առհրա-
ժեշտութիւնը մեզ համար ակնյայտնի չեղաւ, նամանաւանդ որ
գրքի մի տեղում դժբա համար հարկաւոր է եղել վերապրման
և նույն իսկ արտադրակ պ. Ներիցեանի «Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսութիւն» գրքից մի քանի տասնեակ էջեր (տես գրքի
էջ 51—102 և չափապէս էջ 70—102)»:

Ի դիմաց այն հերքումի, որ անում է Ա. Ն.-ն իւր նամակում ալդ կէտի
վերաբերմամբ, ուր նա բնաւ ուշադրութեան չի առնում մեր տողերի զը-
խաւոր խմատը, մենք մեր գրախօսականի վերաբերեալ տողերը կարող ենք
ուղղել միմիայն այսպէս.

..Ներկայ դէպքում ալդքան ընդարձակ շեղումների առհրաժեշ-
տութիւնը մեզ համար ակնյայտնի չեղաւ, նամանաւանդ որ գրքի
մի քանի տասնեակ էջերում հարկաւոր է եղել նորից պատմել այն,
ինչ արդէն յայտնի էր պ. Ներիցեանի «Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսութիւն» գրքից (տես գրքի էջ 51—94) և նույն իսկ ընդարձակ
արտատպումներ անել այդ գրքից (տես չափապէս գրքի էջ 70—94):

Նւ իրաւ, բաց ենք անում դրախօսած գրքի էջ 51, ուր շօշափւում է
Էջմիածնի միաբանների բողոքի խնդիրը ընդդէմ Յովհ. Կաթող. Կարբեցու,
որը սխալում է Գրիգոր արքեպիսկոպոս Արղւինցու սոսկական բողոքա-
գրով Կարբեցու դէմ. ալս բողոքագիրը, որը ոչ մի կերպ չի վերաբերում
Շահաթոնեացի կենսագրութեան, գրած է գրքի էջ 52—56, Արդ, ալդ
նույն բողոքագիրը, թէև աշխարհաբար թարգմանութեամբ, գտնում ենք
Ներիցեանի վերը լիւծած 2-րդ հատորի 161—164-րդ էջերում: Ասպ գրա-
խօսած գրքի էջ 56—69 դրած է ութ միաբանների բողոքագիրը Կար-
բեցու դէմ, Բայց ալդ նույնը, միայն աշխարհաբար թարգմանութեամբ,
տպւած է պ. Ներիցեանի գրքի էջ 165—178:

Այսպիսով ուրեմն, գրախօսած գրքի 51—69-րդ էջերում գոկումէն-
տալին եղանակով պատմած իրողութիւնները յայտնի էին ընթերցողներին պ.
Ներիցեանի գրքից: Ալդ ենք կամեցել ասել վերապատմել խօսքով, որ վերը շտկե-
ցինք «նորից պատմել» խօսքով, որովհետև առաջինով կարող էր հասկաց-
ւել թէ Արիստ. եպիսկոպոսը ոչ միայն նույն դէպքերն է պատմում ինչ ար-
դէն Ներիցեանն արել է, ալ որ ալդ 51—69 էջերում ևս հեղինակը իւր
թէ Ներիցեանի գրքից է օգտուել իսկութիւնը սա է, որ նույն ալդ էջերում
Արիստակէս եպիսկոպոսը ան դոկումենտների բնագիրներն է հրադարա-
կում, որոնք աշխարհաբար թարգմանութեամբ արդէն չափնի էին ընթեր-
ցող հասարակութեան պ. Ներիցեանի գրքից: Մենք հարկ չենք համարել
մեր գրախօսականի մէջ ալդ հանգամանքը շեշտել այն պարծառով, որ
Արիստակէս եպիսկոպոսի գրքի ալդ էջերում հրադարակած բնագիրը դո-
կումենտները Շահաթոնեանցին վերաբերեալ ոչ մի նոր բան չեն պար-

դում քան ինչ պարզեւել էր նոցա աշխարհաբար թարգմանութիւնից պ. Ներիցեանի գրքում:

Չնայած դորան՝ ինքն ըստ ինքեան անարժէք բաներ չենք համարել թէ ալդ և թէ ալլ զոկումէնդները, որոնց առիթով գրել էինք՝ «Ալդ կորոնները, չար կարեոր 19-րդ դարի Հալոց հոգեորականութեան պատմութեան համար, ավստս է հրատարակել միջանկեալ էջերի ծնով. նոքա պէտք է լատուկ գրաւծների մէջ իրենց տեղը գործեն և կամ ուղղակի հրատարակեն իբրեւ պարզ նիւթեր» (որես Մուրճ անցեալ № 1, էջ 87, ձախ սխալ):

Նրբ Ա. Ն.-ն մեր գրածի դիմաց ուղղակի չաչրնում է թէ «աչնինչ պ. Ներիցեանի գրաւծից փոխ առած կալ միմիայն 16 էջ, 70—94»—նա կարարեւապէս զանց է առնում աչն չարժառիթը, որով մենք լիչել էինք Արիստակէս եպիսկոպոսի գրքի 51—70 էջերը և տեղիք է տալիս ընթերցողին կարծելու, թէ մենք անհիմն կերպով չիշարակած լինենք ալդ 20 էջերը ի վնաս գրախօսած գրքի:

Արդարապումը, մեր գրախօսականի համեմատ, հասկացում էր զրքի էջ 70—102. Ա. Ն.-ն չորկում է՝ «70—94»: Ստուգելով գրանք որ ալդ ճիշդ է, թէն չենք կարող երաշխաւոր լինել, թէ ալդ 25 էջերում իսկական արդարապաւածը «16 էջ» է և ոչ աւելի. Անուամենայնիւ թերես աւելորդ չէ աւելցնել, որ Ա. Ն.-ն էջերի թիւը հաշւելով հաշի չի առել չորս երեսի մի զոկումէնդ (էջ 80-83), որ Արիստ. եպիսկոպոսի գրքում բնադրով է առաջ բերած, իսկ Ներիցեանի գրքում թարգմանաբար:

Այս կէտին վերջ տալուց առաջ ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում հետեւեալ հանդամանքի վրայ. հեղինակը, իւր գրքի 70-րդ էջում չաչրնում է՝ «...վասնորոյ օգտում ենք պ. Ալդ. Ներիցեանի զնահատելի աշխատութիւնից», և ծանօթութեան մէջ դնում աղբիւրը աչսպէս. «Ամենայն Հալոց կաթողիկոսութիւնը և ալլն մասն բ. եր. 183—228»: Հեղինակը իւր ալդ խօսքերով կամեցել է չաչրնել թէ ինչ որ աչնուհետ պատմեւելու է Ներիցեանի գրքից է լինելու Բալց արդարապութեան ձեով է լինելու ալդ, թէ ոչ՝—ալդ խնդիրը նա թողնում է անորոշ ընթերցողի համար. չակերտներ նա զնում է միաչն զոկումէնտների սկզբում և վերջում, և ընթերցողը անորոշութեան մէջ է մնում թէ՛ արդեօք զոկումէնդներից զուրս տողերը ումն են: Յետոյ. օգտելը Ներիցեանից հասնում է 79-րդ էջին, և 80-երորդից սկսում է մի զոկումէնդ, որի համար գրած է ալս ծանօթութիւնը՝ «Թուղթը խոնաւութիւնից փրած լինելով՝ տեղ-տեղ փշրել է»: Բալց թէ զա Էլ Ներիցեանի գրքից է թէ ոչ, —ալդ նա չի չաչրնում, և հարկ կը լինի հեղինակի միջամտութիւնը, որ սլարդի թէ ալդ զոկումէնդը հեղինակի սեփական աղբիւրից է:—Բալց դեռ չպրծանք. Ալդ սեփական զոկումէնտից չետոյ չարունակում է պարմութիւնը զարծեալ անչակերտ և չակերտաւոր

տողերով մինչև էջ 94-ի կէսը: Ումն են պատկանում գէթ չակերտաւոր ղոկումէնորները:—ոչ մի խօսք ալդ մասին: Բանից ղուրս է գալիս որ զոքա շարունակութիւն են Նրիցեանից արւած քաղաւանքի: Բաւց ալդ կը հասկանալ միայն երկու գիրքը իրար հետ համեմատողը, որը կարող է չաջողութեամբ վերջացնել իւր ալդ անշահ գործը գիշեր լուսացնելով: Սոսկ ընթերցողը ալդ չի կարող իմանալ:—Բաւց դարձեալ չարձանք, որովհետեւ էջ 94-ի կէսից շարունակուում է պատմութիւնը անչակերտ տողերով մինչև էջ 95-ը, որից արդէն սկսուում է մի ղոկումէնոր որ տնում է մինչև էջ 100-ի կէսը: Եւ դարձեալ ոչ մի ծանօթութիւն ալդ մասին: ու ընթերցողը կատարեալ անպատշաճ մէջ է թէ արդեօք ալդ ղոկումէնորը սեփական է թէ շարունակութիւն է Նրիցեանից արած փոխառումներէ: Դարձեալ ուրեմն պէտք է զիտել Նրիցեանի գրքին ու ժամերով որոնել թէ աղետեղ կա՞լ արդեօք ալդ ղոկումէնորը թէ ոչ: Մի գրախօսից արդէն չափից ղուրս շնոր չի պահանջում արդեօք, երբ նորան դատապարտել են ուզում անվերջ պրպտումներէ՝ հասկանալու համար աչն, ինչ գրքի հեղինակի պարտն է պարզած դնել ընթերցողներին առջև?

Ներուպացին վաղուց վճռել է ալդ տխնիկական ինդիրը, չաշտնելով որ ծանօթութիւն պէտք է դնել ումն անգամ մի քաղաւանք անելիս, ցոյց տալով աղբիւրը (գրքի անունը, էջը). և երբ ալդ կանոնը չի պահպանւած սխտեմական կերպով՝ գրախօսը սլիտի տրտնջալ հեղինակից դորան վերաբերեալ որ և է սխալմունքի համար, և ոչ թէ ընդհակառակը:

Կէտ 2. Արիստակէս Ալթունճեանցի մասին ալ աղբիւր ունեցած չլինելով՝ ընդունում ենք որ նա աշխարհական է մնացել, և ալժմ չենք կարող մատնանիշ լինել աչն տողը որը մեզ առիթ է տուել կարծելու թէ նա ձեռնադրուած է եղել: Նրեի մեզ սխալեցնողը աչն հանգամանքն է եղել որ Արիստակէսը Պոլիս և ապա Ջմիւռնիա ղրկուեց ուսում ստանալու և ապա ձեռնադրուելու չօգտով: Ալդ կէտը չամենաչն գէպս գուրկ է կարևորութիւնից:

Կէտ 3. Թաղիաղեանցի առիթով Ա. Ն. ն վերաբրադրոււմ է իւր գրքի մէջ գրածը ալսպէս՝ «244 երեսում մենք միայն ալս ենք ասել թէ ալս (=Հնդկաստանից) վերադալ ձից լեւոյ Մետրովը (=Թաղիաղեանց) որքան ժամանակ է մնացել է՛մլածնում և երբ է հեռացել—չգիտենք»: Եւ զորսնից լեւոյ Ա. Ն.-ն մեզ հարց է տալիս՝ «միթէ ալս տողերից կարելի է եղրակացնել թէ մենք կարծում ենք, որ Թաղիաղեանցն էջմիածնից 1852 թւին ուղղակի Հնդկաստան է վերադարձել»: Մենք սորորագծեցինք «միայն» խօսքը, որովհետեւ Արիստակէս կպիսկոպոսի աչն տողերից արդարև հրէշաւոր բան կը լինէր եղրակացնել, թէ հեղինակի կարծիքով Թաղիաղեանցը ուղիղ Հնդկաստան գնաց: Եւ ինչո՞ւ ոչ Չինաստան: Տպաւորութիւնը բոլորովին ալ կը լինէր, սակաչն, եթէ Ա. Ն.-ն նեղութիւն կրած ու մի քանի տող էլ շարունակած լինէր իւր գրքից քաղաւանքը. և ընթերցողը կը կարգար հետեւեալը:

«Թէ ալս վերադարձից փոքր Մեսրոպը (=Թաղիաղեանց) որ-
քան ժամանակ է մնացել էջմիածնում և երբ է հեռացել—
չգիտենք. ունինք նորա մի նամակն ևս առ Ներսէս Կաթողի-
կոս, գրած Կաթիկաթալից (=Հնդկաստանում) 1846 թ. հոկտ.
25-ին, որով օգնութիւն է խնդրում հայրապետից...»:

Եւ ահա ալս րոգերից մենք կարելի ենք համարել եղբակայնիւ «Թէ
հեղինակը կարծում է որ Թաղիաղեանցը «նորից ուղղակի Հնդկաստան
վերադարձաւ», քանի որ հեղինակը էջմիածնից հեռանալու ժամանակի
մասին անպարտախն հարց տալուց անմիջապէս չեղող լիշարակում է Ներ-
սէս Կաթողիկոսի Հնդկաստանից Թաղիաղեանցի գրած նամակ ստանալը
1846 թ-ին. այդ մէկը ի նկատի ունեցէք, այժմ որ Թաղիաղեանցին Ներ-
սէս է 15 երես (էջ 231—246), ուր լիշած է նորա երեսն, էջմիածին,
Հաղպատ, Թիֆլիս, Շուշի, Հնդկաստանի մի քանի քաղաքներում եղած
լինելը, և ոչ մի անգամ չի լիշարակում նորա եղած լինելը Կ. Պոլսում:
Ահա ինչու անպարտէ՛ չհամարեցինք մեր զրախօսականի մէջ լիշեցնել թէ
գրքի հեղինակին և թէ միաժամանակ մեր ընթերցողներին, որ Թաղիա-
ղեանցը նախքան Հնդկաստան վերադառնալը՝ Կ. Պոլսում եղաւ, որ նա
ուսուցչութեամբ պարապեց: Այդ երկու իսկ երկրորդ ահա:

Մեր լիշեցրած իրողութիւնը աւելորդ չպիտի համարէր գրքի հեղի-
նակը նամանաւանդ, որ դորանով մի յայտնի չափով լուծումն էր ստանում
նորա ցած հարցը՝ թէ երբ է հեռացել Թաղիաղեանցը էջմիածնից՝ 1832-ից
փոքր Գննադատութիւնան մէջ ընդունւած մեթոդի համաձայն, երբ մի հե-
ղինակ չգիտէ հաշուութեամբ մի եղելութեան ժամանակը, ապա նա պիտի
աշխատի գէթ ժամանակի մերձուոր սահմանները որոշել: Երբ 1832-ից փոքր
միայն 1846 թականն է լիշում,—դորանով տեղիք է տրուում ընդունելու որ
լիշալ անձը հեռացաւ էջմիածնից ոչ աւելի ուշ քան մինչև ալդ տարին. բայց
երբ լիշեցնում ենք նորա եղած լինելը Կ. Պոլսում Ստեփանոս Աղաւնիի ժա-
մանակ, որը պատրիարք էր մինչև 1839 թականը, ուրեմն հարցը լուծելու
համար մենք շահում ենք արդէն եօթ տարի, քանի որ անորոշ ժամանա-
կամիջոցը փոխանակ 1832-ից մինչև 1846-ը երկարցնելու, այժմ կ'ընդու-
նենք իբրև հաստատ՝ 1832-ից մինչև 1839-ը: Այժմ բանից երևում է որ,
հայր Մկրեանի ասելով, Թաղիաղեանցը եկած է եղել Կ. Պոլիս 1838-ի
մայիսին. դարձեալ մի տարի վատարակ. նուրից իմանում ենք թէ նա Կ.
Պոլիս գալուց առաջ Նոր-Ջուղա է եղել—դարձեալ առնւաղն մի տարի
վատարակ, որովհետև էջմիածնից Նոր-Ջուղա շնալը, այնպէս մի առժամա-
նակ մնալը և այնպիսի Կ. Պոլիս հասնելը կը պահանջէր առնւաղն մի
տարի. այսպիսով իջանք 1836 թականը. և ահա անորոշ հարցը սահ-
մանափակւած 1833-ի և 1836-ի միջերկր: Փոխանակ, ուրեմն, ասելով՝
«Երբ է հեռացել—չգիտենք», ինչպէս Արիստարկէս եպիսկոպոսն է անում,—
մենք կ'ասէինք՝ «հեռացել է 1833-ի և 1836-ի միջերկր»:

Սակալն կանգ առնենք. ալսքանը աւելի քան բաւական է ցոյց տալու համար որ Արիստակէս եպ. Սեղրակեանին վերագրած կարծիքը մենք զուրս ենք բերել ոչ թէ բռնազբօսիկ կերպով, այլ լաւ կշռելուց չեղով: Յոյց տւինք նաեւ, որ մի տեղեկութիւն աւելցնելով Արիստակէս եպիսկոպոսի տւածի վրա՝ մենք մի աւելորդ բան չենք արել, քանի որ ալդ տեղեկութիւնով մի չափ պարզուած է ալն հարցը, որ Արիստակէս սրբազանը դնում է իւր գրքի մէջ, բալդ որին ինքը միայն «չգիտենք»-ով է պատասխանում: Մենք զգուշութիւնը դեռ աւելի հեռուն էլ ենք դարել, գրելով Արիստ. եպ. Սեղրակեանի գրքի ալս ինչ տողերից «կարելի է եզրակացնել թէ հեղինակը կարծում է որ...», ասել է թէ մեզ նման ամեն մի ընթերցող կարող է ալդ նուէնը եզրակացնել, իսկ թէ Արիստակէս եպիսկոպոսը գիտէր արդեօք մեր հաղորդած տեղեկութիւնը բալց հարկ չի դատել չիշելու, թէ չգիտէր—ալդ մենք գուշակել չէինք կարող. ըստ մեզ՝ սխալ է գործել որ չի չիշել, եթէ միայն գիտէր. բալց մեր գործը չէր գրքի սահմանից դուրս՝ հետամուտ լինել հեղինակին. գրախօսի համար գրքում տպածն է քննութեան առարկան:

Ա. Ս-ի ալդ նուէն կէտ Յ-րդի առիթով կարող ենք ասել, որ մեր տեղեկութեան համար Թաղիադեանցի Կ. Պռլիս եղած լինելու մասին Յովհաննէս քահանայ Մկրեանի կազմած կենսագրութիւնը չէ աղբիւր ծառայել, և ալդ պատճառով մենք չենք մեղանշած և աղբիւրի դէմ. որպէս և չենք մեղանշած հեղինակի գրածի դէմ. ալ, ընդհակառէ, չադ հաւատարիմ ենք մնացած մեր ունեցած թէն ոչ լիակատար և պատահական աղբիւրին: Ուրախ կը լինէինք եթէ չիշեալ կենսագրութիւնը մեր ձեռքի տակ եղած լինէր. ալն ժամանակ մեր տեղեկութիւնը աւելի ևս լիակատար կը լինէր:

Ա. Ա.

ՆԱԽԹԱՅԻՆ ՔՐՈՆԻԿ

ՖԻԻԴՈՆ ՄԱՐԿԱՆԵԱՆԻ

II

ԲԻՐԻ-ԷՅՐԱԹԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱԽԹԱՅԻՆ ՀՈԳԵՐԻ ԱՃՈՒՐԴԸ

16—18 փետրւարի 1899 թ.

16—18 փետրւարի Բաքւայ արքունական պալատի դահլիճում տեղի ունեցաւ Բիրի-Էյրաթի պետական նաւթալիճ հոգերի աճուրդը:

Ինչպէս գուշակել էինք՝ աճուրդը չափ քաղմամարդ և աղմկալի էր: Աճուրդին բացի տեղական արդիւնագործներից մասնակցում էին նաև մեծ թւով օտար քաղաքացիներ, նոյն իսկ մալրաքաղաքներից եկած վաճառականներ:

Համաձայն նախնական չափարարութեան՝ 16-ին փետրւարի կէսօրուայ ժամի 11-ից Բաքւայ նահանգի և Գաղստանի շրջանի պետական կաւածների կառավարիչ պ. Շապոշնիկովը, ներկայութեամբ Կովկասի լեռնալին վարչութեան II շրջանի կառավարիչ պ. Գաւրիլովի և ալ ասորիճանաւորների, սկսեց աճուրդին մասնակցողներից ընդունել ծրարների մէջ փակած չափարարութիւնները իրանց կանխավճարով: 12¹/₂ ժամին դահլիճ մտաւ տեղիս նահանգապետ պ. Ռոգէ աճուրդին նախագահելու: Մինչ ալդ ժամանակ ներկայացրած էին մօտ 170 փակած ծրարներ և դրամ մօտաւորապէս 4—5 միլիոն ռուբլի: Ուղիղ ժամը մէկին նահանգապետը դիմելով հասարակութեան հարցրեց՝ արդեօք ոչոք ալ ևս ներկայացնելու չափարարութիւն չունի. և հինգ րոպէ անցնելուց չոր, հրէ նոր չափարարութիւններ ներկայացնող չեղաւ, նորից խօսեց և չափոնեց, որ աճուրդի նխադր արդէն բացւած է համարում և ալ ևս չափարարութիւններ չեն ընդունելու:

Գահլիճը լի էր խուռն բաղմութեամբ, զանազան դասակարգի և ազգութիւնների պարկանող մարդկանցով: Ասեղ զցելու տեղ չկար բառի-

բուն նշանակութեամբ: Մի քանի ոստիկաններ պահպանում էին կարգը, ածուրդին մասնակցողներին հետ վարելով ոչ այնքան էլ քաղաքավարի: Ամենքն էլ աշխատում էին քիչ մօտ լինել նահանգապետի սեղանին, որպէս զի լաւ լսէին թէ ո՞վ, ի՞նչ գին, որ Տէ հողի համար առաջարկեց և նշանակէին նախապէս ձեռքներին պատրաստած թղթերի վրա: սակայն զուր աշխատանք. դահլիճում դեղ չկար ոչ առաջ և ոչ էլ չեղ զնալու: Նւ ալդպէս օրօրում էր մարդկային պատը: Մի տարօրինակ անհամբերութիւն, հոգեկան կռիւ էր արտապատում դահլիճում զոնուղ հասարակութեան դէմքը: Ածուրդի նիստը բացւած համարելուց մինչև առաջին ծրարը բանալը մի խորին գերեզմանական լուսթիւն տիրեց դահլիճում, որը խանգարում էր ծրարի թուղթը կտրելու ձայնով:

Անք մեր միտքը ընդհատած չէինք համարիլ, եթէ աւտոեղ մի քիչ ընդարձակ կերպով առաջ բերէինք, թէ ի՞նչ կտոր հող որքան տարածութեամբ է և ամեն միւնի համար որքան պէտք է վճարւի արքունի գանձարանին:

Տարեկան պարտաւորիչ քանակութիւնը փութերով:

Հողերի №№	Տարածութիւնը:				
1	4 դեսեարինա	1.070	քառ. ս.	890.000	փութ
2	4 »	1.400	»	930.000	»
3	5 »	760	»	160.000	»
4	3 »	1.670	»	740.000	»
5	4 »	200	»	1.090.000	»
6	3 »	2.340	»	1.590.000	»
7	3 »	1.150	»	1.390.000	»
8	3 »	300	»	1.250.000	»
9	3 »	1.930	»	760.000	»
10	4 »	2.340	»	1.990.000	»
11	3 »	1.960	»	1.530.000	»
12	1 »	400	»	470 000	»
13	5 »	1.870	»	1.460.000	»
14	6 »	1.610	»	1.410.000	»
15	7 »	1.743	»	1.620.000	»
16	8 »	840	»	1.660.000	»
17	8 »	1.810	»	1.910 000	»
45	4 »	906	»	1.750.000	»
46	3 »	1.980	»	1.530.000	»
47	3 »	1.980	»	1.530.000	»
48	4 »	855	»	1.740.000	»
49	3 »	1.130	»	1.390.000	»

50	3	»	1.980	»	1.530.000	»
51	3	»	1.980	»	1.530.000	»
52	3	»	1.370	»	1.430.000	»
54	5	»	165	»	2.030.000	»
55	5	»	617	»	2.100.000	»
56	4	»	1.098	»	1.780.000	»
57	5	»	2.320	»	2.390.000	»

Առաջին բացած ծրարը Զուբալովի ներկայացրածն էր, Նա իւր հան-
քին կից № 12 կոոր հողի համար առաջարկել է $11\frac{1}{4}$ կոպէկ փութա-
վճար և № 8-ի համար 9 կոպէկ, Աճուրդում ներկա գորնողների վրայ
կարծես ջուր մաղւեց: Բոլորն էլ զարմացած իրար երես էին նայում,
իսկ մի քանի միամիտներ նույն իսկ չը կարողացան զուպել իրանց ծիծաղը
և Զուբալովին ակամազ կերպով փմար անւանել: Սակաւն մեք ալդալիսի
գներ նախագուշակում էինք Զուբալովի և Վիշաուի կողմից, թէպէտ ալդ
վերջինը ինչպէս ներքե կը տեսնենք մեծ գներ չի առաջարկել՝ և անկեղծ
խոստովանում ենք, եթէ Զուբալովը նույն իսկ առաջարկէր 15 կոպէկ փու-
թավճար, դարձեալ նրան ձեռնորու է և զարմանալու բան չկալ: Եւս թէ
ինչու: Զուբալովի հռչակաւոր նաւթալին հանքը դարձեալ պետական հող
է, սակաւն բոլորովին ուրիշ պայմաններով է վերցրած արդիւնագործելու:
Նրա հռչակաւոր հանքը տարածւած է 8 զեսեստրինա հողի վրայ, որի իւ-
րաքանչիւր զեսեստրինալի համար նա իւրաքանչիւր տարի վճարում է պե-
տական գանձարանին միմիալն 100 ռուբ., իսկ 8 զեսեստրինալի համար
800 ռ.: Ինչպէս տեսնում էք վերը զետեղած ցուցակից № 8 կոոր հողի
արդիւնաբերելիք պարտաւորիչ քանակութիւնն է 10.25.000 փութ,
իսկ № 12—470.000 փութ: Առաջինի համար Զուբալովը փութավճար է
նշանակել 9 կոպ., իսկ երկրորդի համար $11\frac{1}{4}$ կոպէկ. ուրեմն Զուբա-
լովի տարեկան պարտաւորիչ վճարը պետական գանձարանին է $(9 \times$
 $1.250.000) + (11\frac{1}{4} \times 470.000) + 800 = 112.500 + 55.225 + 800 = 168.525$ ռ.
Վերջին երկու-երեք տարին Զուբալովը տարեկան իւր հանքից ար-
դիւնաբերել է 35—40 միլիոն փութ նաւթ: Ենթադրենք՝ որ, սկսելով
արդիւնագործել աճուրդում վերցրած նոր 4 զեսեստրինա 700 սաթէն հողը,
նրա արդիւնաբերելիք նաւթի քանակութիւնը չի աւելանալ, (որ շատ
կասկածելի է, որովհետեւ ալդ նոր հողի վրայ նա կարող է փորել նոր հորեր
առնւաղն 50 հատ, որից կարող է ստանալ առնւաղն 50 հազար փութ նաւթ
օրեկան), հետեւապէս պետական գանձարանին վճարելիք 168.525 ռ. եթէ
բաժանենք ստացած նաւթի քանակութեան վրայ՝ ալսինքն 40 միլիոնի,
կը տեսնենք որ Զուբալովը փութավճար է տալիս միմիալն 0,42 կոպ., մի
չնչին վճար, որը 13 զեսեստրինա նաւթալին հող արդիւնագործելիս շատ
աննշան դեր կը կատարի Թող Զուբալով 0,42 կոպ. փութավճարի փոխա-

Նակ վճարէ թէկուզ 4.2 կոպ. ալսինքն տասը անգամ աւել, դաբձեալ նա կը շահւի: Բացի զորանից Զուբալովը՝ նշանակելով ալդ ըստ երեւթին առասպելական դները, մի ալ հանգամանք էլ անշուշտ ի նկատի է ունեցել՝ ալն է որ ուրիշ արդիւնագործներ իրան չը կցւին, որպէս զի իւր հանքի հարստութիւններով միմիալն ինքը օգտւի: Նոյն պայմանների մէջ է գըտնում ե Վիշաուի հանքը: Նա ես կարող էր ալդ տեսակ մեծ գներ առաջարկել իւր հանքին կից հողերի համար, սակալն չի արել, կարծելով երևի՝ որ ուրիշները նրանից վախենալով չեն մօտենալ ալդ հողերին: Սակալն զտնել են բախտաւորներ, որոնք կարողացել են նրան հարեան հողերը ածուրդում վերցնել: Ինչ վերաբերում է նոր մարդկանց գալուն ալստեղ ե 8—9 կոպ. փութալմարով հողը արդիւնադործելուն՝ ալդ աւելի քան անմրութիւն է, ե ինչպէս տեղական լրագիրը շատ ճիշտ նկատեց, ալդպիսիները փոխանակ նաւթի հոր փորելու, փորում են իրանց համար գերեզմաններ, ուր կենդանի կը խաղւին:

Ածուրդը տեեց ամբողջ երեք օր, նախ ալն պատճառով որ մասնակցողներ շատ կալին, երկրորդ՝ փողերի համբելը բաւականին մեծ ժամանակ էր խլում, մանաւանդ ոսկի փողը: Մի քանիսը բաւականին գործնական միջոցի էին դիմել. կանխավճարը մրցրել էին պետական գանձարանը, իսկ անդորրադիրը ներկաւացրել չալտարարութեան հետ: Ալդ հանգամանքը ցանկալի է ուշադրութեան առնել, որպէս զի ապագալ ածուրդներին փողի համբելը ժամանակ չըխլի:

Ներքե մենք առաջ ենք բերում ցուցակը ալն բոլոր գների, որ առաջարկեցան Բիրի-Էլբաթի հողերի համար ներկալ ածուրդին:

(Տես չաջորդ էջը)

[illegible]

Հոգերի №№		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12
Մասնակցողների												
30	Վիլիսնիկին Ն. Մ.	—	5 ₃₂	—	—	1 ₃₀₃	—	—	6 ₃₂₂	4 ₃₃	—	—
31	Ջանկելի	3 ₃₇₇	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32	Մանուկեան Մ. Ա.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8 ₃₃₃
33	Նորաթեան Եղբ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34	Ա. Միլով և Փրիդոնեան. . . .	—	—	—	—	—	—	—	7 ₃₀₁	—	—	—
35	Մկ. Գալանթարեան	—	—	—	—	—	3 ₃₆₅	4 ₃₆₅	—	—	—	5 ₃
36	Կուրբերգ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37	Գ. Խանդամիրեան.	3 ₃₅₃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	Մ. Ղուկասեան և Բ. Շաղիգա- նեան.	—	—	—	1 ₃₂₁	3 ₃₂₆	—	—	—	—	—	7 ₃₀₁
39	Յ. Մատուրեան	2 ₃₀₃	—	—	—	—	—	5 ₃₆	6 ₃₅₁	1 ₃₀₁	—	7 ₃₀₂
40	Կոստան ընկերութիւն	3 ₃₂₁	2 ₃₈	3 ₃₁₈	0 ₃₇₄	3 ₃₀₉	3 ₃₁₈	4 ₃₁₅	5 ₃₄₅	3 ₃₂₁	3 ₃₀₈	—
41	Օ. Աւետիսեան	6 ₃₁₇	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
42	Եղբ. Սարգսյան	—	3 ₃₃₉	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43	Մովսիսով և Բիսովսկի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44	Արաֆելեան Գ. Մ.	—	—	—	—	—	—	—	6 ₃₇₈	—	—	—
45	Մանթաշեան և ընկ.	—	2 ₃₀₃	—	—	1 ₃₇₈	—	—	4 ₃₁₄	—	3 ₃₇₇	3 ₃₀₁
46	Եղբ. Դեմբա	3 ₃₀₇	2 ₃₀₀	3 ₃₆₂	1 ₃₇₅	—	—	3 ₃₂	—	2 ₃₄₇	—	6 ₃₁₂
47	«Որոտան» ընկ.	3 ₃₁₀	—	—	—	1 ₃₂₅	—	—	6 ₃₀	—	—	4 ₃
48	Վեդիրով Ֆ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49	Նաղիկ Մուսա.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5 ₃₁₁
50	Իշխ. Դադիանի	—	—	—	—	—	—	—	6 ₃₂₆	—	—	—
51	Ն. Արելեան և Բ. Բաղդաշեան.	—	—	3 ₃₂₁	—	—	—	—	—	—	—	—
52	Ա. Կուսիս.	—	—	—	—	—	—	—	2 ₃₁₂	—	—	—
53	Եասպի սեծովեան Նաթալին և առևտրական ընկ.	2 ₃₁	1 ₃₇₈	1 ₃₅₈	1 ₃₂₁	1 ₃₅₈	3 ₃₂₆	4 ₃₁	6 ₃₇₉	1 ₃₂₆	4 ₃₁	4 ₃₁ 5 ₃₁₅
54	Ս. Գ. Դիլյարեան	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
55	Քելրալայ Նաջաֆ Կուլի Սադի- կով	5 ₃₁₄	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6 ₃
56	Հ. Մելիքեան և Յ. Աղամեան .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8 ₃₂₇
57	Ջէնալով և Ախտանով	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8 ₃₂₈
58	Աւետիսով, Մարտիրոսով, Եղիա- զարով, Ջալաբով և Արմաշեան.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7 ₃₉₅	8 ₃₃

	12	13	14	15	16	17	45	46	47	48	49	50	51	52	54	55	56	57
	—	4,38	—	2,27	1,27	—	—	—	—	5,24	3,12	—	—	4,12	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8,33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	3,8	5,22	—	—	—	5,78	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,78	6,33	—	—	—	—
5,8	—	—	—	—	—	—	5,65	5,65	4,85	2,65	3,65	—	—	—	—	5,65	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	6,16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7,21	3,21	—	—	—	—	—	—	—	6,01	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7,02	—	—	—	—	—	—	—	5,62	4,06	—	3,35	—	—	—	—	—	—	—
	—	0,35	—	—	0,62	—	5,71	4,01	3,198	—	—	3,98	—	—	4,06	3,334	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	6,78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	2,37	3,59	2,78	—	—	—	—	—	4,29	4,76	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3,01	—	0,06	0,66	—	—	—	4,44	—	—	—	—	—	—	—	4,26	—	3,78	—
6,12	2,27	1,25	—	—	—	—	—	4,27	—	—	—	4,17	5,12	—	—	3,57	—	—
4,1	—	—	—	1,25	1,27	—	6,27	5,25	5,25	5,20	—	—	—	6,20	—	—	4,20	—
	—	—	—	—	—	—	—	5,2	203	—	—	—	—	—	—	5,61	—	—
5,11	—	—	—	—	—	3,06	6,16	—	—	—	6,09	6,19	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	1,257	—	—	—	—	4,27	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	4,71	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	3,21	—	—	—	—	3,06	—	—	—	—	—	—
4,15	5,15	1,26	1,26	0,78	0,78	0,78	5,15	6,27	4,26	2,78	2,78	4,26	5,78	5,78	4,26	3,26	3,26	5,15
	—	—	—	—	—	—	—	—	5,77	—	5,51	—	—	—	—	—	—	—
6,11	—	—	—	—	—	—	6,03	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5,27	—	—	—	—	—	—	—	6,03	—	—	—	6,32	—	—	—	—	—	—
8,26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8,23	—	—	—	—	—	—	—	—	6,28	5,1	—	—	—	—	8,25	—	—	—

	Նշանակությունները	Հոդերի ՆՁՁ										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	112
59	Ղորղանով Ա. Բ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
60	Հիսէյնով և Սկանդարով . . .	—	—	—	0 ₃₅₂	—	—	—	—	—	—	—
61	Ասադովլա և Շամշի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
62	Բազալ Նաւթ. և առետ. ընկ.	—	—	—	—	4 ₃₀	5 ₃₀	—	6 ₃₂	—	—	—
63	Հանիֆա խան Հիսէյնով և Սղիմ Սկանդարով	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
64	Խ. Գ. Թումայեան	—	—	—	—	—	—	—	7 ₃₀	—	—	-7 ₃₅
65	Իշխ. Ն. Վ. Լորդկիպանիձէ . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-7 ₃₁
66	Ս. Տէր-Օհանեան և Մարգարեանց	4 ₃₆₃	—	—	—	—	—	—	7 ₃₇₇	—	—	—
67	Բէնկէնդորֆ Ա.	—	—	—	—	—	—	4 ₃₅₁	—	—	—	—
68	Յ. Թումանեան և ընկ.	—	—	—	—	—	—	5 ₃₅₃	5 ₃₁₇	—	—	5 ₃₇₂₇
69	Դեղիանով Վ. Խ.	3 ₃₀₃	—	—	—	4 ₃₂₇₉	—	—	—	—	—	—
70	Սոլումոն և Խատրիսեան	3 ₃₇₈₂	—	—	1 ₃₇₈₂	2 ₃₇₃₂	—	—	8 ₃₂₈₂	2 ₃₅₈₂	5 ₃₅₅₅	7 ₃₀₉₃₈
71	Բաստամեան Լ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-8 ₃₀₁₇
72	Մկրտումով	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-7 ₃₃₃
73	Բալախանեան Նաւթ. ընկ. . .	4 ₃₁₉	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7 ₃₁₃₄₇
74	Սարումեան և ձգնաւորեան . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75	Ե. Յղիազարեան և Ալվազեան .	2 ₃₅₂	—	—	—	5 ₃₈	—	—	—	—	4 ₃₂₃	-6 ₃₇₈
76	Մելիք-Շահնազարեան	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-6 ₃₇₁
77	Քերրալալ Նաջաֆկուլի Սադի- խով	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
78	Դիլզարեան Ս. . Գ.	—	—	1 ₃₅	—	—	—	—	—	—	—	—
79	«Տարօն» ընկ. և Ջ. Յակոբեան .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
80	Եղբ. Կրասիլնիկեան և Ս. Արա- ֆելեան	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
81	Ա. Դ. Պօղոսեան	3 ₃₀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-9 ₃₁₅
82	Կռլենիկով Ի. Ֆ.	2 ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
83	Զգլենիցկի	4 ₃₈₈₁	—	—	—	1 ₃₇₅	—	—	—	—	—	—
84	Լիանողով	—	—	—	—	—	—	—	4 ₃₀	—	—	—

Մեր առաջ բերած ցուցակից երևում է, որ ամենաթանկ դներ առաջարկել են.

№ 1 Աւերիսեան	6,17 կոպ.
2 Վիլլինկի	5,2
3 Աբելեան և Խզբաշեան	3,21
4 Սոլոմոն և Խաղիսեան	1,782
5 Գելլիանով	4,279
6 Բազալ Նաթալին Բնկ.	5,0
7 Հանիֆա Խան Հիւսէնով	7,27
8 Զուրալով	9,0
9 Վիլլինկի	4,3
10 Աւերիսեան, Մարտիրոսեան և ալլք	7,95
11 Սոլոմոն և Խաղիսեան	7,128
12 Զուրալով	11 ³ / ₄
13 Վիլլինկի	4,8
14 Ծովիւնով և Բխովսկի	3,59
15 » »	2,78
16 Բալախանի Նաթալին Ընկերութիւն	2,87
17 «Տարոն» Ընկերութիւն	4,81
45 Յակոբեան Ջ.	8,03
46 Բազալ Նաթալին Ընկերութիւն	8,0
47 Սոլոմոն և Խաղիսեան	7,128
48 Վիլլինկի	5,4
49 Մուսա Նադիւ	6,09
50 Բունիաթեան և ալլք	6,8
51 Նարաթեան	5,8
52 Միլով և Փրիլոնով	6,35
54 Աւերիսեան, Մարտիրոսեան, և ալլք	8,5
55 Մ. Բալանթար	5,65
56 Շումախէր	5,02
57 Ղորղանեան Ա.	8,25

Ցուցակից նույնպէս երևում է որ № 51 կրորդ հոդի համար Նարաթեանը և Ֆրիլոնեանը միևնույն գներն են առաջարկել, սակայն, ինչպէս աչդպիսի դէպքերում օրէնքը թելադրում է, վիճակ գրեցին և բախորը Նարաթեանին ժողովաց, ինչպէս վերը լիչեցի սորա են ամենաբարձր գներ առաջարկողները և հաւանական է, որ սոցա վրա էլ ածուրդը հաստատուի։ Սակայն լսում ենք, որ մի քանիսը չափ անբաւական են իրանց անմիաբալից և թէպէտ հոգերը մնացել են իրանց վրա, բայց և աչդպէս կամենում են իրանց նախաժգարից ձեռք քաշելով հրաժարել աչդ հոգերից։

Թանգ գներ առաջարկած են դավարակ դեղերին, իսկ սարոյ տեղերին անհամեմատ էժան: Մի քանիսին էլ չաջողել է արդէն ծախել իրանց իրաւունքները վերցրած հողերի վերաբերմամբ:

Աճուրդին ներկայացրած չափաբարութիւնների մէջ կար նաև մի առանձին ուշադրութեան արժանի չափաբարութիւն մի ինչ որ անչափ պարուն Ս. Կացի կողմից: Այդ պարունը խնդրում է իրա վրա թողնել մի քանի կոտոր հող 0.52 կոպ. փութալձարով, պարտաւորելով արդիւնագործել ալդ հողերը միմիայն ռուս դրամատէրերի, ռուս բանւորների, ռուս տիւնիւնների միջոցով, առանց որ և է մասնակցութեան օտար էլեմենտների: Բացի դրանից նա պարտաւորում է բոլոր արքունական երկաթուղիներին վառելիք տալ արքունական հողերի վրա գտնւած իւր սեպական հանքերից փութը 6 կոպէկով: Խոստանում է հալոենի արդիւնաբերութիւնը հասցնել իւր ղարգացման գագաթնակէտին և ալ հազար ու մի խոստումներ անելուց չեղով՝ դիմում է աճուրդի նիստին. եթէ ալդ առաջարկութեան լուծումը նիստը գտնի իւր ձեռնհասութիւնից բարձր, աչն ժամանակ խնդրում է ներկայացնել բարձր իշխանութեան հալեցողութեան: Ալդ առաջարկութիւնն ըստ պ. Կացի առանձին ուշադրութեան է արժանի ու կարօյ շուրափով լուծման, որովհետև օրարագլիք շնորհիւ իրանց դրամագլխի արդէն կլանել են ամենահարուստ նաւթահանքերը, իսկ ալդ չարիքի առաջը առնելու միակ միջոցը աչն է, որ նաւթալին հարուստ հողերը էժան գներով թողնեն միմիայն ազգով ռուս դրամատէրերի ձեռքին: Տարօրինակ լոգիկա... Եւ անկեղծ խոստովանում եմ, շար հետաքրքրեցալ իմանալ ալդ առաջարկութեան հեղինակի ով լինելը, որովհետև ոչ ոք դահլիճում գտնւողներից իւր ծիծաղը զսպել չըկարողացաւ. ինձ ասացին, որ հրէա է ծագումով, իսկ վերջերս ռուս գաւառութիւն ընդունած: Թէ որքան ճիշտ վկայութիւն է ալդ, չեմ կարող երաշխաւորել:

Ալդպէս վերջացաւ Բիբի-Ելքաթի պետական նաւթալին հողերի նշանաւոր աճուրդը:

ԲԱԳԻԱՅ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ- ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԻ

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՍՆ 1898 Թ.

(ՀԱՇԻԻ ԴՐՍԴԱՐԱՆԱՊԵՏԻ)

Ա. ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ

Յընթացս 1898 թ. Բ. Հ. Մ. Ը. Գրադարան-Ընթերցարանում սրաց-
ում էին հետևեալ հալոց պարբերական հրատարակութիւնները.

Օրաթերթեր՝ Արձագանք, Բիւզանդիոն, Մշակ, Նոր-Պար (4), Շա-
րաթաթերթ՝ Տարազ (1):

Ամսագիրներ՝ Աղբիւր, Արարատ, Արեւիկան մամուլ, Բազմալէս, Հան-
դէս ամսօրեայ և Մուրճ (6):

Վիսամեայ հանդէսներ՝ Ազգագրական հանդէս, Լուսալ (2):
Բուսերէն՝

Օրագիրներ. Биржевыя Вѣдомости, Кавказъ, Каспій, Міровые от-
голоски, Московскія Вѣдомости, Новое Время, Новости, Новое Обоз-
рѣніе, Одесскій Листокъ, Русскія Вѣдомости, С.-Петербургскія Вѣ-
домости, Сынъ Отечества, Тифлисскій Листокъ (13).

Շարաթաթերթեր՝ Бакинскія Губернскія Вѣдомости, Будильникъ,
Будьте Здоровы, Вокругъ Свѣта, Журналъ Новѣйшихъ Открытій
и Изобрѣтеній, Всемирная Иллюстрація, Живописное Обзорѣніе,
Нива, Недѣля съ книжками, Кавказское Сельское хозяйство, Приро-
да и Люди, Россія и Азія, Стрекоза, Петербургская жизнь (14).

Ամսագիրներ՝ Вопросы Философіи и Психологіи, Вѣстникъ Воспи-
танія, Вѣстникъ Европы, Вѣстникъ Иностран. Литературы, Вѣст-
никъ Благотворительности, Журналъ Журналовъ, Историческій Вѣст-
никъ, Міръ Божій, Наблюдатель, Научное Обзорѣніе, Новь, Жизнь

и Искусство. Новый Журналь Иностран. литературы, Русское Богатство, Русская Мысль, Русская Старина, Русская Школа, Образование, Сѣверный Вѣстникъ, Театралъ, Труды Вак. Отд. Импер. Русск. Техн. О-ва և ֆրանսերէն՝ Revue des revues.

Մանկական ամսագրեր՝ Вскходы, Досугъ и Дѣло, Дѣтское Чтеніе сь прил. „Педагогическій Листокъ“, Дѣтскій Отдыхъ, Задушевное Слово, Игрушечка сь прил. „На помощь матерямъ“, Малютка, Родникъ сь прил. „Воспитаніе и Обученіе“.

Պարբերական հրատարակութիւններ սրացուած էին ընդամենը՝ հաշիւէն 13, ուսերէն 60:

Յաճախորդների թիւը 1898 թւի ընթացքում եղած է ընդամենը 26.434: Այս թիւը ցոյց է տալիս ոչ այն, թէ քանի անձինք են օգտուել ընթերցարանից, այլ միայն այն, թէ քանի անգամ են օգտուել: Յաճախորդներ կան, որոնց համար լրագրական նորութիւններին հետեւելը դարձել է պահանջ, և դոքա ամեն օր պիտի մտնեն ընթերցարան. կան և ալնապիսիները, որոնք չաճախում են պատահաբար կամ նաչած իրանց անձնական գործերի չարմարութեան: Եւ այսպիսով, մէկը կարող է տարւալ ընթացքում մի հարիւր անգամ մուտք գործել ընթերցարանը, այն ինչ մի ուրիշը անշամեմատ աւելի քիչ օգտւած պիտի լինի նոյն հաստատութիւնից: Հետաքրքրական կը լինէր ուրեմն իմանալ նաեւ այն, թէ իսկապէս քանի հոգի են չաճախել ընթերցարանը: Գորա համար հարկաւոր է մտածել մի հնար, որով կարելի լինի աչդ նպատակին հասնել, միայն, ի հարկէ, մի պաշտնով, որ պ. պ. չաճախորդները շժանբաբեռնուեն ձեականութիւններով՝ նախ քան ընթերցարան մտնելը:

Վերեւ նշանակած թիւը, այն է՝ 26.434, օրւալ հաշիւի գցելով, սրանում ենք 72, որ նշանակում է, թէ ընթերցարանը միջին թւով ունեցել է օրական աչդքան չաճախորդ:

Ըստ ազգութեան, չաճախորդների ահագին րոկոսը կազմում են հաւելը, չեռոյ ուսները և ապա ալազգիք, ինչպէս աչդ երևում է ներքեւ բերած թւերից՝

Հաւել	20.195 կամ 76 1/2 %
Ռուսներ	4.300 կամ 16 1/2 %
Ալազգիներ	1.939 կամ 7 1/2 %

Ալազգիների մէջ իրանց թւով աչքի են ընկնում հրէաները:

Ըստ պարապմանց, չաճախորդները դասաւորւած են հետեւեալ կերպով՝

Մասնաւոր ծառայութեան մէջ եղածները	4.963
Վաճառականներ	2.382
Ուսանողներ	1.261
Ուսուցիչներ	691

Արհեստագործներ	1.769	
Գեղարվեստագէտներ	494	
Ծովագնացներ	1.165	
Ասորիճանաւորներ	463	
Ինժինէր-տեխնիկ	559	
Բժիշկ և իրատարան	52	
Հոգևորականներ	49	
Թղթակիցներ	32	
Գլուղադրներու-կալւածատէր	31	
Անգործներ	12.523	(աւելի

ճիշտ՝ գործ փնտրողներ)։

Վերջին թիւը, աչն է՝ անգործներինը, ակամաջ ուշադրութիւն է գրաւում իւր վրայ, կազմելով քաղաքի իրական խնդիրներէ թւի համարեա կէտը, որ բնորոշ է Բաքուի նման քաղաքի համար, ուր շարունակ գործ փնտրողներէ ահագին հոտանք է մղում։ Այս վերջին դեպքէ խնդիրներէ համար մասնաւորապէս ներկայ հաստատութիւնը անշուշտ մի մտաւոր ապաստարան է ներկայացնում։ Մեզ թուում է, որ ստիպւած լինելով շատ անգամ ամիսներով պարապ մնալ և գործի չուտով դեղերել քաղաքում, աղղալիսներէ կեանքը կը լինէր անխորհուրդ, ձանձրալի, երբեմն նոյն իսկ լուսահատական, եթէ միայն չլինէր այս ընթերցարանի նման մի հաստատութիւն, որոնք նոքա կարողանում են օգտակար կերպով գործադրել իրանց ժամանակը, ստանալով մտաւոր սնունդ և գուցէ նաև մի փոքրիկ մխիթարութիւն։

Վերադառնալով վերև բերած թւերին, մենք չենք կարող թագցնել մեր հետեւալ դիտողութիւնը։ Այդ թւերը անպայման ճշգրիտ պարկեր չեն ներկայացնում ընթերցարանից օգուտողներէ։ Նա ահա ինչու Ծառախորդներէ մէջ ոսկաւ չեն պարահում աղղալիսները, որոնք չեն ակորոժում, ընթերցարան մտնելուց առաջ, մօտենալ օրագիր մատենանին և աշնորեղ նշանակել, թէկուղ կրճատւած բառերով, իրանց անուն աղղանունը, պարապմունքը և ազգութիւնը։ Թէ ինչից է առաջ դալիս աղղ անուշադրութիւնը դէպի գրադարան-ընթերցարանի կարգ ու կանոնները, մենք աղղ մասին չենք խօսում։ Բայց որ աղղալիս անփութ փերաբերմունքից մի դեպքէ թերութիւն է մղում ներկայ հաստատութեան ընթացիկ կեանքի մէջ, աղղ հաստատապէս չեղում ենք։

Բայց աղղ չէ միակ չարիքը։ Մեզ պարտնել է տեսնել ընթերցարանում պարկերաղարդ շաքաթաթերթեր մէջտեղից կիւած, ամսագիրներէ միջից թերթեր պոկւած, լուսանցքներէ վրայ ընթերցողի նկարողութիւններ արւած և տողերըս կամ գունաւոր մարիտով ընդդէմած։ Գեւաւ աւելին կ'ասենք։ Տեղի են ունեցել և էլ աւելի վարթար դէպքեր. սեղանի վրայից մի քանի անգամ անհետացել են ամսագիրներ։

Իրաւ է, նման դէպքեր տեղի են ունեցել և ալ ուր, ինչպէս, օրինակ, Խաղկովի հասարակաց մատենադարանում, որի փասնամեալ տեղեկագրի մէջ (1886—1896 թ.), ի միջի ալոց, առած է, թէ՝ «գրադարանի վարչութիւնը ցաւելով պիտի համոզւէր, որ լաճախորդների մէջ (արդեօք լաճախորդներ են դոքա) դրնւում են անձինք, որոնք թեթեւութեամբ են վերաբերւում դէպի օտարի սեփականութիւնը...» Բաւց ոս մխիթարական չէ մեզ համար: Վերև բերւած ֆակտերը—իրողութիւններն են, որ մենք ալստեղ արձանագրում ենք:

Բ. Գրադարան

Յընթաց 1898 թ. Գրադարանը ունեցել է նոր բաժանորդներ ընդամենը 663 հատ, չհաշւած ալն բաժանորդներին, որոնք գրւած էին նախորդ տարւանից:

Այս բաժանորդների թիւը, ըստ սեռի, արտապարտւում է հետեւեալ կերպով.

Տղամարդ	510
Կին	153
Ըստ ազգութեանց՝	
Հայ	326
Ռուս	229
Աւստրիացի	108
Ըստ պարագմանց՝	
Ուսանող	133
Ուսուցիչ	25
Վաճառական	37
Գործակալարհայաւոր	124
Աստիճանաւոր	26
Արհեստաւոր	34
Արհիստ	8
Ծովագնաց	14
Ինժեներ-տեխնիկ	10
Բժիշկ	2
Անորոշ	20
Անգործ	225

Յընթաց 1898 թ. գրադարանից բաց թողած գրքերի թիւը եղած է ընդամենը 15.410:

Վերև նշանակւած թւից վերցւած են գրքեր՝

Ռուսերէն	13.022
Հայերէն	2.356
Օտարազգեան գրական	32

Այսպիսով երևում է, որ ռուսաց բաժինը մի ճշող թիւ է կազմում՝ համեմատած հաշիւին և օտարազգեւէ բաժինների հետ: Եւ այդ բնական է, քանի որ գրադարանում եղած ռուսերէն գրքերը իրանց քանակով և հարուստ ճիւղերով նոյն չափով ահագին թիւ են կազմում՝ միւս բաժինների հետ համեմատած:

Ռուսաց բաժին	I Աստուածաբանական գրքեր	20
	II Փիլիսոփայական	445
	III Քաղաքագիտական	117
	IV Պատմական աշխարհագրական	475
	V Բնագիտական	258
	VI Բնաբանական	9.766 կամ 75%
	VII Տեղագրական	5
	VIII Պարբերական հրատարակութիւններ	1.914 կամ 15%
	IX Կովկասագիտութիւն	22
	X Օտարազգեւէ գրականութ.	32

Ուշադրութեան առնելով այս թւերը, մենք տեսնում ենք, որ գեղեցիկ դպրութեան վերաբերիւմ կարդացւած գրքերը իրանց քանակով առաջին տեղն են բռնում, կազմելով բաց թողած գրքերի 75%: Ի բաց առեալ տեղագրական բաժինը, բաժանորդների կողմից ամենաքիչ պահանջ եղած է աստուածաբանական գրքերի վերաբերմամբ: Պարբերական հրատարակութիւնները երկրորդ տեղն են բռնում քիւնդրիստիկայից չէրոյ և կազմում են 15%: Լուրջ գրականութեան պահանջը, ինչպէս երևում է վերն բերւած թւերից, սասորիկ թուլ է, քանի որ փիլիսոփայական, քաղաքագիտական-հասարակագիտական, պատմական, բնագիտական և կովկասագիտական բոլոր կարդացւած գրքերը միասին առած՝ կազմում են ռուսերէն լեզուով բաց թողած գրքերի հազիւ 10%-ը:

Իրեթէ նոյնը նկատելի է և հայոց բաժնի վերաբերմամբ:

Հայոց բաժին	Ա. Աստուածաբանական գրքեր	20
	Բ. Փիլիսոփայական	73
	Գ. Պատմական	182
	Դ. Քաղաքագիտական	4
	Ե. Բնագիտական	34
	Զ. Դեղեցիկ դպրութիւն	2.063 կամ 88%
	Է. Պարբերական հրատարակութիւններ	30

Լուրջ գրականութեան բոլոր ճիւղերը միասին առած կազմում են հազիւ 12%:

Քանի որ գեղեցիկ դպրութեան ճիւղը մի ալսալի ահագին քանակ է կազմում, արժէ ուրեմն փոքր ինչ աւելի երկար կանգ առնել նոյն ալսալի վրայ: Բնաբանականի բաժինը, ըստ մեր գրացուցակների, պա-

րունակում է իւր մէջ անհաշիւ մասնաճիւղեր, որ, առանց պարզարանութեան, խառնաշփոթութիւն կարող է ծագեցնել մեր մտքի մէջ, Գեղեցիկ դպրութեան մէջ, ըստ գրացուցակի, մոցրած են ոչ միայն վէպ, դրամա և գուր բանաստեղծութիւն, այլ և քննադատութիւն ու զրականութեան պարմութիւն և մանկական գրքեր, Հարկաւոր է ուրեմն այս բաժինը վերաձել մասնաճիւղերի, և աւսպիսով մենք կը ստանանք, որ 9766 բելլետրիստրիկական գրած քննարկից կարդացւած են.

Ռուսաց բաժին	Մանկական գրքեր	1.331
	Քննադատական և գրական. պարմութիւն. .	220
	Վէպեր	7.571
	Դրամաներ	354
	Զուր բանաստեղծութիւններ.	299

Հաւելէն 2.063 բելլետրիստրիկական գրած քննարկից կարդացւած են.

Հայոց բաժին	Մանկական գրքեր	247
	Վէպեր	1.629
	Դրամաներ	110
	Բանաստեղծութիւններ.	77

Ի նկատ առնելով վերև բերւած թւերը, մենք տեսնում ենք, որ ռուսաց բաժնում քննադատութիւններ և գրականութեան պարմութեան վերաբերեալ գրքեր, համեմատաբար սակաւ են կարդացւում, և որ ընթերցողների ահադին մեծամասնութեանը հետաքրքրում են առտւել (զանազան) ստեղծագործական արկածների պարմութիւնները, քան թէ այդ երկասիրութիւնների քննական վերլուծումը և գնահատութիւնը: Հաւելելին զաւով, մեր եզրակացութիւնը միանգամայն անմխիթարական է, որովհետև քննադատական ճիւղը փալտում է իւր կարարեալ բացակայութեամբ: Սակաւն որքան տիրաւի է այս երևութը, նոյնքան էլ պարզ և հասկանալի է, Չէ որ հայոց նորագոյն գրականութիւնը մինչև օրս դեռ չէ արտադրել մի հար քննադատ: Մենք չենք կարող ասել, թէ այս ինչ հեղինակը մեր քննադատն է, ինչպէս ասում ենք, օրինակ, թէ Բաֆֆին մեր վիպասանն է, Պարկանեանը—մեր բանաստեղծն է, Սունդուկեանը—մեր դրամատուրգն է, թէև, պէտք է խոստովանել, վերջին տարիներս մի առանձին չարժում է նշմարում քննադատութեան մէջ (նոր երևութ), և քննադատների դեմքեր են սկսում կամաց-կամաց որոշւել:

Մանկական և քննադատական բաժինը հանելով բելլետրիստրիկայի միջից, մենք տեսնում ենք, որ զուր բելլետրիստրիկայից կարդացւած են.

Ռուսերէն 8215

Հայերէն 1816

Հետաքրքրողների համար ներքև մենք կ'ընշանակենք պօէզիայի երեք գլխաւոր ճիւղերի համեմատական թւերը և տոկոսները.

Ձուրս բեղլեգորիստիկայից կարդացւած են՝

Ռուսաց բաժին	{	Վէպեր	7571 կամ	92°/o
		Դրամաներ	354 "	4,3°/o
		Բանաստեղծութիւններ	299 "	3,7°/o
Հայոց բաժին	{	Վէպեր	1629 կամ	89,7°/o
		Դրամաներ	110 "	6,°/o
		Բանաստեղծութիւններ	77 "	4,3°/o

Այս թւերը ցոյց են տալիս, որ վէպը անպայման գերիշխում է պօէզիայի միւս ճիւղերի վրայ: Եւ ալդ հասկանալի է, քանի որ XIX դարը, ինչպէս գիտութեան համար, ընական գիտութիւնների զարգացման դար էր, գեղեցիկ դպրութեան համար էլ վիպագրութեան դար էր որ արտադրեց բազմաթիւ փալտուն անուններ և իւր բեղմնաւորութեամբ հեղեղեց եւրոպական գրականութիւնը ահա աստիճան, որ սրբերի մէջ մնացին բանաստեղծութիւնը և դրաման, գեղարեստի այս թագն ու պսակը: Եթէ XVIII դարը արտադրեց Լեոպոլդ, Շիլլեր և Գէթե, թարբերութեան առաջին մեծութեան աստղեր, XIX դարն էլ արտադրեց Բալզակ, Տոլստոյ, Զոլա և ուրիշ շատ նշանաւոր անուններ՝ իրանց լիզիոնատոր հեղեղներով, որոնք մի փառաւոր բարձրութեան հասցրին վիպական պօէզիան:

Վերադառնալով պարբերական հրատարակութիւններին, որոնց թիւը 18914 էր, մենք ախտեղ հարկաւոր ենք համարում աւելացնել, որ ալդ թիւ մէջ մտնում են նաև մանկական ամսագիրները, թիւով 237 հատոր:

Այս բոլորից զատ, գրադարանից որւում են գրքեր ընթերցարանի չաճախորդներին, առանց աւելորդ վճարի, առանձնասենեակում կարդալու համար: Բալց այս տեսակ ընթերցողների վերաբերմամբ պակասում են վիճակագրական տեղեկութիւններ, որովհետև սոցա համար օրագիր-մատեան սկսած ենք պահել սեպտեմբեր ամսից: Ձուրս ամուսն մէջ ստացւած թիւը ցոյց է տալիս, որ տարւալ ընթացքում հարիւրներով կարելի է համարել գրադարանի գրքերից ալդ ձևով օգտւողների անունները:

Դեռ ես ի մօտոյ ծանօթ չլինելով այս հաստատութեան անցիւղին, մենք դժարանում ենք որոշակի ասել, թէ որքան արագ է աճել տարիների թիւի համեմատ, գրադարանի գոլքը, ընթերցողների թիւը և բաց թողած գրքերի քանակութիւնը: Բալց որ գրադարանը, սկսելով շատ փոքրիկ ծաւալով, վերջին տարիներս հասել է մի բաւական գոհացուցիչ դրութեան, դա ամեն մի կասկածից դուրս է, բաւական է միայն համեմատել վերջին երեք տարիների ընթացքում գրադարանից բաց թողած գրքերի թիւը, որ եղած է՝

1896 թ. 11.303 1897 թ. 12.300 1898 թ. 15.410

Այս Բաւերէց՝

Հալերէն 1.615 Հալերէն 2.130 Հալերէն 2.356
Ռուսերէն 9.688 Ռուսերէն 10.170 Ռուսերէն 13.022

Այս թւերից ակնաւորնի կերպով երևում է, որ բաց թողած գրքերի թիւը դարեցդարի աճել է. անտարակուս է, որ նույն առաջընթացութեամբ աւելացած պիտի լինէր նաև գրադարանի բաժանորդների թիւը և գրացուցակի ծաւալը:

Բայց լիչադրակելով այս ուրախալի երևութիւնը, մենք հեռու ենք աչն մտքից, որ իբր թէ գրադարան-ընթերցարանը զերծ է թերութիւններից: Ընդհակառակը, կան պակասութիւններ, որ գրադարանի վարչութիւնը ինքը իւր աչքով տեսնում է և նոցա վերացնելու մասին հոգաւոր է. կարող են լինել թերութիւններ, որոնք վրիպած կը լինեն վարչութեան աչքից, բայց նկատւած դրսեցիներից: Ահա այս կողմնակի անձանց նկատողութիւնները և խորհուրդները ուրախութեամբ կ'ընդունեն վարչութեան կողմից և ապագայում ի նկատ կ'առնեն՝ այս օգտաւէտ հաստատութեան վիճակը աւելի և աւելի բարւոքելու համար:

Գրադարան-ընթերցարանի ղեկավարող մարմինը աշխարհել է և նոյնը պիտի շարունակէ աչտահետ՝ միշտ թարմ պահել իւր գոլքը ուսուցչ, հայոց և եւրոպական գրականութեան նորանոր արտագրութիւններով: 1898 թ. վերջը լուս տեսաւ ուսուցչ բաժնի 1-ին լրացուցիչ գրացուցակը, որի մէջ մտած են 2000-ից չափ աւելի նոր գրքեր և արդէն կիրառութեան մէջ են: չուրով լուս կը տեսնի նաև հայոց 2-րդ լրացուցիչ գրացուցակը:

Բայց աչնուամենայնիւ կան բաժիններ, որ համեմատաբար աղքատ են: Հարստացնել այդ բաժինները — գրադարանի վարչութեան առաջնակալ հոգսերից մէկը կը լինի:

Ինչպէս կարելի է եզրակացնել լարգելի Խորհրդի կողմից այս ժողովին ներկայացրած հաշւետւութիւնից, ընկերութիւնը գրադարան-ընթերցարանի վրայ գործադրելու զրամական ընդարձակ միջոցներ չունի: Այն ինչ այս հաստատութիւնը, մի կենդանի գործ լինելով, պահանջում է, որ իւր ունեցած գոլքը անընդհատ հարստացնեն, բաժինները ճոխացնեն: Բայց հասցնել նորան աչն աստիճանի, որ տեղիս ընթերցող հասարակութիւնը իւր ցանկացած հոգեկան սնունդը լիուլի կարողանալ գտնել աչտ-տեղ,— դա միանգամայն կախած է հասարակութեան ձեռնորոշութիւնից: Ներկալ դէպքում հասարակական աջակցութիւնը գրադարան-ընթերցարանի առաջդիմութեան զօրաւոր խթանը կարող է լինել, իսկ անտարբերութիւնը կարող է նորան ետ մղել դէպի անկում: Չէ որ իւրաքանչիւր հասարակութիւն ունենում է աչնպիսի հաստատութիւն, որին ինքը — արժանի է:

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ

(Գրադարանապետ):

ՎԱՃԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԱԽԱԼՔԱԼՔԻ ԳՍԻԱՌՈՒՄ¹⁾

Ահա նոր, միանգամա՛ն իրական ֆակտեր, որոնք ցույց են տալիս, թէ ինչ հրէշաւոր չափերի է հասել վաշխառութիւնը Ախալքալաքի գաւառում:

Ես վերցնում եմ երկու պատահական գիւղ՝ Զիզրաշէն և Խոջարէկ և ալնպիսի գէպքեր, որոնք պատահաբար են լալտնի գարձել ինձ: Ակտում եմ Զիզրաշէն գիւղից:

Աղամ Շահնաղարիան, ութ տարի սրանից առաջ, ախալքալաքի մի պարոնից, որի հազարներին և օղալական ապրուստի միակ աղբււրը վաշխառութիւնն է, վերցրել է կէս սոմար ցորէն (միջին թուով սոմարն արժէ 16 ռ.), Այդ ութը տարւաւ ընթացքում գիւղացիին իր պարտադէր քաղաքացուն կէս սոմարի (8 ռ.) տեղ տւել է 2 սոմար ցորեն, 6 ռ. փող և էլի մուրհակով մնացել է 60 ռուբլի: Հիմա պարտադէր աղան մուրհակը ծախել է մի ուրիշ վաշխառուի, որը վեր է գրել խեղճ Աղամի տան պերանները, նրա միակ սեփականութիւնը, և մտադիր է քանդել գիւղացու գերնափոր շինութիւնը, որ գեղաները ծախէ և զբանով բաւականութիւն տալ իր արիւնարբու ինստինկտներին:

Գալուստ Պապիկեան 9—10 տարի սրանից առաջ վերցրել է նոյն վաշխառու աղալից 4 կող ցորեն, 4 կող էլ գարի (16 կողը մի սոմար է): Տեւել է 30 ռուբլի մէկ, 10 ռուբլի մէկ և 8 ռ. մէկ, 10 ռուբլի էլ տւել է տանուերին, որ տալ պարտադիրով, բայց ինչպէս ասում է ինքը՝ Գալուստը, տեղ չէ հասել: Եւ կրկին պարտ է 13 ռուբլի: Տասներկու հոգուց բաղկացած ընտանիքի տէր ալդ խեղճ գիւղացին ունի միայն 3 հատ ոչխար և հազար ռուբլուց աւելի պարտք:

Յովհաննէս Մարտիրոսեանը ութ տարի առաջ առել է նոյն վաշխառուից մի սոմար գարի և 4 կող ցորեն: Մի սոմար գարու տեղ տւել է 2 սոմար գարի և մնացել է պարտ կրկին 8 կող գարի, իսկ 4 կող ցորենի պարտքը դառել է 24 կող ցորեն: Այդ 7 կող գարու և 24 կող ցորենի մուրհակը անցել է մի ուրիշ վաշխառուի, որը սկսել է ճորտի նման վաճառած գիւղացուց պահանջել 80 ռուբլի: Միտ տեղ գիւղացին իր նոր

¹⁾ Արտադրաւածք, որի համար տես «Ջանաղան լուրեր» 10ԵԼ.

Հոգեհանին տեւել է 12 կողոնց (2 օրավար) մի տալի՝ «Ախչա-Ֆալասըզ», որ տառացի նշանակում է—փող՝ առանց տոկոսի. պարտադէրը իբրն թէ պարտքից տոկոս է վերցնում, բայց ձրի օգտելով սակաւահող գիւղացու վարկահողերից՝ իսկապէս հրէշաւոր տոկոս է վերցնում: Սա գիւղացու համար մի սարսափելի չարիք է, որի առաջը կառավարութիւնը փորձեց առնել 1895 թ.ի մի շրջաբերականով, որը համեմատական օգուտ տւեց միայն: Այդ հողից վախճառուն օգուտն է 2 տարի և վերցրել է մօտաւորապէս 50 ուրբու հաց և 40 ուրբու խոտ: Այդ բոլորից չեղող վախճառուի ձեռքին էլի կաւ 20 կող ցորենի մուրհակ և չգիտեն որքանի կատարման թերթ (ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ЛИСТ):

Թորոս Քթոնեանի հանգուցեալ կորալոր ութ տարի սրանից առաջ էջտիացի մի վախճառուից վերցրել է մի սոմար դարի՝ 7 ուրբու արժողութեամբ: Այդ 7 ուրբու տեղ վախճառուն սրացել է երկու մեծ գերաններ՝ 16 ուրբու արժողութեամբ և 45 ուրբու փողով: Բացի դրանից՝ հէնց հիմա կրկին պահանջում է 77 ուրբու, իսկ եթէ Քթոնեանը փողը չկարողանալ տալ՝ սպառնում է խել նրա ունեցած-չունեցած 5 սոմար ցորենը: Ուրեմն վախճառուն 7 ուրբու չիւնել է 138 ուրբու: Հէնց ալ ձեռով է նա գիղել իր տանեակ հազարները: Հարկաւոր եմ համարում աւելացնել, որ Թորոս Քթոնեանի 19 հոգուց բաղկացած ընտանիքը ունի միայն մի գոլգ եղ, 2 կով և 38 ոչխար:—Նոյն գիւղացին մի ուրիշ վախճառուից վերցրել է մի սոմար հաճար. փոխարէնը տեւել է մի հրացան՝ 15 ուրբու արժողութեամբ, 25 ուրբու փողով և մի եղ, որը վախճառուն գնահատել է 25 ուրբու, չիւնալ մուրհակով կրկին պարտ է 19 ուրբու:

Արապիոն Նիկողոսեանը 1894 թ.ականից մուրհակով պարտ է եղել մի վախճառուի 40 ուրբու, որի փոխարէն վախճառուն 3 տարի չարունակ օգտել է նրա երկու օրավար վարկահողից և կրկին պահանջում է 72 ուրբու:

Մի ուրիշը՝ Խղնադիոս Խոտիկեան, մօտ 8 տարի առաջ վերցրել է Ախալքալաքի բնակիչ մի հրէայից 50 ուրբու, որի տեղ նա տեւել է մօտ 300 ուրբու:

Վերն չիւնած Գալուստ Պապիկեանը մի վախճառուից վերցրել է մի սոմար դարի և կէս սոմար ցորեն (միասին մօտ 16 20 ուրբու արժողութեամբ), որի տեղ տառը տարւալ ընթացքում, իր ասելով, տեւել է մօտ 500 ուրբու և էլի պարտ է 13 ուրբու, իբրեւ բունկալ, Աստուծոյ ողորմութիւնով և նոյն օրէնքի ուժով նոյնպէս հարիւրների կը հասնի: Խնդհ Գալուստը 500 ուրբու պակէս է հաշուում. երեք տարի չարունակ ամբողջ ընտանիքով՝ բաղկացած 4 տղամարդից և 3 աշխատաւոր կանանցից՝ և 3 զուգ կզով ձրի ծառայել են վախճառուի տանը, կատարել են նրա բոլոր գաշտակին աշխատութիւնները, միայն սրացած հացը կիսելով: Վախճառուն, տեսնելով որ վերջին աշուղ տարին բաւական բաժին է ընկել Գա-

լուսորին իր պարտքի տեղ, որը ինչպէս վերն ատացինք, հաւասար էր 16—20 ուրբու, վերցնում է նրա ամբողջ բաժինը—25 սոմար ցորեն, 3 սոմար կորաւար, 3 սոմար հաճար, 5 սոմար գարի, 14 սալ սարի խոփ, $2\frac{1}{2}$ սալ լարոսի խոփ և ահագին ընդանիքի միակ լուս ու ապաւէն երեք զոյգ եզը... Եթէ աչս բոլորը փողի վերածենք, ի հարկէ, 500 ուրբուց չափ աւելի կը լինի: «Բոլոր ունեցածս ձեռքիցս առնելուց չեմ ու՛ վաշխառուն մի փոթորիկ զիչեր մեզ դուրս արաւ, և մենք պարտապարտեցինք աչս աչս մարդու տանը»,—խեղդած ձայնով աւելացրեց խեղճ Գալուստը, ցոյց տալով մօրը կանգնած գիւղացուն: Տեսնում էք, ինչ տեսակի հերքուլէսեան սիւների է հասել վաշխառութիւնը Ախալքալաքի գաւառում, և դեռ «Մշակի» Ղազարի թղթակիցը ասում է, թէ ոչ մի տեղ վաշխառութիւնը աչսպէս չէ զարգացած, ինչպէս Ղազարում¹⁾:

Նոյն Գալուստ Պապիկեանը 10 ու. է վերցնում մի վաշխառուից, որի մեռնելով՝ մուրհակը անցնում է ժառանգներին, որոնք սկսում են պահանջել 80 ուրբու: Դրա տեղ Գալուստը տւել է 35 ու. փողով և մի տարի մշակութիւն է արել 50 ուրբուով, որ նույնպէս հաշուել են: Բացի դրանից՝ աչս հինգ տարի է, որ վաշխառուն օգտուում է Գալուստի 6 կողնից մի տափով և մի տարի էլ դեռ պիտի օգտւի Վաշխառուի ժառանգների բաժանւելովը՝ 8 ուրբու պարտաւորէրը դառել է մի եղբայրը, և աչս 8 ուրբուն հիմալ հասել է 40 ուրբու:

Յարութիւն Քիթոյեան մի խոջաբէկցի վաշխառուից վերցրել է 12 ու., որի տեղ վաշխառուն աչս 4 տարի է օգտուում է պարտապանի 14 կողնոց արփից, որից տարեկան օգուտ ստանում է մօտ 40 ու. բացի դրանից՝ աչս տարի՝ 6 սալ խոփ է վերցրել, որ արժէ 30 ուրբու. և դեռ երկու տարի էլ պէտք է օգտւի աչս արփից:

Գալուստ Գրիգորեան վերցրել է մի վաշխառուից (Ղաուրսեցի) կէս սոմար գարի և 4 կող հաճար. տւել է 4 կող ցորեն, 8 կող դարի, մի հրացան, էլի 10 կող ցորեն: Մնացած 15 կող գարու և 5 կող ցորենի տեղ տւել է 50 ուրբու մուրհակ և իր մի արփը:

Տասն և մէկ դէպք մի գիւղից: Այժմ տեսնենք խոջաբէկ գիւղը:

Կարապետ Փութուլեան մի ժամանակ մի վաշխառուից վերցրել է 100 ուրբու, որի տեղ տւել է՝ 80 ու. փողով և 13 կող գարի. բացի դրանից՝ վաշխառուն երեք տարի օգտւել է պարտապանի մի արփից (75 ու.). չեմ ու՛ զանազան ժամանակներ մանր-մունր տւել է 15 ու. 20 կոպ., 55 ու. էլ մէկ է տւել և դեռ էլի պարտ է 219 ուրբուի «Հալոս 70 տարեկան է.

¹⁾ Ղազարի գաւառի վաշխառութեան մի նկարագիրը տրւած է Մուրճում աչս ձեռով, ինչ ձեռով որ գրւած է ներկայ չօղածը:

և իր ամբողջ կեանքում գերի է եղել ազգ վաշխառուին. ես ահա 40 տարեկան եմ, նույնպես գերի եմ եղել միշտ. ասում եմ—արե՛ք, տանա գերանները տար, հագինե՛րս աղադիր, —չէ ուզում. չգիրեմ, թնչպէս աղադեմ ճորտութիւնից ընտանիքս, եղբօրս օրքերը» (բոլորը 10 հոգի),—աւելացրեց Կարապետ Փութուլեան. Նոյն գիւղացին Նոյն վաշխառուի ազգական մի տրիշ վաշխառուից մի ժամանակ վերցրել է 20 քթոց չարդ և, որքան լիչում եմ, 30 ո. փող. Գրա տեղ տեղ է 80 ո. մէկ, 45 ո. մէկ և էլի պարտ է 105 ոտբլի:

Եւ առպէս չարունակ Ախալքալաքի գաւառի 108 գիւղերի մեծ մասը Զիգրաշէնի և Խոջաբէկի օրումն է. միայն դուխոբորները ոչ հարստահարում են, ոչ էլ հարստահարում. դրանք իրանց խնաւած կռակները դնում են գանձարանին կից խնաւողական կաստաւում, որի մասին գաղափար էլ չունեն մեր գիւղացիները: Սակայն, մի դուխոբօր՝ երեի հայերից վալակեւելով՝ հարստահարում է, ի հարկէ, հազ գիւղացիներին: Ահա որտեղ է մեր ձրիակեր, շատ անգամ թղթամոլ աղաների հաղարների աղբուրը, աղաների, որոնք ոչ խղճի օրէնք են ընդունում, ոչ էլ պետական օրէնքից են վախենում:

Ի՞նչ սոսկալի դրութիւն է, թնչ պիտի լինի սրա վերջը: Կարելի է, արդեօք, խեղացի և նողադակաւարմար կերպով կռւել չարիքի դէմ¹⁾, թէ՞ աճօգուր է, ձեռքերս ծալած՝ պիտի նստինք: Զարմանալի է, որ մեր խեղճ պայտապան գիւղացիները դեռ կարողանում են չարունակել իրանց թշաւ գոյութիւնը: Ճիշդ որ՝ գիւղացին ալրի ջւալ է. որքան էլ թափ տա՛ թող կը բարձրանայ, կամ, ինչպէս շատ վաշխառու քաղաքացիներ ասում են, գիւղացին բանկ է, որը անխորտապ պահպանում է քաղաքացու փողը և զեռ զարմանալի արագութեամբ աճեցնում է: 30 ուտբլի մի գիւղացու տւիր թէ չէ՝ կարող ես տա՛նեակ տարիներ անպատիժ կերպով խլել նա արիւնւորորինքի ազնիւ վաստակը: Ժամանակ է լուրջ մտածելու՝ գաւառներում էժան կրեղիտային հիմնարկութիւններ բանալու մասին: Դրանով միայն կարելի կը լինի գիւղացուն ազատել վամպիր-վաշխառուների ձրաններից: Ախալքալաքի գաւառում ալդ բանը կարելի է հեշտ գլուխ բերել գիւղատնտեսական կապիտալի միջոցով, որից մեր գաւառի բաժինը հասնում է 250 հազարի:

ՍԱԼԼԻԻՄԵԱՆ

¹⁾ Կռւի սկիզբը պիտի լինի հաղ-հաղ դէպքերի հրատարակութիւնը մամուլի մէջ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Տ. ԱՐԿՈՄԷԳԻ

II

Մուրճի ս նցեալ 1898-ի 9-րդ համարում առիթ ունեցանք հանգամանօրէն թիֆլիսի ձիաքարչի խնդրի մասին խօսելու Խնկարի առնելով քաղաքի չահաւագութեան տեսակէրը և թէ ալն, որ ալդ խնդրի առիթով քաղաքալին ինքնավարութեան գործիչներին չափերի հաշեացքները, մրաժողութեան եղանակը, կարելի է ասել նոյն իսկ ուղղութիւնը արտապայտւեց, պարզւեց որոշակի կերպով սրա կամ նրա տրամադրութիւնը, ոգին դէպի անհատական (կոնցէսիճնական) և հասարակական (քաղաքալին) ինտիատիւրը, ալդ պատճառով հասկանալի է թէ ի՞նչու նոյա վերաբերեալ հանգամանքները առանձին կարեւորութիւն և հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ներկայումս Ալդ կարեւորութիւնն է զրդում մեզ ծանօթացնելու ընթերցողին համառօտ կերպով վերջին հանգամանքների հար:

Մեր անցեալ լօղածում պարզւեց, որ քաղաքալին վարչութիւնը ¹⁾ սկզբից հէնց կողմնակից էր ձիաքարչը կոնցեսիա տալուն և ալդ արդէն վերջնականապէս ապացուցւեց հետևեալ հանգամանքում: Մինչդեռ Գուման սեպտեմբերի 28 ին ձալների մեծամասնութեամբ վճուեց ընդհանրել բանակցութիւնները բոլոր կոնցեսիոնէրների հետ և նշանակած մամանակին ձիաքարչը չեղ զնել, ալնումանալիս սլ. քաղաքապետիւր բալ հհաճում է առանձնապէս հրաւիրել Անժիմ ընկերութեան զիրեկտոր Բօրին, ընդունում սրա վերջին առաջարկութեան պայմանները և իրեն հետ ունենալով վարչութեան երկու անդամներին—Նաւնէլկօին և Խոսրոէլին, գալիս է հոկտեմբերի 14-ի Գումալի նիստում Բօրինի դարը պաշտպանելու: Անմոռանալի է թիֆլիսի քաղաքալին ինքնավարութեան կեանքի մէջ հոկտեմբերի 14-ի երեկոն: Պր. Նահանգապետը առաջարկել էր Գումալին քննել արդեօք քաղաքալին տնտեսութեան ձևով ձիաքարչի չահագործելը

¹⁾ Նորա մեծամասնութիւնը—քաղաքապետիւր և երկու անդամները:

աւելի ձեռնդու կը լինէր քաղաքին թէ Բաբի նոր առաջարկութիւնը վարչութեան երկու անդամները պ.պ. վերմիշէվ և իշխ. Արզուրինսկին խիստ հակառորթութեան ճառեր արտասանեցին. ժողովուրդը, որ խռնած էր վերնադարկում և խորհրդարանի նախասենեակում արտաչափում էր այս կամ այն ճառախօսին իր զգացմունքները բռն ծափահարութիւններով, չնայելով որ քաղաքագլուխը առաջարկում էր հասարակութեան զաղարեցնել ցուցերը: Գումալի իրաւասուներից Բօբի նոր առաջարկութեան հակառակ արտաչափեցին—Շէտրակով, Բարով, Եւանգուլով, իշխ. Արզուրինսկի, Խուզադով, Ալիխանով և այլք:

Ձախաւոր Խուզադով ուղղեց պ. քաղաքագլխին այս խիստ խօսքերը.

«Պր. քաղաքագլուխը իր կարծիքի մէջ անւանում է մեծամասնութեան կարծիքը և թերական, ցնորամիտ, բայց ոչ մի ապացոյց չէ բերում: Ես, վերջապէս չեմ հասկանում, ինչու համար Գուք, պ. քաղաքագլուխ, չկամեցաք հպատակել Գումալի որոշման և հրաւիրելով պ. Բօբին, բանակցութիւններ սկսեցիք նրա հետ: Ես ալգալիսի վարմունքով գործում եմ ոտնակոխ արւած Գումալի բարոյական արժանաւորութիւնը»:

Իսկ պ. Ալիխանովը, որի անձնաւորութիւնը անցեալ անգամ բնորոշեցինք, այս անգամ վերջին ճիգը թափեց օտար կոնցեսիաների մուրքը արգելել տալու և ելքն էլ ցուց տալու. նա իր ճառը աւարտեց այսպէս.

«Ինչ վերաբերում է դատարանական պրոցէսներով մեզ ուղղած սպառնալիքներին (Անոն. ընկ. կողմից), դիմաւորելու համար ալգ պրոցէսներին էլ որն է աւելի չարմար ըտպէն, և թէ ոչ ալժմ, երբ մեր քաղաքապետին ինքնախաբողութեան գլուխ կանգնած ենք տեսնում, մի փորձած հմուտ իրաւաբան-պրակտիկ, որը հենց այս վերջերս թողեց երգեալ հաւաքարմարի պրակտիկան: Սա ամենաչարմար ըտպէն է պրոցէսներին համար: Հերիք է, վերջապէս, ինչքան որ նրանք մեզ դէպի դուռը ցուց տեսցին: Յույս տեսե՛ք ալժմ և դուք նրանց միանգամ, և շատ պիտի փակեցէ՛ք նրանց առաջ ոչ թէ միայն դռները ալ և պատուհանները» (Բուռն ծափահարութիւններ): Այստեղ խօսում է տեղական բուրժուազիայի ոգին և չանձին Ալիխանովի նա արտաչափում է որոշակի, և ուղիղ կերպով սկսել է ըմբռնել իր դատը պաշտպանելու եղանակը: Բայց, ձիաքարշի խնդրի մէջ, որքան մենք զիտեցինք, գումալի միւս բուրժուազ ձախաւորները—Օպոլինին, Յովհաննիսեան, Միտկին¹⁾ և այլք ալ գիրք բռնեցին. նրանք բուրժուազական լիբերալիզմով իբր կողմնակից արտաչափեցին ձիաքարշը ընդհանրապէս կոնցէսիալով տալու սկզբունքին.

¹⁾ Իրաւասու Միտկին, որ երկրորդաւոր է և լուրջ է խօսում, ընդհանրապէս հակառակ է ձիաքարշի և հաւաքարմար արտաչափիչը բուրժուազական հասկացքների հասարակական խնդիրներում: Մասնագիտութեամբ, ինչպէս մեզ տեսցին, իրաւաբան է:

իսկ ով որ լինէր աղ կոնցեսիօները, միայն թէ քաղաքին փոքր ի շարք օգուտ տար և գործը չընկնէր դեղական ութերի, քաղաքի «դաքաղութ», շար խոստացող և քիչ անող (նրանց կարծիքով) վարիչների ձեռքը, ահա նրանց իսկական դրամադրութիւնը, և վերոյիշեալ իրաւասունները հոկտ. 14-ի երեկոյեան իրանց ճառերով փաստաբանեցին Բօքիի դատը, մանաւանդ Սպոլինին, որը փալեց իր «դափակ», երկարածիւղ ճառով:

Չնայելով աղ իրաւասունների և վարչութեան մեծամասնութեան ջանքերին, դուման 49 ձախով ընդդէմ 10-ի վճռեց. «Գրեւելով, որ ձիաքարչը քաղաքալին դնդեսութեան ձեռով շահագործելը աւելի ձեռնտու է քան Անոնիմ ընկերութեան վերջին առաջարկութիւնը, նորէն հաստատել իր սեպրեմբերի 28-ի որոշումը կոնցեսիօների հետ բանակցութիւնները դադարեցնելու և նշանակած ժամանակին ձիաքարչը չեղ գնելու մասին»:

Սակայն քաղաքն իր ձեռքն առնելու համար ձիաքարչը, պէտք է հոկտ. 25-ին չեղ գնէր, աւսինքն ինքը շահագործելով ձիաքարչը տարէց տարի 115.000 ռ. վճար պէտք է ներկայացնէր Անոնիմ ընկերութեան մինչև կոնցեսիայի պալմանաժամի լրանալը 1929 թւին 30 տարի շարունակ և քաղաքը պէտք էր զգում 200.000 ռ. մի դումարի փոխարինութեան զիմելու. Գորա համար նրան հարկաւոր էր կառավարութեան թուլութիւնը ստանալ. Սակայն կառավարչապետը չրարհաճեց փոխառութեան թուլութիւնը տալ քաղաքին հետեւեալ հիմունքների վրայ: Առաջին՝ քաղաքալին դուման լոյս ունենալով թէ ձիաքարչի արդիւնքով կարող կը լինի տարէցտարի թէ 115.000 ռ. գումարը վճարել Անոնիմ ընկերութեան, թէ փոխառած 200.000 ռ. հանդցնել և թէ նրա փոկոսիքը վճարել, պ. կառավարչապետը համարում է ենթադրական, պրոբլեմատիկական մի բան, թւերով և փաստերով չհաստատւած. նամանաւանդ, որ նոյն քաղաքալին դուման իր անցեալ թւի չունիսի 22-ի նիստում որոշումն է կալացնում իր դուքս բերած հաշիւների հիման վրայ, որ 92-ից 96 թիւը հինգ տարիներում միջին հաշւով ձիաքարչի դուր մուտքն է տարեկան ոչ աւելի քան 80.510 ռ., որը նշանակում է թէ բաւականութիւն չէ կարող տալ գնելու և փոխառութեան վճարների համար: Միւս կողմից ձիաքարչի քաղաքալին դնդեսութեամբ շահագործման ծրագրում հաշիւ առնւած չէ ճշտութեամբ, թէ որքան կը լինի սկզբնական ծախքը ձեռնարկութիւնը ընդունելուց առաջ և թէ չեղող, չեն պարզւած նոյն իսկ մօտաւորապէս թէ որքան ծախք կը պահանջէ ձիաքարչի շահագործումը, աղմինիստորացիան. ինչ անախակալ ծախքեր կարող են լինել և աւելն. Ընդհանրապէս ձիաքարչը գնելու ծրագրի մշակումն այնքան թերի եւ անհիմն է կատարւած, որ նրանից դուրս բերւած եզրակացութիւնները եւ հետեւանքները նոյն իսկ իրան վարչութեան կողմից վստահութեան չեն արժանացել, որ իր հոկտեմբերի 13-ի որոշումով գտնում է անոնիմ ընկերութեան հետ համաձայնելը աւելի դերադասելի քան թէ

միաքարշի քաղաքային տնտեսութեամբ շահագործումը ¹⁾։ Երկրորդ՝ քաղաքը պարտք ունի 1.094.359 և 97 կ., 800.000 ռուբլու փոխառութիւն պէտք է անել մշտական սպանդանոցի (СКОТОВОДНЯ) և քաղաքային Լոմբարդի հիմնական կապիտալը մեծացնելու համար. բացի դրանից քաղաքի վրա մինչև 1870 թիւը՝ քաղաքային ինքնավարութեան մրցենլը արքունական պարտք կալ մնացած մինչ 141.759 ռ. 19 կ. ալս և վերալիշեալ հիմունքներով պ. կառավարչապետը գոյնում է քաղաքային գիմումը ձիաքարշը քաղաքային տնտեսութեամբ շահագործելու վերաբերմամբ անթույլտրելի։

Այսպէս ուրեմն փոխառութեան ալս ելքը լուծեց ձիաքարշի խնդիրը։ Քաղաքը չէր կարող փոխառութիւն անել, չէր կարող և գնել և իր ձեռքն առնել ձիաքարշը։ Բոլորն չաղթանակեց, մնում էր նոր պայմանագիր կապել նրա հետ գոնէ աւելի ձեռնադու պայմաններով։

Քաղաքագլխի, երկու անդամների և իրաւասուններից մի քանիսի ցանկութիւնը կապարեց։

Դուման Հոկտեմբերի 22-ի նիստի որոշումով ձիաքարշը քաղաքային տնտեսութեամբ վարելու սկզբունքը վերջնականապէս թողեց, ալժմ մնում էր ձիաքարշը որալ կոնցեսիոներին որքան հնարաւոր է ձեռնադու պայմաններով։ Նոյն նիստին Դուման ընտրեց չարուկ մասնաժողով, որը քաղ. վարչութեան հետ միասին պէտք է մշակէր և նոր պայմանագիր կապէր Բոբիի հետ։ Վարչութիւնը և մասնաժողովը շար կարճ միջոցում (մի շաբաթում) աւարտելով ալգ գործը և երկու կողմերը համաձայնութիւն և սորադրութիւն կապանելուց չետու Հոկտեմբերի 30-ին վարչութիւնը ներկայացրեց պայմանագիրը ուր հարկն է ի հաստատութիւն։ Սակալն կառավարչապետը չետ դարձրեց պայմանագիրը պահանջելով, որ կէտ առ կէտ Դումալի քննութեան ենթարկւի։ Դուման Նոյեմբերի 9-ի և չաջորդ մի քանի նիստերին զբաղեց պայմանների քննութեամբ և շար աննշան փոփոխութիւններ անելուց չետու չանձնեց վարչութեան, որը Բոբիի համաձայնութիւնը և սորադրութիւնը ստանալուց չետու, Նոյեմբերի 25-ին պայմանագիրը վերջնական ձևով կրկին ներկայացրեց Թիֆլ. պ. Նահանգապետի միջոցով երկրիս կառավարչապետին ի հաստատութիւն։

Սակալն ինչ է ներկայացնում վերջնական ձևով ընդունւած ալգ պայմանագիրը։ Շար և շար կողմերով սորո և անձեռնադու մի բան, համեմատութեամբ Ծր. Բելգ. ընկերութեան առաջարկած պայմանների հետ, որի մասին Մուրճի անցեալ չողաժում չիշարակութիւն էինք արել, Նթէ համեմատական, աչքի ընկնող մի քանի թանշաններ առաջ բերենք ալսուիդ, ընթերցողը կը համոզւի, որ չիրաւի քաղաքի համար շար աւելի ձեռնադու կը լինէր Ծր. Բելգ. ընկերութեան կոնցեսիալի որալ, քան Անոնիմ ընկերութեան։

¹⁾ Դրեթէ բառալի թարգմանութիւն կառավարչապետի գրութիւնից։

Այսպէս օրինակ, ձախաւոր Աւանգուլովի հաշիւներով, ինչպէս անցեալ անգամ էլ չի յեցինք, ընդունելով կոնցեսիայի ամենաերկար միջոցը 37 տարի, ալդքան տարիների ընթացքում ստացւած մօրաւորապէս 13.200.000 ռուբլի զուտ արդիւնքից

Բոբին իրան վերցնում է 9.300.000 } աւսինքն Պետին քաղաքին տալիս է
 քաղաքին տալիս է 4.000.000 ռ. } Բոբից աւելի քան 3.900.000 ռուբ-
 Պետին իրան վերցնում է 5.200.000 » } լի է իրան վերցրածից աւելի է տա-
 քաղաքին տալիս է 7.900.000 » } լիս քաղաքին 2.700.000 ռուբլի,

Իսկ ձիաքարչը գնելու պայմանների վերաբերեալ Ֆր. Բելգիական ընկերութեան առաջարկը նույնպէս աւելի ձեռնորո էր, ալսպէս մինչև կոնցեսիայի (կապալի) ժամանակի լրանալը քաղաքը ձիաքարչը դնելու համար պէտք է վճարէր՝

1. Ֆր. Բելգ. ընկերութեան 4.783.700 ռ. } աւսինքն քաղաքը Անոնիմ ըն-
 2. Անոնիմ ընկերութեան 5 819.000 » } կերութեան 1.035.300 ռ. աւե-
 » } լի էր վճարում քան Ֆրանկո-
 Բելգիական ընկերութեան,

Անոնիմ ընկերութեան նոր պայմանագրի մէջ գնելու վերաբերեալ պայմանները գրեթէ անփոփոխ մնացին. չի յենք մի կարևորագոյն կէտ նույնպէս որ, Ֆր. Բելգ. ընկերութեան առաջարկով քաղաքին իրաւունք էր որոշում պայմանագիրը ստորագրելուց տասը տարի չեղող դեռ ձիաքարչը, ալս ինչ Անոնիմ ընկերութեան նոր պայմանագրով քաղաքը ալդ իրաւունքը ստանում էր 15 տարուց չեղող միայն:

Նոր պայմանագրով քաղաքի օգտին

Անոնիմ ընկերութիւնը վճարում է: Ֆրանկո—Բելգ. ընկերութիւնը վճարում էր

1 տարին	15.000 ռ.	15.000
2 »	30.000 »	40.000
3 »	30.000 »	40.000
1 հնգամեակին	37.500 » տարեկան	50.000
2 »	45.000 »	50.000
3 »	52.500 »	60.000
4 »	60.000 »	65.000
5 »	67.500 »	75.000
վերջին 2 տարիները	150.000 »	160.000

Ուրեմն 30 տարիների ընթացքում Ֆր. Բելգ. ընկե-

րութիւնը քաղաքին կը վճարէր 1.755.000

Բոբին նոր պայմանագրով պէտք է վճարէ 1.537.500

տարբերութիւն՝ 217.500

Այս մի քանի աչքի ընկնող թւանշանները արդէն բաւականաչափ ապացուցանում են թէ որքան անձեռնորո էր Բոբիի ճանկը գցել դարձեալ տասնեակ տարիներ քաղաքիս ձիաքարչը, որի պատճառով չէ թէ

տաննակ հազարներ, ալ հարիւր հազարներ էր կորցնում քաղաքը, գլխաւորապէս նրա վարիչներին, դէպի խնդիրը անտակտ և անհեռադես վերաւազեցնելու պարտաւորութիւնը Ասացէք, խնդրեմ, եթէ անհնարաւորութիւն էր ձեռքարշը քաղաքի ձեռքն առնելը (անհնարաւոր չէր լինի, եթէ սկզբից գլխաւորապէս քաղաքային վարչութիւնը լրջութեամբ վերաբերէր դէպի խնդիրը և չարտալացիւք տալով անուամբ, անորոշութիւն, միավախութիւն և մանաւանդ որ ամաղորութիւն կոնցեսիալով տալու ձեռքարշը) ինչն էր արգելում քաղաքին մերժել մի ալ կոնցեսիոնների (օրինակ Ֆր. Բելգ. ընկ.) աւելի ձեռնդու առաջարկութիւնը: Միացեալ ժողովը նոր պալմանագիր խմբագրելիս Բոբին հետ, չախադեց գոնէ Ֆրանս. Բելգ. ընկերութեան առաջարկութեան օգտաւէտութեան ասորիճանը հիմք ընդունել, ոչ էլ Դոման ուղեց ալդ անել ¹⁾: Դոման հնարք չգտաւ աջակցի դրութեան մէջ դնել ալդ ընկերութեան, որ նա խոնարհէր քաղաքի արդար պահանջներին առաջ. աչն ինչ Բոբին հետ էր գոյնում գլուխ հանել և չաջողեց վերջապէս իւր ուղածն անել:

Նոյնամբերի վերջին, ինչպէս չիցեցի, պալմանագիրը ներկայացրած է երկրիս կառավարչապետին, որի կարգադրութեան համաձայն, ինչպէս չալորնի եղաւ դեկտ. 30-ի քաղաքային խորհրդարանի նիստին վարչութեան ղեկավարութիւնը, Դոմանի որոշումը Անոնիմ ընկերութեան հետ կապած պալմանագրի վերաբերմամբ, կանգ է առել անորոշ ժամանակով: Յաջորդի չէ թէ ինչպէս է լուծուել ձեռքարշի խնդիրը և թէ ինչպէս կը վերաբերուի կառավարութիւնը: Եթէ կառավարութեան կողմից անձեռնդու ճանաչելու և պալմանագիրը չհաստատուի, աչն ժամանակ քաղաքային Դոման լաւ կ'անէր, եթէ նոր մրցողներ առաջ կոչէր. իսկ եթէ ալդ անհնարին կը լինի, ալդ դէպքում պէտք է աչխադել, Անոնիմ ընկերութեան հետ դաշն կապելիս, ընդունել տալ նրան աչն պալմանները, ինչ որ առաջարկում էր Ֆրանկո-Բելգիական ընկերութիւնը: Ահա ներկայ հանգամանքներում միակ բարեւաջող ելքը, որ կարող է ստանալ ձեռքարշի խնդիրը:

¹⁾ Պէտք է սակաւն արդարը խոստովանել. Դոմանի օպոզեցիային պատկանող իրաւաստուններից մի քանիսը ցոյց տուին ձեռքարշի խնդրում, որ կանգնած են իրանց կոչման բարձրութեան վրայ. Ալիխանով և ալք ղեկավարում էին ալդ խնդրում ալ և ալ հաշիւներով:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ս. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ

III

Մահմեդական և հեթանոս աշխարհը շատ հին ժամանակներից գրաւել է քրիստոնէութեան բազմաթիւ քարոզիչներ, որոնք ալի մի քով ոգեւորւած լանձն են առել ահագին նեղութիւններով զնալ հեռաւոր արեւելք: Քանի ալի քարոզիչներին ոգեորոզը գաղափարն էր, նրանք, ի հարկէ, ոչ մի չահասիրական ձգտում չէին կարող ունենալ: Այժմ զրանց տիպը փոխւել է, ալիք առաջ են եկել, ալիպէս ասած, արխոտկրար քարոզիչներ, որոնք իրենց նախորդ՝ առաքեալների բոլոր ոգերը, մէջքի չանը ու ձեռքի գաւաղանը մոռացած, իրենց սկզբնական, մահմեդականների մէջ քրիստոնէութիւնը տարածելու միջոց հրաժարւած, սկսել են քրիստոնեաներին քրիստոնեայ դարձնել: Այս տեսակներից են և Պարսկաստանում բուն զրադ բողոքականները, սոքա էլ եկել են մահմեդականութեան մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու, և իսկ ալիք եռանդով գործում են քրիստոնեայ հայերի և ասորիների մէջ:

Այստեղի բողոքականները պատկանում են ամերիկական պրէսբիտէրեան (երիցական) եկեղեցուն, որը Շոտլանդիայից, իրենց ասելով, անգլիացիների հետ անցել է Ամերիկա: Սրանց կրօնական արարողութիւնները կատարողը երէցն է, որը արտաքինով ոչնչով չի զանազանում հասարակ մահկանացուներից: Երէցը ձեռնադրւում է հօթը նոյնանման երէցներից և ապա իրաւունք է ստանում կատարել խորհուրդները, որ երկու են՝ մկրտութիւն սրահմամբ և հաղորդութիւն երկու տեսակով, ալիքն գինի և հաց առանձին:

Այստեղ սրանք կենդրոնացած են գլխաւորապէս Թաւրիզում, Սալմաստում, Ուրմիում և Թեհրանում: Բացի սրանցից Սպահանում կան անգլիական եպիսկոպոսական եկեղեցու ներկայացուցիչներ: Արապաւորականում բողոքականները գործում են հայերի մէջ, իսկ Ուրմիում ասորիների:

Միւս տեղերի բողոքականները գործունէութեան հետ մօտ ծանօթ չլինելով մի քանի տեղեկութիւններ կը տամ Թաւրիզի բողոքականները մասին:

Թաւրիզում սրանք ըստ երևոյթին բաւական ընդարձակ գործունէութիւն ունին: Ըստ երևոյթին եւ ասում, որովհետեւ առաջին անգամից աչքի են զարնում սրանց շքեղ ժողովարանը, որդալոց և օրիորդաց դպրոցները, լսարանական ընկերութիւնը և այլն: Բաւց երբ մօտիկից է մարդ ծանօթանում, տեսնում է, որ աչս բոլորը իլլիստրացիա է, իսկ իրականութեան մէջ դրանք երբէք չեն համապատասխանում Թաւրիզում եղած բողոքական հասարակութեան չնչին քանակութեանը: Բողոքական ընդհանիք, եթէ չեմ սխալում, սրանց դեռ չէ չաջողուել ունենալ տեղացիներից, աչս բանը խոստովանում են հէնց քարոզիչները: Ընդհանիքում հալը բողոքական է, մայրը ոչ, կամ որդին է դաւանում, կամ ընդհակառակը: Ասում են, որ ուլքեր էլ իրենց ցանկութեամբ դարձել են նրանց համալսելի անդամ, չէ պարահել, որ մահւան բոպէին չկանչեն հալ քահանայ և մեղալ զգան: Իսկ ժողովարան շատ քչերը կրօնական ջերմեւանդութիւնից զրդւած են չաճախում, մեծ մասամբ ժամանակ անցկացնելու համար, անչափահասներին սորիսմամբ են դանում, իսկ ոչ-բողոքականները երբեմն գնում են աչտեղ եւրոպական երգեցողութիւն և ֆիսհարմոնի լսելու: Ամեն կիւրակի երեկոյ սրանք ունենում են կրօնական ժողովներ, ուր զարձեալ չաճախում են ոչ ակորթակով, իսկ զահլիճը մեծ մասամբ լցնում են տեղական երկրաստարդութեան պարապ ներկայացուցիչները, որոնք սիրում են մի կերպ «ժամանակ անցկացնել»:

Աչս բոլորից պարզ երևում է, թէ ինչ անբնական բան է սրանց արածը: Ախար ինչ միտք ունի քրիստոնեային քրիստոնեալ դարձնել. մթթէ իսկապէս սրանք համոզւած են, որ իրենք աւելի լաւ քրիստոնեաներ են, քան իր ազգային եկեղեցին չաճախող պարզ հալը: Եւ որ սարսափելին է՝ սրանք ձգտում են ազգային ոգին սպանել, մարդու «երկնքի քաղաքացի» դարձնելով և աշխարհային ունալն բաներից հեռու պահելով: Ամեն տեսակ չարիքի դէմ սրանք մի տեղ ունին միայն. «աղօթենք», աչս սրանց հնարը: Մինչև անգամ առանց քաշելու քարոզում են, որ Տաճկաստանում ալքքան հալեր կոտորւեցին, որովհետեւ լաւ քրիստոնեաներ չէին, իսկ ըստ ոմանց, Աստուած աչնքան սիրեց հալերին, որ չը թողեց երկրի վրալ միալու, ալլ տարաւ իւր մօտ: Տեսնում էք, ընթերցող, որ Լուտերի աչս չաջողները ոչնչով չեն զանազանում միջնադարեան օքսկուրանդներին, որոնց դէմ իրենք էին մի ժամանակ բողոքում: Այդպիսով սրանք իրենց հետևողների մէջ մեռցնում են ինքազարգացման, ինքնավստահութեան ամեն մի ձգտում:

Ժողովարանում լինում է՝ քարոշ, երգ և աղօթք—երբեմն հալերէն, Երբեմն թուրքերէն, Թուրքերէն քարոզ լինում է մի քանի թուրք ուն-

կընդդիմեցին և սակաւաթիւ ասորի հաւատարեցեալներին համար: Մինչև այժմ սրանք մի թուրք հետեող են ունեցել միայն, նրան էլ մահմեդականի մալեանդութիւնն է մեռացրել: Ասենք դա հասկանալի է, որովհետև մահմեդականը չի կարող թուլ տալ, որ մինը իսլամը ուրացած ընդունէ պիղծ վարդապետութիւնը:

Ասեցի, որ բողոքականները այսօր ունին երկու ուսումնարան՝ Կոնստանդուպոլսոյ և օրիորդաց: Ուսումնարանները 5, 6 տարւալ կուրս ունին: Տարօրինակ է սրանց դասաւանդութիւնը: Փոքր երեխաներին անգամ, ալսինքն առաջին և երկրորդ տարին, զբաղեցնում են հինգից վեց ժամ օրական. և ալգորիթմի ժամերը լցնելու համար, սփռալած են առաջին, երկրորդ և երրորդ տարւալ աշակերտներին աշխարհագրութիւն դաս տալ, իհարկէ տարրական ձևով: Գասը առաւօտեան սկսում է համարեա մի անգին ժամերգութեամբ, որ 15 բողոքականներին է տնօրէնում, երգում են մի հոգևոր երգ—ապա ուսուցիչներից մինը կարդում է մի գլուխ աւետարան աշխարհաբար, բաւական ժամանակ բացատրում է աշակերտներին դրա բովանդակութիւնը, որ լսում են իհարկէ շատ քչերը միայն,—դրանից լեւոր հետևում է մի աղօթք—ապա աշակերտները խմբով աւետարանից անգիր մի գլուխ են ասում և նոր սկսում են դասարանները:

Որպէս զի գաղափար տւած լինիմ սրանց հոգևոր երգերի մասին, բերեմ մի կտոր՝

Հաւատքս քեզ կը նալի,	Թող քու շնորհիւ անհուն
Ով զառն գողցոյթալի.	Ընէ սիրտս հաստատուն,
Փրկիչ, ի մի	Նախանձս վառէ.
Ձախիս մօրիկ ըրէ	Մահամբոյ իս կը փրկես.
Իմ մեղքս, Տէր, քաւէ,	Ուսորի բոցի մը պէս
Ըլլամ ես չալում հետէ	Իմ սէրս սաստկապէս
Միայն քուկին:	Վառիլ կարծէ. և ալին:

Ահա այսպիսի երգեր են երգում ծերերից սկսած մինչև 8, 10 տարեկան երեխաները միասին ֆիսոս արմոնի ձայնակցութեամբ:

Սկսում է պարապմունքը, որ տնում է $1\frac{1}{2}$ ժամ անընդհատ, և բաժանւած է երկու մասի. պարապում են զանազան առարկաներ կամ նոյն ուսուցիչը կամ ուսուցիչը փոխում է: Այդ անընդհատ երկու զասից լեւոր լինում է 15 բողոքական, որից լեւոր զարձեալ նոյն ձևով երկու դաս: Սրանից լեւոր մի ժամ հանգիստ ճաշելու համար. էլի երեք դաս (իւրաքանչիւրը $\frac{3}{4}$ ժամ, որոնցից երկուսը զարձեալ անընդհատ են) և զպրոցը արձակում է: Ուրեմն, աղօթքն էլ հետը հաւած՝ $3\frac{1}{2}$ ժամաւ պարապմունքի միջոցում $\frac{1}{4}$ ժամ միայն հանգիստ կալ:

Բայց որտեղից են սրանց աշակերտները? Թաւրիզի հալոց զպրոցները ըստ երեւոյթին միջոց չպիտի տան նրանց աշակերտներ ընդունելու:

Բայց... բողոքականները ձրի են ընդունում, երբեմն էլ տալիս են դեռ դասական պիտոքը: Նորերս միայն սկսել են չնչին վարձ ստանալ: Այլևս բնական է, որ չունեորները նրանց մօտ կը տան իրենց որդոց, Նիթէ Թաւրիզի հաւոց ուսումնարանները աւելի ապահով լինեն և ընդարձակ, աւսինքն հնարաւորութիւն ունենան չմերժել խնդրատուներին տեղի պակասութեան և թոշակի պարճառով, պիտի կարծել, որ բողոքականների ուսումնարանը կը զրկուի իր աշակերտների մեծ մասից: Նրանց աշակերտների միւս մասն էլ հաւոց ուսումնարաններից զանազան պարճառներով դուրս արւածներն են: Այսպիսով՝ համոզմունքով իրենց զաւակներին բողոքականների մօտ տուող ծնողներ չափ քիչ են: Աւրեմն չկա՞ մի դասակարգ, որի համար «բողոքական» դպրոցը անհրաժեշտութիւն լինէր, առանց որի անկարելի լինէր կառավարել:

Բողոքականները ունեն և լսարանական ընկերութիւն: Սրանց ընկերութիւնը հաւոց ընկերութիւնից պակաս բեղմնաւոր է. ամիսը մի անգամ են սրանց հրապարակական դասախօսութիւնները տղաւոց դպրոցի դահլիճում, իսկ երկու շաբաթը մի անգամ մասնաւոր տներում անդամների համար միայն: Թէ հրապարակական և թէ միւս դասախօսութիւններին նիւթը բազմաթեւակ է, և, ինչպէս հաւոց մէջ, վերջում նիւթը ենթարկուում է հրապարակական քննադատութեան և վիճարանութեան: Դասախօսութիւններ անում են և ոչ բողոքական անձնաւորութիւնները: Բայց աւստեղ էլ կրօնականութիւնը իւր գործը կատարում է: Նիթէ բողոքականներից է դասախօսը անպարճաւ նիւթը վերջում աւս կամ ալն կերպ կը կապի կրօնականի հետ, իսկ եթէ դասախօսը բողոքական չէ, վիճարանութիւնների ժամանակ բողոքականներից մինն ալը բանը կ'անի: Այսպէս՝ սրանցում իսկական հանճարը կամ տաղանդը կրօնական հաւատքի հետ անանջատ մի բան է. երբ խօսում են կեանքի և մահւան մասին «գիտութեան տեսակէտից», զալիս են ալն եղրակացութեան, որ անմահ է նա, ով Աստուծոյ մէջ է ապրում, իսկ մեռնում է նա, ով Աստուծոց հեռանում է: Երբ խօսում է սեփականութեան ծագման մասին, խնդիրը բերում կանգնեցնում են աշտրեղ, որ սեփականութիւն կարող է ունենալ բանական արարածը, մարդը միայն, ալն էլ բարոյական մարդը, իսկ անասունները սեփականութիւն չեն կարող ունենալ, որովհետեւ բանական արարածներ չեն: Երբ խօսում է պարսից զրականութեան մասին, ալն կարծիքն է չափնւում, որ պարսիկ բանաստեղծները մի բարձր բան չէին կարող արտադրել, որովհետեւ նրանք ճշմարիտ հաւատացեալներ չէին: Վերջապէս խօսում են աշխարհիս եօթն հրաշալիքների մասին, մինը վորձ է անում Պոդոս առաքեալի գործունէութիւնն էլ նույնպէս հրաշալիք համարել, և ալս տեսակ ուրիշ չափ բաներ: Հրապարակական դասախօսութիւններում գոնէ, մարդ կարծում էր, թէ ալս կրօնականութիւնը մէջ չէր:

գալ, բայց ոչ, թէն ի հարկէ անցնում է առանց հետեանքի, որովհետեւ, երբ մինը ալդ ուղղութեամբ է սկսում խօսել, ունկնդիրները դրան վերաբերում են, իբրեւ մի անհրաժեշտ չարիքի, որի համար հարկաւոր է մի փոքր համբերութիւն, որ վերանալ: Ուրեմն ալսորեղ էլ լարգելի պարոնները մնում են անբնական դրութեան մէջ, քանի որ հասարակութիւնը իր քանը գիտէ, մանաւանդ որ վիճաբանութիւնների ժամանակ դրանց կարծիքներին հակառակ կարծիքներ էլ պակաս չեն լինում:

Այս բողոքականների գործունէութիւնը ընդարձակ է Ուրմիայում: Ալսորեղ բնակում են Նեստորական ասորիներ. սրանք հալոց եկեղեցունման մի հին եկեղեցի ունին. սրանք բնակւում են մեծ մասով Տաճկաստանում, հին Միջագետքում, Աւրհա, նոցն Ջուլամերկի Մարշիմոնի ասորիները:—Սրանք հին քաղդէական (халдейские) եկեղեցու մնացորդներն են, որ Նեստորականութեան հալածանքների ժամանակ Նիհեստից տեղափոխւեցին Նիրատրի ամիսը և ալսորեղ Նոբսիա քաղաքում ունէին իրենց բարձր դպրոցները: Սրանց մէջ էլ կարիք են զգացել քրիստոնէութիւն տարածելու և տարածում են: Բողոքականները ալսորեղ ունին մի բժշկական դպրոց, ուր ֆելդշէրներ են պատրաստում. ունին ասորերէն լեզուով մի կրօնական-քաղաքական թերթ, որը այս արդէն 50-րդ տարին է հրատարակւում: Սրանց գործունէութիւնը ալսորեղ ալեքան եռանդուն է, որ հին եկեղեցու ներկայացուցիչ ասորիներ Ուրմիում չեն մնացել մի մասը կաթողիկ է, մի մասը բողոքական, իսկ վերջերում մնացածներն էլ ռուսաղաւանդութիւն ընդունեցին: Կաթողիկներն էլ ալսորեղ ունին իրենց թերթը, որը ասորական ազգայնութեան վերաբերմամբ աւելի աղաթամիտ է, քան բողոքականներինը:

Նհա այս է ալսորեղի բողոքականների գործունէութիւնը. ամեն ասպարիզում երևում է այս գործունէութեան անբնականութիւնը. մի տեսակ խուլ բողոք կալ տեղացի բողոքականների մէջ ղէպի օրար քարոզիչները: Դպրոցների հալ ուսուցիչների մէջ ևս տրտունջ դպրոցի ռեթիմից: Այնուամենայնիւ, շնորհիւ դրամական ապահովութեան, կան և գործում են:

Վերջերում հատ ու կոոր տեղեկութիւններ են ստացւում Սալմաստից, որ ալսորեղի հալերն էլ ռուսաղաւանդութիւն են ընդունում:

Սալմաստի հալերը տեսնապէս չափ հարստահարութիւնների են եթարկւում: Պարսիկ պաշտօնեաների սխտէմն է մարդկանց զանազան բաներում մեղադրել նրանցից փող կորզելու նպատակով: Սալմաստի չրջանում կալ մի սարսափաւոր, ալսինքն քրիստոնեաների դատաւար: Կովկասցիները անշուշտ չիչում են, որ Վանի վերջին կոորածի ժամանակ ալսորեղի պարսից ղեսպանը հալերին պաշտպանութիւն էր ցոյց տւել: Կը չի-

չեն նաև թէ ինչ պատիւներ տւին Բագուում և ուրիշ քաղաքներում ալ պարոնին: Յանկարծ դա նշանակում է Սալմաստում քրիստոնեաների դատաւոր: Բոլորն էլ չափազանց ուրախանում են ի նկատի առնելով նրա անձնաւորութիւնը: Բայց բանից զուրս է գալիս, որ այս պարոնը ամենքին անցնում է իւր կեղեքումներով, ամեն մի ղէպքից օգտւելով տուգանքի է ենթարկում գիւղերը: Մինչև անգամ մարդկանց ընտանեկան վէճերի մէջ է մտնում և ամեն առթից օգտւելով՝ սրանից-նրանից գումարներ է կորզում:

Սալմաստեցոց այս թշառութեան վրայ աւելացրէք և ալն, որ գարնանը քրդերի արշաւանք է սպառում:

Բոլորն ի հարկէ լինում են նախանցեալ տարւոյ արշաւանքը Շարաֆքէզի քրդերի վրայ: Քրդերը ի հարկէ ալ չեն մոռացել և մրաժում են վրէժ առնել Սալմաստի հայերից: Պարսից կառավարութիւնը զօրք չունի Սալմաստում: Է, ունենալ էլ, ինչ կարող է անել պարսիկ զինուորը քրդին: Միակ բանը, որ սարսափեցնում է քրդերին և լեռէ պահում արշաւանքից, դա Սալմաստի զանազան գիւղերում հաստատուած մի քանի քաջ գաղթականներն են: Այս գաղթականներից մինը մի քրդի ճակատին դաշտնով խաչ է կրում, իբրև նշան ալն բանի, որ քրդերը չը պիտի համարձակւին մուտք ունենալ Սալմաստ: Եւ իրաւ քրդերի ոտքը արդէն կտրւել էր Սալմաստից: Բայց առաջին նամակումս գրած 9 գաղթականների կոտորածից լեռով քրդերը համոզւելով, որ հալերն էլ են հալածում նրանց, սիրտ են առել և կամաց-կամաց փորձեր են անում Սալմաստ մտնելու: Անցեալները 40—50 թուրք չարձակւել էին Մահլամ գիւղի վրայ, բայց չորս հալ քաջ զինւած գաղթականներից ընդդիմադրութիւն տեսնելով հեռացել էին, ալն ինչ միւս գիւղերից բաւական բան չաջողցրել են տանել: Այսպիսով Սալմաստի հայերը կարող են տուժել իրենց անխոհեմութեան համար:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ մարտի 25-ին առաւօրը Կարսի երկաթուղիով ուղևորեց Սանահին Ալէքսանդրապոլի վրայով Եջմիածին վերադառնալու մտադրութեամբ: Սանահին և Ալէքսանդրապոլ Վեհափառը մտադիր է մնալ երկու-երկու օր:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ 2-րդ ԱՐՄԵԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍ. Կազմում է Կովկասում 2-րդ արմէական կորպուս. առաջինի մէջ մտնելու են 20-րդ և 39-րդ հետևակ զօրաբաժինները (գիւղիականեր) իրենց արտիլերիայով և 1-ն ու 2-րդ Կովկասեան քաղաքային զօրաբաժինները. 2-րդ կորպուսը մտնելու են Կովկասեան գրենադերեան, 21-րդ հետևակ զօրաբաժինները իրենց արտիլերիայով, Կովկասեան հեծեալների զօրաբաժինը և հրացանաձիգ (սորելիովալա) բրիգադը: Կորպուսներից դուրս մնալու են պահեստի և տեղական զօրքերը և մի քանի կազակային մասերը: Երկրորդ կորպուսի հրամանատարը նշանակւում է ալթմեանը՝ ղեմ. Զեզեման, առաջնինը՝ գեներ. Լէյտ. իշխ. Միխ. Կալիս. Ամիրաջիբի:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ, Բըկովի տեղ, նշանակւած է գնդապետ Իւան Նիկոլաեւիչ Սէչին: Վերջինս Մոսկւայի նահանգի աղնականներից է, սպալութիւն ստացաւ 1885-ին և ծառայեց Նորին Մեծութեան Լէյբ-գւարդիայի հուսարեան գնդում, իշխ. Գ. Ս. Գալիցինի Կովկասեան կառավարչապետ նշանակւելովը՝ Սէչինը զրեց սորա կարգադրութեան տակ, 1898-ին եղաւ գնդապետ և նշանակեց Կովկասեան զօրքերի հրամանատարի ազիւտանտ, հաշւելով գւարդէեան հեծեալ-զօրի մէջ: Նա միշտ ուղեկցել է իշխան կառավարչապետին՝ սորա բոլոր ուղևորութիւնների ժամանակ Կովկասում, իսկ վերջերքս գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ Թիֆլիս քաղաքի սանիտարական հետազօտութեան համար նշանակւած լանձնաժողովի մէջ:

ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ. Կալսերական հրամանով նոր կանոններ են որւած օրէնքներ մշակելու և հրատարակելու եղանակի վերաբերմամբ աջ խնդիրների մասին, որոնք Ֆինլանդիային վերաբերելով հանդերձ՝ նաև ընդհանուր կալսութեան են վերաբերում: Նոր կանոնները նպատակ ունին աւելի միակերպութիւն առաջ բերելու՝ ֆինլանդական սէյմին

տալով միայն կարծիք չափանելու իրաւունք ալդ խնդիրների վերաբերմամբ:

—Ներքին գործոց մինիստրը կարգադրել է, որ հին նամակադրոշմների վրայ 1891-ին տրւած մինիստրական կարգադրութեամբ կաշտերական նշանների հետ մեասին եղող շրջանակները, որոնք միայն Ֆինլանդիայի համար էր, պիտի վերացեն և աւտուհետ Ֆինլանդիայում պիտի գործածեն հանրա-կաշտերական պատրաստի նշանները:

ՔԱՂԱՔԱՅՈՒՆ ԻՆՓՆԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Թիֆլիս. Կառավարութեան կարգադրութեամբ գալի են ենթակառած քաղաքապետիս պ. Եւանգուլեան, վարչութեան նախկին անդամներ պպ. Իւանենկո և Վերմիչև և ներկայիս անդամներ՝ Խոսրովեան և Իշխ. Ալ. Արզուման:

Շուշի. Քաղաքապետ խորհրդարանի քաղաքագործը ընտրւած է պ. Վերետկին, որը Շուշու գաւառապետի օգնական է եղած:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵՔ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: Երկրիս իշխան կառավարչապետը ներքին գործոց մինիստրի հետ միասին մշակել է հալոց բարեգործական ընկերութիւնների համար նոր կանոնադրութիւն, որ և Թիֆլիսի Նահանգապետի կողմից առաջարկւել է Հալոց բարեգործական ընկերութեան կենտրոնին, և Բաքուի Նահանգապետի կողմից՝ Բաքուի Մարդասիրական ընկերութեան: Նոր կանոնադրութեան ծրագրով վերացուած է հալոց բարեգործ. ընկերութիւնների կանոնադրութիւններից կրթական մասը (գրադարան-ընթերցարաններ, օժանդակութիւն աշակերտներին-ուսանողներին, դպրոցներին), բաց և նպատակ է դնում նախկինապէս օգնել հալուսաւորչականներին՝ հագուստով, կերակրով, ապաստարաններով, գործ ձարելով, գործինքը գնելու օգնութիւնով, արդիւնագործութեան վաճառքին օգնելով, բժշկական օգնութիւնով, աղքատանոցներով, որբանոցներով, անկարողներին հայրենիք վերադառնալու միջոց տալով: Ամեն մի ընկերութիւն պիտի գործի միմիայն աչն բնակիչների համար, ուր ընկերութիւնը հաստատուած է. աղպիսով Կովկասեան հալոց բարեգ. ընկերութեան ճիւղերը կարող են դառնալ անկախ մարմիններ, իսկ ալման կենտրոնը պիտի կոչւի «Թիֆլիսի հալոց բարեգործական ընկերութիւն», Բաքուի՝ «Բաքուի հալոց բարեգործական ընկերութիւն»: Անդամալճարը 6 ռուբլի է. ընկերութիւնները կարող են ընդունել նաեւներ՝ փողով և իրերով, ալ և կտակներով. (կոնցերտներ և ալն բաց է թողած). Գործավարութիւնը և գրադրութիւնը կադարուելու է ռուսերէն: Ընկերութիւնների վաղու-լու ղեպաւոր ղեկը անցնում է ամեն մէկը իւր քաղաքի ինքնավարութեան, որը կտակներով թողածները գործադրում է կտակների տրամադրութեան համաձայն, միացածը՝ իւր հաւեցողութեամբ:

Թիֆլիսի Լենտրոնը ապրիլի 1-ին արդարակարգ ընդհանուր ժողովում միաձայն որոշեց ընդունել առաջարկած նոր կանոնադրութիւնը, որը սակայն պիտի զրկւի ի հաստատութիւն. իսկ մինչև այդ՝ հին ընկերութիւնը դեռ կ'շարունակի իւր գործունէութիւնը ցաւթման կանոնադրութեամբ:— Բաքուէ ընկերութիւնը իւր որոշումը կապահովելու է ապրիլի 3-ին նշանակած արդարակարգ ընդհանուր ժողովում:

Թիֆլիսի Լենտրոնի ընդհանուր ժողովի մէջ գլխաւոր հարցը աչա եղաւ թէ ժողովը ձեռնհաս է արդեօք ինքը վճռելու նոր կանոնադրութեան հարցը, քանի որ հինը դորանով խափոնում է, իսկ խափանման հարցը, ըստ ցաւթման կանոնադրութեան 45-ի, կարելի է վճռել միայն «ընկերութեան բոլոր անդամների երկու երրորդականի վճռով»: Նոքա մոռանում էին, որ ժողովը չէր եկած վճռելու ընկերութեան խափանման, այլ միայն կանոնադրութեան փոփոխման խնդիրը, որը նոյն 45-ի համաձայն, վճռում է կենտրոնի ընդհանուր ժողովը միայն և ոչ կենտրոնը իւր բոլոր ձեռնարկով: Բայց թէ նոր կանոնադրութեան չընդունւիլը պիտի առաջացնէր ընկերութեան խափանումը— աչա արդէն պիտի լինէր force-majeure-ի գորութեամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է ընկերութեան զոյքին, որի մասին կարգադրութիւն անելու համար, խափանման գէպքում, կանոնադրութեան § 50-ի համաձայն, նոյնպէս պահանջւում է ընկերութեան (կենտրոնի և ձեռքերի) բոլոր անդամների երկու երրորդականի վճիռը, աչա խնդիրը աւելորդ էր չուզել, քանի որ քեյսերիկի առարկան ոչ թէ ընկերութեան խափանումն էր, այլ կանոնադրութեան փոփոխութիւնը կառավարութեան կողմից առաջարկւած ծրագրի համաձայն: Այն գումարները և գույքերը, որոնք կարող են պատկանել միմիայն ցաւթման կանոնադրութեամբ գործող ընկերութեան և ոչ նոր կանոնադրութեամբ կերպարանափոխող ընկերութեան, — աչապիսի գումարներն ու գույքերը բնականաւ է որ պիտի լիկւիդացիայի ենթարկւեն համաձայն նւիրատուների և աւանդ տուողների պաշտաններին. օրինակ, պ. Գ. Սուրդուկեանցի ընկերութեանը պաշտանական կերպով պահ տւած գումարը պիտի վերադարձւի իրեն. նոյնպէս պ. Սմբատ Դահագիլի տւած գումարը «Արտիկան-Նազարեան» ֆոնդի համար ընկերութեան սեփականութիւնը չէ, ուրեմն պիտի աւթմից ետ տրւի սեփականատիրոջ (պ. Դահագիլին). բայց Խուզադեանի կտակով թողածը պիտի չարատւի, որովհետև նա պիտի անցնէր Ներս. դպրոցին միմիայն ընկերութեան խափանման և ոչ նաև կանոնադրութեան փոփոխման դէպքում. իսկ կտակի համաձայն՝ կտակակարարի անւան մի բարեգործական հիմնարկութիւն պիտի հիմնէր Թիֆլիսում, և շատ բնական է որ աչա կտակի աւանդը պիտի անցնի ապագայ «Թիֆլիս»

Հալոց բարեգ. ընկերութեան: Իսկ եթէ կան գումարներ, որոնք նշանակած են, դիցուք, թոշակաւորներ պահելու համար, որ նոր կանոնադրութեամբ ալլ ես չի կարելի, ալլպիսի գումարների մասին կարգադրելու համար պէտք է ալլմից դիմել նաև բոլոր ճիւղերին և բոլոր անդամների $\frac{2}{3}$ ձայնով լարկացնել կանոնադրութեամբ թուլարած նպատակներին վերջնականապէս: Նոյնպէս վարելու է նաև ալլ գումարների հետ, որոնք չարուկ նշանակութիւն չունէին և գուք են ոչ թէ ընկերութեան Թիֆլիսի ճիւղի (=Կենտրոնի), ալլամբողջ ընկերութեան: Շատ բնական է որ ընկերութեան գրադարան ընթերցարաններից ամեն մէկը պիտի նկարել որպէս գուք հար-հար ճիւղերի, և օրինակ, կարգադրութիւն անելը Շուշալ ճիւղի գրադարան-ընթերցարանի համար պիտի պարկանի նոյն ճիւղի ընդհանուր ժողովին, Թիֆլիսինը՝ Կենտրոնի ընդհանուր ժողովին, և ալլն: Ընկերութեան գուքերից ոմանք, ուրեմն, ըստ մեզ, իրենց լիկիդացիալի համար կարօտ են ընկերութեան բոլոր անդամների $\frac{2}{3}$ -ի հաւանութեանը, իսկ ոմանք՝ ամեն մի ճիւղի անդամների $\frac{2}{3}$ -ի հաւանութեանը:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ՝ ունեցաւ իւր տարեկան ընդհանուր ժողովը ներկալ փերաւարի 4 և 21-ին: Խորհրդի տաժ հաշի համաձայն ընկերութեան Թիֆլիսի ճիւղի (Կենտրոն) մուտք եղած է 1899 թ-ին 7.210 ու., իսկ մնացորդներով 1898 թւականից 11.706 ուրբլի 18 կոպէկ: 1899-ի մուտքը կազմել են՝ տոկոսներ անձեռնելի գումարների 2.550 ու., տոկոսներ Աբովեան-Նազարեան գումարի 500 ու., անդամովժար 300 անդամի 1500 ու., երեկոյթից 2000 ու., նւէրներ 500 ու., ընթերցարան-գրադարանից 160 ուրբլի:—Մասք եղած է 10.306 ու. 18 կոպ. ալս գումարից տրած են (կոպէկները չհաշւելով) I. Թոշակներ Թիֆլիսի դպրոցներում աշակերտողներից 47 հոգու (60-ական ուրբլի) և Ռուսիայի բարձրագոյն դպրոցների հալ ուսանողներին (120-ական ուրբլի), որպէս նաև ժամանակաւոր և միանալ նպաստներ ալլ և ալլ աշակերտների և ուսանողների (1109 ու.) ընդամենը 4.649 ու.: II. Տառապեալներին 900 ու.: III. Գրադարան-ընթերցարանին 2.405 ու.: IV. Դիւանական ծախք 1.295 ուրբլի: V. Աբովեան-Նազարեան գումարի տոկոսներից մնացորդ 796 ուրբ. 96 կոպ., VI. Պետական 5%-ը 175 ու. և անձեռնելի գումարի մուտքի մնացորդից 5%-ը 85 ու.: Մնում է 1400 ու. որ պիտի չարկացի դադթականաց աշակերտների պահպանութեան 1900 թւականի ընթացքում:

Հաստատուեցին ընկերութեան ճիւղերի նախահաշիւները 1899-ի համար, միալն թէ Բաթումի ճիւղի վերաբերմամբ որոշւեց որ Կեն-

որոնքին հատուցանելիք պարտքի մնացորդ չուրջ 1200 ուսուրլին վճարելի տարեցտարի, 1-99-ին 300 ուսուրլի, մերժելով Բաթումի ճիւղի ընդհանուր ժողովի անտեղի խնդրքը և պ. Առ. Սարուխանեանի փաստաբանութիւնը՝ նւիրել ճիւղին աչդ պարտքը, մոռանալով որ Կենտրոնի ընդհ. ժողովը, տարիներ առաջ, փոխ էր տուել Բաթումի ճիւղին 3000 ուսուրլի գումարներով:

Փետր. 21-ին ժողովը զբաղւեց Խուղաղեանի կտակի գործով և երկար չարք ընտրութիւններով: Անցեալ ապրիլին ընտրւած չանձնաժողովը, որին տրւած էր Խուղաղեանի անուեով հաստատութիւն հիմնելու առաջարկները քննել, ներկայացրեց իւր զեկուցումը: Չանձնաժողովը եղած առաջարկներին առաւելութիւն տուել էր որքանոցի մասին եղած առաջարկին, որի հիմունքները չանձնաժողովը ծրագրած ներկայացրեց ընդհ. ժողովին: Ապա ընկերութեան խորհուրդը առաջարկել էր ապաստարան հիմնել, իսկ չանձնաժողովի երկու անդամները՝ ընկերութեան գրադարանը հարստացնել Խուղաղեանի կտակի գումարներով արդիւնքով: Չանձնաժողովի զեկուցագիրը կազմուած էր հանգամանօրէն և պարզ: Ընդհանուր ժողովի մէջ սակաւն ձայներ լսւեցին իօգուտ խնդրի չեղանկարման Մէկը (Սարուխանեան) առաջ բերաւ այն թէ իբր զեկուցագրից բուսականաչափ պարզ չի ելեում թէ ինչ տիպարի հաստատութիւններ են առաջարկւածները: Այդ հերքեց, և առարկողը, որքանոցին վերաբերեալը չեղաւ առաւ իւր խօսքը: Մի երկրորդը՝ (Շ. Առաքելեան) չափեց թէ պէտք է չեղած գել զեկուցագրի քննութիւնը, որովհետ Խուղաղեանի թողած քարանսարան պիտի վերանորոգուի, եղած գրամի մեծ մասը պիտի դնուի նորա վերաշինութեան: Այդ առարկողին պատասխանեցին որ քարանսարան որ վերաշինուի՝ աւելի ևս եկամուտ պիտի բերի և ոչ աւելի պակաս, հետեապէս աչդ հանգամանքը չի կարող մեզ խանգարել որ կանգ առնենք, օրինակի համար, որքանոցի վրայ: Առարկող եղաւ նաև (Շահվելդեան) թէ պէտք է չեղած գել, որովհետ քարեգործական հիմնարկութիւնները համար նորմալ կանոնադրութիւն է մշակւած կառավարութեան կողմից, ու լաւ կը լինէր սպասել՝ աչքի առաջ ունենալու համար նորմալ կանոնադրութիւնը: Աչք վերջին առարկութիւնը միակ բանաւորը թւաց ժողովականներին, որոնք որոշեցին մի առժամանակ չեղած գել խնդրի քննութիւնը: Ապա երկար վիճեց աչք թէ չեղած գելով՝ ում չանձնի գործը: Վճուռեց թողնել գործը նոյն չանձնաժողովի ձեռքում, լրացնելով այն նոր չորս անդամներով և աչնպէս, որ խորհրդի անդամների հետ միասին խորհրդակցելի, զեկուցում պատրաստուի ու տպւի ու խնդրի վերջնական լուծման համար մի քանի ամսից չեղող ընդհանուր ժողով գումարելի:

Ժողովը ապա զբաղւեց ընտրութիւններով: Ներկայ էին ընդամենը 43 անդամ, մինչդեռ պէտք էր ընտրել 19 հոգի: Հասկանալի է այն ներողամտութիւնը որով պիտի վերաբերէր ժողովը դէպի ընտրւել կամեցողներէից ոմանք: Ահա ընտրութիւնների արդիւնքը.

Նախագահ ընդհանուր ժողովի՝

Բժշկ. Բ. Նաւասարդեան	33	սպ., 9 սև (վերընտրւած)
Խորհրդի անդամ Ալ. Անանեան.	36	» 7 »
Ալ. Ներիցիօսեան.	34	» 9 »
պահանջ- Յովս. Ամիրխանեան	33	» 9 » (ընտրւած)
ւում է ձախ- Յ. Մելիք-Բախտամեան	30	» 12 »
ների 2/3-ը: Փիլ. Վարդազարեան	29	» 13 » (վերընտրւած)
Աւ. Նզեկեան	26	» 16 » (ոչ ընտրւած)

Խորհրդի փոխ անդամներ՝

Սո. Մալխասեան.	39	»	3	» (ընտրւած)
Կոնս. Հեջուրեան.	31	»	10	»
Գէորգ Ղարաջեան	30	»	12	»
Նիկ. Արրահամեան.	30	»	12	»

Վերատուգող մասնաժողովի անդամ-

Ներ՝ Սարգ. Խարադեան	38	»	4	»
Կար. Շիրինեան	35	»	7	»
Խաչ. Տէր-Մարգարեան	30	»	12	»
Ալ. Շահիկեան.	30	»	12	»

Գրադարանական մասնաժողովի ան-

դամներ՝ վերընտրւեցին նախկին անդամները:

Խուղադեանի կրօնական մասնաժողովը (որի անդամներն են՝ Բժշկ. Ար. Զարգարեանց, Բժշկ. Բ. Նաւասարդեանց, Նր. Լալալեան, Կարապետ Նաղուրեան, Վաս. Վարդանեան և Աւ. Արասխանեանց) լրացնելու համար քաջարկեցին՝

Սո. Մալխասեան.	41	սպ.	1	սև (ընտրւած)
Տիգ. Փիրումեան	33	»	9	»
Սիմէօն Շահվերդեան	32	»	10	»
Գէորգ Ղարաջեան	31	»	11	»
Համբ. Առաքիլեան	29	»	13	» (ոչ ընտրւած):

ԱՐՏԱՍՍԱԶՄԱՆԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ II ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ ալս Գարի գու-մարեց Հալիլիւրգ և Գրեց Նոր Գործարքով մարտ 26-31: Ներկայ էին ընդամենը 20 ուսանող և 1 սւսանուհի, մեծ մասամբ Գերմանական համալսարաններից, 2-ը Ֆրանսիայից (Պարիզ և Նանսի) և 2-ը Զւիցերիայից (Ժնև և Յիւրիխ): Շատերը չկարողացան գալ: Զեկուցումներ արին երեք հոգի (պպ. Նալբանդեան, Թոքաթլեան, Մ.

Յովհաննիսեան): Գործնական որոշումներից կարևորագույնն էր՝ ամեն-վեցամսեակին՝ հրադարակել տեղեկագիր, որը պիտի պարունակի տեղեկութիւններ համաժողովի, ուսանողական խմբերի և ուսանողների մասին, ուսանողական խմբերի հաշտութեան խմբերի և հեղափոխական տեղեկութիւններ ուսանողական կեանքից: Մի քանի ուսանողների դարձրինակ առաջարկութիւնը—հրադարակել տեղեկագրի տեղ մի պարբերական հանդէս—մերժեց, որովհետև դա անպարճառ կը շեղէր ուսանողական հոգից և կ'որար նրան ուսանողական ինտելեկտներից զուրս գործնական բնաւորութիւն:

ՆԵՐՈՊԱՅԻ ԼԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐԸ, Մի-երկու տարի առաջ Մուրճում ցանկութիւն էինք լայնում, որ արտասահմանի հաշ ուսանողների համաժողովը իւր հոգացողութեան առարկաներից մէկը շինէ հաշ ուսանողութեան մասին ճշգրիտ և լիակատար տեղեկութիւններ ժողովելը: Այդ ցանկալի բանը ալժմ իրագործւած ենք տեսնում: Արտասահմանի հաշ ուսանողութեան II-րդ համաժողովից, որ կապալաւ Հալիքերդում ներկայ մարտին, սրացել ենք Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Զւիցէրիայի հաշ ուսանողութեան մի վիճակագիրը, ուր անլիակատար են տեղեկութիւնները միայն Պարիզի և ժընևի նկատմամբ: Վիճակագրի համաձայն բոլոր հաշ ուսանողների թիւը չի՛հալ երեք երկիրներում է մօտաւորապէս 202, որից ամենաշատը Պարիզում (մօտ 98), Բերլինում (22), ժընև (18), Լէպլիգ (11), Մոնպելիէ (10), Կոստից պակաս են Նանտ (9), Միւնխէն (8), Ցիւրիխ և Լոզան (6-ական), Գարմշտատ (4), Ֆրալքէրդ և Հալլէ (3-ական), Գրէզլէն (2), Բրեսլաւ և Ենա (1—1): ժընևի նկատմամբ պիտի աւելցնենք որ բոլոր հաշ ուսանողներ թիւը մօտ 40 է, բաց տեղեկութիւններ կան միայն չի՛հալ 18-ի մասին (երեք սոքա իսկական ուսանողներն են): Գերմանիայում 55 հաշ ուսանողներից 49-ը Ռուսիայից են, իսկ սոցանից՝ 45-ը Կովկասից: Ֆրանսիայի հաշ ուսանողները ամենամեծ մասամբ Տաճկաստանից են, Զւիցէրիայում՝ գրեթէ հաւաքար թւով ալդ երկու երկիրներից:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, Բոննսէր, հանդէս հնախօսական, պատմական, լեզուարանական և քննական. տնօրէն՝ Կ. Յ. Բասմաջեան, աշխատակցութեամբ աղգալին և օտար արեւելագիրացի: Բաժնեկիւնը տարեկան չորս գրքի համար 20 ֆրանկ ամեն տեղ. իւրաքանչիւր գիրքն՝ առնրապի 100 է՛ է լաղկացեալ՝ կ'արժէ ֆրանկ 6: Հասցէ՝ Paris, Boulevard Rochechouart, 112:

Թւրթը սկսելու է լոյս տեսնել ներկայ մարտի վերջից, առ ալժմ վիճակագրութեամբ միայն «քանի որ ալս տեսակ զուր մասնագիրական թերթ մը տակաւին չի կրնար պահել ազգին ընդհանրութիւնը, ալլ գիրտականք միայն»:

Թերթի բովանդակութեան մասին խմբագրական ծանուցման մէջ, որ զրկած է մեզ չարտարարութեան Թերթի ձեռք, ասած է հետեւեալը.

Ինչպէս անունէն չալտնի է, Բանասէրը պիտի խօսի զուր բանասիրական նիւթոց վրայ.— Պիտի հրատարակէ մեր ազգային հնախօսութեան, պատմութեան և մատենագրութեան վերաբերեալ հետազոտութիւններ: Պիտի տալ թարգմանութիւններ ու քաղածներ հայկական, ասորական, պարսկական, չօական բնեւագրաց և ալլ արձանագրութեանց ալն մասերէն՝ ուր մեր ազգին և երկրին նկատմամբ տեղեկութիւններ կամ թէ ակնարկութիւններ կան: Պիտի զբաղի բնիկ պատմական խնդիրներով, հետազոտելով մեր նախնաց և օտար մատենագրութիւնները, Պիտի քննէ մեր մատենագրաց բնագիրներն և ալլ և ալլ հայերէն ձեռագիրներ: Պիտի հրատարակէ լեզուաբանական և սրուղաբանական նիւթոց վրայ ուսումնասիրութիւններ:

Ասոնցմէ զարդ՝ Բանասէրը տեղեկութիւններ պիտի տալ նաև արեւմտեան Եւրոպայի վլիսաւոր մատենադարանաց մէջ պահուած հայերէն ձեռագրաց մասին, հրատարակելով անոնց կարարեալ ցուցակներն ալ:

Նոյնպէս և սկիզբն պիտի դնէ հրատարակութեան մեր հմուտ աշխատակցին Վեր. Սուքիաս Վ. Պարոնեանի ալն ընդարձակ և կարեւոր գործին՝ որուն պատրաստութեան կ'աշխատի քսան տարի է ի վեր. ալն գործն է՝ Մատենացոցակ մը հարապական և ասիական օտար լեզուներով միալն ցարդ հրատարակած ամէն տեսակ զրքերու, խօղածներու և նմանաց, որ կը խօսին մասնաւորապէս կամ անցողաբար Հայոց վրայ,— զանց չընելով տալ նաև անոնց համառօտ ամփոփումն և կամ հաղածելը:

Բանասէրը պիտի քննէ ևս ալն ամէն բանասիրական նոր հրատարակութիւններ՝ որ կը զրկին հանդիտիս տնօրինութեան:

ՌՈՒՍԱՅ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԸ:

Փետրւարի 8-ին Պետերբուրգի համալսարանում, աքսի ժամանակ, տեղի ունեցաւ դժգոհութիւնների ցուց ուսանողների կողմից դէպի ուշքորդ. Նոյն ալլ օրը փողոցում ուսանողները հանդիպելն կազակների, որոնք չարձակում գործեցին ուսանողների վրայ: Ալլ դէպքից չհոռո ուսանողները մեծ մասամբ սկսեցին չաճախել դասախօսութիւններին: Պետերբուրգի ալլ բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները հետեւեցին նոյն օրինակին, որպէս նաև դէպքից մի քանի օր անց՝ Մոսկուայի և բոլոր ալլ համալսարանների ու բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները: Ալլ ցուցերի դիմաց՝ բազմաթիւ

ուսանողներ արձակեցին և հաշրենիք ղրկեցին թէ համալսարանական վարչութիւններից և թէ ոստիկանութեան կողմից: Թագաւոր Ալաչեքի հրամանով, սակաւն, խնդիրը քննելու համար նշանակեց չանձնածողով՝ Նախկին պատերազմական միլիտոր Վաննովսկու նախագահութեամբ: Սակաւն դորանով կարգը չվերականգնեց և համալսարանական վարչութիւնները չաշրենցին դադարեցումը դասախօսութիւնների, արձակումը բոլոր ուսանողների՝ առանձին խնդիրներով նորից ընդունելու պալմանով:

«Պետական Համբաւարեր»-ի մէջ տպւեց մանրամասն հաղորդագրութիւն ուսանողական ալդ շարժումների պատճառների մասին. դորա համաձայն բոլոր բարձրագոյն դպրոցներում կան չափաւոր և ծալրաչեղ կուսակցութիւններ: Պետերբուրգում շարժման ղեկավարն է ալսպէս կոչւած կազմակերպիչ կոմիտէն. շարժման պարազլուխները կալանաւորւած են, շարժումներ եղան Պետերբուրգի, Մոսկաւի, Արեւի, Օդեսաւի, Խարկովի, Խերեւի (Դորպադ), Վարչաւալի և Տոմսկի համալսարաններում, Պետերբուրգի տիխնոլոգիական, լեռնալին և անտառալին ինտիլիտուտներում և Նոր-Ալեքսանդրիալի երկրագործական ուսումնարանում: Պարազլուխները պահանջում են որ բոլոր արձակաւծները նորից ետ ընդունեն և որ համալսարանական հսկողութիւնը (ինսպէկցիա) փոփոխի Արձակել է ուսանողների բաւականին նշանաւոր մասը. արձակաւծներից շատերը նորից կարող են ետ ընդունել ուսումը աւարտելու համար. լուղիները դէմ նաե ալսունտի ձեռք կ'առնեն օրէնքով սահմանւած պատժական միջոցներ: ՏԱՃԿԱՀԱՅԵՐ:

Սուլթանը, անդլիական դեսպանին բաւարարութիւն տալու համար, հրամայեց նորից բաց անել հալոց որբանոցները Պալու, Քիուքուսպ և Դիարբէքի բաղաքներում: Զէլթունի որբանոցը փակւած չի եղել:

Ռուսաց կառավարութիւնը բանակցութիւններ է սկսել Բ. Դրան հետ՝ Ռուսիալից վերագարձող փախստականներին նորից իրենց նախկին բնակատեղիներում տեղաւորելու համար. բալց դեռ ևս Դուռը կարգադրութիւններ չի անելու՝ ստիպելու համար որ ալդ փախստականները իրենց նախկին տեղերում բնակեն:

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍԿ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Խզմիրի գաւառալին ժողովի քէէարկութեամբ լուսու. 27-ին ընտրեց Խզմիրի վիճակի հալոց առաջնորդ, և ինքը ընդունեց՝ ալդ ընտրութիւնը: Մեքիսեդեկ եպիսկոպոսը տորանով երկրորդ անգամն է դառնում ալդ վիճակի առաջնորդ, առաջին անգամ 1879-ից մինչև 1889 թ.: Մուրադեան եպիսկոպոսը վերջին տասը տարին քարոզիչ էր և. Պուսի Գատը-գիւղի եկեղեցում:

ԿՐՕՆԱՓՈԹՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՆՈՒՄ՝ դադար է առել, և, որպէս երևում է, սորոգ է թէ կաթողիկոսին ընդունածներից չափերը կրկին ետ են դառնում լուսաւորչական եկեղեցու գիրկը: Այցելու հովիւ է զրկւում վան Ներսէս եպ. Ասլանեան: Ամենուրէք հանգանակութիւն է լինում լոգուող վանայ կարօտեալներին:

ՆԻՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՆԻՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԻ (==հովիւ), որպէս չալոյնի է, կարգւած է վ.հ. Կաթողիկոսի կողմից Գէորգ եպ. Խեթիւճեան: Վեհափառը նորերես բացադրած է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին, որ Գէորգ եպ.-ի իրաւասութիւնը դարածուծ է Աւարրիալի, Ֆրանսիալի, Անգլիալի և Ռումանիալի բաւց ոչ նաև Բուլղարիալի հայ գաղթականութիւնների վրայ:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅՈՒՆԵՐ, Բրուսայի առաջնորդ Արշարունի Տէր-Յովհաննէս, Ռոդոսոսի առաջնորդ Ալվաղեան Տ. Յովսէփ, Կեսարիոյ առաջնորդ Տ. Տրդատ վարդապետները անցագրեր են վերցրած և սպասում են վ.հ. Հայրապետի Թիֆլիսից Էջմիածին վերադառնալուն որ ճամբաւ ընկնեն եպիսկոպոս ձեռնադրելու:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆՖԵՐԵՆՏԻԱ.

Ի հետևումն Նորին Մեծութիւն Կալսր Նիկոլայ II-ի 12-ն օգոստոսի անցեալ 1898-ի մանիֆէստի մէջ չալոյնած առաջարկի համար, Ռուսաց Կայսեր առաջարկով Կոնֆերենցիա է գումարւելու Հոլլանդիալի Հաագ քաղաքում մայիսի 26-ին: Հրաւիրալ՝ ղրկելը զրկել է Հոլլանդիալի կառավարութիւնը՝ Ռուսիալի սրած ցուցակի համաձայն: Պարուարո նախագահ նշանակւած է Հոլլանդիալի արքային գործերի մինիստրը, իսկ իսկական նախագահ՝ ռուսաց դեսպանը Լոնդոնում՝ բարոն ֆոն Ստաալ: Հրաւիրւածների մէջ են նաև մանր տնկալի պետութիւններ:

Հոլլանդական կառավարութիւնը, նախաձեռնութեամբ ռուսաց կառավարութեան, հրաւիրել է մասնակցութեան 19 եւրոպական պետութիւններ, և Հիւս. Ամերիկան, Սիամ, Պարսկաստան, Զինաստան և Նապոնիա:

Ֆրանսիալի ներկայացուցչութեան գլուխ լինելու է Լէօն Բուրժուա՝ արմատական կուսակցութեան գլխաւորը, նախկին արմատական մինիստրութեան նախագահը:—Վերմանիալի կողմից լինելու է նաև Հերբէրտ Բիսմարկը, Միւնխենի համալս. միջազգային իրաւունքի պրոֆ. Շրէնգէլ:

Նորին Մեծութիւն Թագաւոր-Կալսրը, 12-ն օգոստ. 1898 թ. հաղորդագրութիւնից դէս սրացել է աշխարհքիս զանազան երկիրներից բազմաթիւ արքայապետութիւններ շնորհակալութեան ի պատասխան զոցա՝ Նորին Մեծութիւնը հրամայեց արքայքին գործոց

մինիստրին ղրկել Ռուսիայի բոլոր ներկայացուցիչներին արտասահմանում 11 մարտի 1899 թ. մի շրջաբերական-հեռագիր շնորհակալութիւն լալտնելու բոլոր նոցա, որոնք ուղերձներով, նամակներով, հեռագրերով կամ այլ կերպ արտալալտել են Նորին Մեծութեան իրենց զգացումները վեհ մարդասիրական գործի օգտին սրանձնած նախաձեռնութեան համար:

Կնիքերնցիպի գործերի հիմքը կազմելու է Ռուսաց Կայսեր ոչ թէ 12. օգոստ. 1898-ի, այլ երկրորդ հաղորդագրութիւնը.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ-ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ Անդրկովկասում: Կովկասի քաղաքացիական իշխանութեան բժշկական մասի կառավարութիւնը պրոէկտ է մշակել՝ ուսեղացնելու համար գիւղական-բժշկական շտաբը, 200.000 ռուբլու վարկ բացանելով: Գորա համաձայն 5 նահանգներից ամեն միում պիտի լինի մի-մի օգնական բժշկական տեսչի 1.400 ռ. ռոճկով ամեն մէկին. ապա գաւառակային (ուչաստովային) գիւղական բժիշկներ Թիֆլիսի նահանգում 18, Գուրթայիսի 20, Բաքու 12, Գանձակի 16, Երևանի 14, ամեն մէկին 1.175 ռ. ռոճկով. նոյն թւով աւագ բժշկական ֆելդշէրներ ամեն մի նահանգում 300 ռ. ռոճկով ամեն մէկին. կրտսեր ֆելդշէրներ կրկնակի թւով՝ 240-ական ռուբլի ռոճկով. ֆելդշերուհի-մանկաբարձուհիներ նոյն թւով որքան ամեն նահանգում գաւառակային գիւղական բժիշկնէր պիտի լինեն, 300-ական ռուբլի ռոճկով. ապա պիտի որուի 120.000 ռուբլի 80 գիւղական հիւանդանոցների յինութեան, (3 6 մահճակալ ուղղում) վառելիքի, հիւանդների կերակրելու, ծառաների համար, այս հաշւով որ գիւղական հիւանդանոցներ լինեն Թիֆլիսի նահանգում 18, Գուրթայիսի՝ 20, Բաքու 12, Գանձակի 16, Երևանի նահանգում 14, զեղերի համար եւ 32.000 ռ. բոլորի համար. գիւանական ծախքերի համար աւելցնում է 400-ական ռ. ամեն նահանգին. բոլոր չիշեալ բժիշկներին ճանապարհածախքերի համար լալտկացում է 22.600 ռ. տարեկան: Այլաբակիչ հիւանդութիւնների դէմ առնելու համար պիտի որուի 3000 ռ. ամեն նահանգի համար (բացի խոլերայի եւ ժանդալտի դէպքերից): Բացի այդ, միանաւագ ծախքերի համար եւ չուրջ 1.000 ռուբլի ամեն մի հիւանդանոցի համար:

Կառավարչապետը կարող է մահճակալների թիւը ամեն մի հիւանդանոցում աւելցնել մինչեւ 10, համեմատ եղած միջոցներին: Կառավարչապետի խորհուրդը այդ պրոէկտը հաստատեց միայն մի քանի փոփոխութիւններով: Այդ բոլոր հիմնարկութիւնները պահպանւելու են զեմստուպին թիւջեպի որպէս առաջ էր:

ԶՈՒԼՖԻ ԵՐԳԱԹՈՒՂՈՒ ԽՆԴԻՐԸ ռուսամասիրութեան շրջանումն է. Ենթադրում է երկաթուղին Ալէքսանդրապոլի մօտից անցկացնել մինչեւ Երևանից 12 վերստ հեռու եւ ապա մինչեւ Զուլֆի Ուղին հետա-

զորերը չանձնւած էր ինժեներ. Ն. Դ. Վուրցէլ'ին, որը ներկայացրել է իւր զեկուցումը. նորա ծրագրով ուղին պիտի սկսի Ալէքսանդրապոլից 6 վերստ հեռու, հասնի Ուլուխանլու գիւղը. Թողնելով Երևանը 12 վերստի վրա՝ գիծը պիտի անցնի մինչև Զուլֆա Առաջին 20 վերստը մինչև Ղեղաջ գիծը անցնելու է խիտ բնակեցրած տեղով, լաւ վարելահողերով, որոնք հասնում են Բուզգաչէն գիւղը, դժի սկզբից 35 վերստ. ապա՝ դալիս է 50 վերստ անընակ և անջրդի տեղ (Չուրը պիտի արհեստական կերպով անցկացնել Արփաչալից, չինելով ջրամբար 30 տաժէն բարձրութեան վրա, որով պիտի մաքակարարւեն երեք կալարաններ). ապա՝ գալիս են անընդհատ գլշաղներ՝ բրնձի և բամբակի դաշտերով. Ծախքը հաշւած է 13 միլիոն, որի մէջ 442.750 ու. առանձին ճիւղի համար մինչև Երևան, Փետրու. 11-ին երկաթուղալին դեպարտամէնտում, սորա ղրեկորու պ. Մաքսիմովի նախագահութեամբ չանձնաժողովի նիստ կապացաւ, որը կարծիք չալոյնեց թէ առաջիկայ պիտի չինել գիծը Ալէքսանդրապոլից Ուլուխանլուի միջով մինչև Նախիջևան և Շախթախթի մաքսալին կալարանը:

ՊԱՆԺԹԻԱՅԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ կառուցանելը չանձնւած է իշխ. Ն. Դ. ճառաւածէին:

ՔՈՒԹԱՅԻՍԻ ԱԶՆԻԱԿԱՆՆԵՐԻՅ ԽՈՇՈՐ ՆԻԼՐԸ. Քութալիսի աղնականութիւնը հաւաքելով նահանգական արտակարգ ժողովի, փետր. 28-ին կալացրեց չափ կարևոր վճիռ. Նահանգի աղնականաց Միքայէլեան հողալին բանքալի հիմնադիրներին անդամակցական վճարներով գոյացրած էր բանքալի հիմնական դրամադուլսը 30 տարի առաջ. պետական խորհրդի 25 մալիսի 1898 բարձրագոյն հաստատւած կարծիքով՝ ալդ դրամադուլսը կարող է վերադարձնել հիմնադիր-անդամներին: Աղնականները ալդ դրամադուլսը կազմել էին աղնականաց նահանգական ժողովի վճռով, ալն դումարների 10 տոկոսից, որ բարձրագոյն շնորհեցին նոցա իբր վարձատրութիւն ալն տուրքերի և ծառաութիւնների, որ նախկին ճորտերը տալիս ու անում էին աղնականների օգտին: Ալժմ, Քութալիսի աղնականութիւնը, իւր արտակարգ ժողովում, միաձալն վճռեց չօգուել ալդ վերադարձնելիք հիմնական դրամադուլսից, ալ խնդրամատուց լինել որ ալդ դրամադուլսը կոչի «Միքայէլեան» (Մեծ Իշխ. Միխաիլ Նիկողանելի'անունով, ինչ անունով որ բանքան է կոչուում), չանձնել ալն նահանգական աղնականութեան՝ միակ նպատակով որ վերջինս գործադրի ալն նահանգի կրթական պետքերի համար: Ընդունեց չանձնաժողով, որը պիտի քննի թէ ինչ տեսակ դպրոցների վրա պիտի մոխել գումարը՝ աղնականութեան պահանջների համաձալն: Եւ ալդ նւերաբերւած դրամա-

գլուխը կազմում է ոչ պակաս բալց մի քիչ ասելի քան... 450.000 ու․

Աւելցնենք որ Թիֆլիսի ազնականաց բանքայի հիմնադիր-անդամները նույն հիմամբ ունին ետ ստանալու ալդ բանքայի հիմնական դրամագլուխ 100.000 ռուբլին. և վրաց մամուլն ու հասարակութիւնը եռանդով քննում է ալն խնդիրը թէ ինչ ազգագույն գործի պիտի նւիրի ալդ գումարը. աւելի հաւանութիւն է գտնում առաջարկը լօգուտ մի միջնակարգ օրիորդաց դպրոցի նահանգի ազնւականների աղջիկների համար։

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱԶՆԻԱԿԱՆԱՅ ՆԱՀԱՆԳԻ. ԺՈՂՈՎԸ, որ կապցաւ մարտի սկզբներին, վճռեց խնդրամատուց լինել գաւառական ինքնավարութիւն (գեմնութեան) մրցնելու Թիֆլիսի նահանգում, և արագացնելու կալւածական սահմանափակութիւնը։

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԵՂԱՐԻԵՍԱՀԱՆԳԷՍԸ որ կալանում է պարբերաբար, ալս տարի բացւեց մարտի 28-ին զինւորական-պատմական թանգարանում։ Հանդէս բերածների մէջ նկատելի են մանաւանդ ծերունի Զանկովսկու, պպ. Բաշինջաղեանի, Վաբաեւի, Յակոբեանի, Շմերլին-յի նկարները և Խոզորովիչի քանդակները. ի ցոյց են դրւած, բացի ալ տեղական նկարիչների գործքերից, նաև հանգուցեալ Կոլչինի և տեղացի սիրողների գործքերը։ Ընդամենը ի ցոյց են դրւած 232 գործքեր։ Պր. Բաշինջաղեանը հանդէս է բերել՝ Սեանալ լիճը լուսինը ծագելիս, Ալբի գետը Նրեանեան նահանգում, Անտառ Բորժոմում, Սանահինի մօտ և ալ գործքեր. պ. Զանկովսկին՝ Մեծ լեռնաշղթայի տեսարան, Մեծ Արարատ, Էլբրուս և ալ նկարներ. պ. Վաբաեւը ի ցոյց է դրել Վրաց գիւղական ուխտաւորների ցօն մեծ պատկերը. պ. Յակոբեանը՝ տեղական ազգութիւններից տիպեր։

ՄՈՍԿԻԱՅԻՑ.

Հաշկերոյթ պ. Ա. Մատուրեանին։ Մեր աշխատակից պ. Ալ. Մատուրեանի «Բանաստեղծութիւնների» 2-րդ հատորը լոյս տեսնելու առթիւ որպէս գրում են մեզ, համակրողների մի խումբ ճաշկերպով պատուեց երիտասարդ բանաստեղծին «Խոստիա» առաջնակարգ հրատնոցում։ Մի ընդարձակ և համակրալից ճառով ողջունեց նորան իրաւաբան պ. Ստ. Մամրկոնեանը և ապա «մի խումբ համակրողներից» ընծալ տուեց մի չքիղ արծաթեալ թանաքաման իւր սարգ ու կարգով, որի վրալ մակագրւած էր «Մուրճ»-ում տպւած և «Բանաստեղծութիւնների» 2-րդ հատորը մտած ալս երկրորդը՝ Որբ ազգի երգիչ, վիշտը չէ անվերջ, Զաւրթ, լոյս օրեր կը տեսնես և դու...»։ Կեր ու խումբ, ճառախօսութիւնները, մտերմական խօսք ու զրուցը երեկոյեան ժամը 8-ից տեւելին մինչև խորին գիշեր։

— Առաջ ժողովածուն, Մեզ գրում են թէ սոյն մարտին Մոսկւայում

Վեսելովսկայա տիկնոջ (որ երիտասարդ հալագէտի մայրն է) խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ „Дѣло“ (=Գործ) անունով մի ժողովածու, որ վաճառուում է «Կանանց բժշկական ինստիտուտի» օգտին: Խմբագրող տիկինը ռուսաց գրականութեան մէջ չափնի է իբրեւ բեղմնաւոր թարգմանիչ և ռուս մատենագիրների մէջ վաչելում է մեծ չարգանք. ժողովածուն շատ հոխ է և բազմաբովանդակ. մասնակցում են նշանաւոր գրողներ, Զեյդելաժ է նաև Ռ. Պատկանեանի «Հաղարէն մէկը» և Եսպուրեանի «Պօէտին» և «Նրկու գիշեր» ոտանաւորները պ. Իւրիչ Վեսելովսկու թարգմանութեամբ: «Պօէտին» ոտանաւորը տպւած էր Մուրժի Տասնամեակի համարի մէջ, որից և թարգմանւած է. իսկ «Նրկու գիշերը» վերցրած է «Բանաստեղծութիւնների» առաջին հատորից:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԿՈՒՐՍՆԵՐԸ Թիֆլիսում: Այդ կուրսերը բացւեցան Յունու. 26-ին, երեկոյեան, առաջին իրական գիմնազի շինութեան մէջ: Բացման հանգէսը սկսեց ժամասացութիւնով գիմնազի չափով եկեղեցում. ժամասացութիւնը կատարեց Վրաստանի էքզարխ Ֆլաւիան, գործակցութեամբ ուղղափառաց սեմինարիալի ռեքտոր Գերոսգէն վարդապետի և նոյն դպրոցի կրօնուսուց խոհան. քահանայ Վոստորգովի: Մաղթանքից և օրհնութիւններից լեզու, որ կատարեց էքզարխը, Վոստորգով քահանան քարոզ խօսեց գիտութիւնների մասին, որպէս օժանդակ միջոցի քրիստոնէութեան գաղափարները հասկանալու համար: Ներկայ էին 274 հոգի կուրսերին ունենցիր լինել ցանկացողները, այլ և կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու Կ. Պ. Եանովսկի, կովկասեան ուսումնարանական շրջանի շրջանաչին տեսուչներ Զաւադսկի, Լոպատինսկի, տեղական միջնակարգ դպրոցների վերատեսուչներ՝ գեն. Սմիրնով, գնդապ. Կոչի բակին, Մարկով, Դրբոզլաւ և ուրիշներ, ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչ Դրոզդով, մամուլի ներկայացուցիչներ, կուրսերի հիմնադիրները, դասախօսները և այլն: Քարոզից լեզու, ներկայ եղողները անցան լսարանի դահլիճը, ուր ուսուցիչ Մ. Ն. Կարպլինսկի կարդաց առաջին լեկցիան ռուսաց գրականութեան պատմութիւնից. ապա առաջին իգ. գիմնազի վերատեսուչ Կ. Ն. Շուլցինը պարզաբանեց կուրսերի ներքին կանոնները, որոնց պիտի հետեւեն ունկընդիրները: Կուրսերը սկսում են երեկոյեան ժամ 6-ից և տևում մինչև 9-ը, մի-մի ժամ ամեն առարկայից, օրը ուրեմն երեք առարկայ: Առարկաներն են ռուսաց գրականութիւն, ռուսաց աշխարհագրութիւն, մարդակազմութիւն (անատոմիա), երկրաչափութիւն (գէօմէտրիա): Ռուսիայում միակ լիակատար ժողովրդական կուրսեր կան միայն Օդեսայում, իսկ այլ քաղաքներից ոմանց մէջ միայն վորձերեն լինում:

ՄԱԳՊԱ ՆԷՅՄԱՆ-ի գիրքը ՀԱՅՏԵՐԻ մասին, որի ստացումը ծանուցանում ենք նոր գրքերի ցուցակում, ներկայանում է որպես ծագեալ աշխատասիրութիւն պ. Գր. Նիկողոսեանի, որ դեռ չի նշանակում թէ նւազ հեղաքրքրական է: Գրքի սկզբից մինչև վերջը պ. Նիկողոսեանն է որ խօսում է, երբեմն առանց անունը չիշուելու, բայց մեծ մասամբ չիշուելով, և այն՝ այն ձևերով. «Այդ մասին առաջ կը բերեմ հալոց պարմութեանը և գրականութեանը հմուտներից մէկի՝ Գ. Ն. Նիկողոսովի խօսքերը» (էջ 32). և կամ «Այդ ժամանակ առանձին չաջողութիւն ունէր հալոց պարբերական մատուլի մէջ... ռմբաձիգ զօրքի երիտասարդ սպայ Գ. Ն. Նիկողոսով» (էջ 25—26). «Դեռ դորանից առաջ նա (Նիկող.) չալսնի դարձաւ հալերին իւր գործունէութիւնով, երբ ուսնեքը զրաւեցին էրզրումի վիլայէթը...» (26). «Նորա ոգևորւած չօղւածները... ազդեցութիւն գործեցին ժողովրդի վրայ...»: «Պր. Նիկողոսովի աղքատ ցաւակից վերաբերմունքը դէպի թիւրքաց հալերի վիճակը...» (38). «Որքան և ծանր էր պ. Նիկողոսովի իրեն առաջադրած խնդիրը, բայց նա այն չաջողութեամբ լուծեց երեք տարւաւ աղմկալի գրական կուռով» (էջ 39). «Անցնում է տասը տարի: Արդէն բոլորովին հասունացած և հոշակ ստացած հրապարակախօսը (Նիկող.) վերադառնում է Կովկաս» (41). և կամ՝ «Այդ ամենը մեզ պարզում է Գրիգ. Նիկ. Նիկողոսով իւր ձեռագիր աշխատասիրութեան մէջ» (այս ինչ խորագրով), որից և բերում է քաղւածք էջ 67-ից մինչև 131-ը! Եւ այսպէս շարունակ մինչև գրքի վերջը:

Այլ խօսքերով՝ սա, այսպէս ասած, պ. Նիկողոսեանի գործքն է, հրապարակւած մի փիկնոջ անունով, որպէս զի պ. Նիկողոսեանը կարողանալ չիշուել գովասանական ածականների մի ամբողջ բառագրով, որ անչարմար կը լինէր անել, եթէ գրքի իսկական հեղինակի անունը գրքի ճակատին դրած լինէր:

Գիրքը բաղկացած է չորս գլխից. 1) «Լուսաւորութիւնը և զրականութիւնը հալերի մէջ. նոցա ծառայութիւնները Ռուսիայում, Թիւրքիայում, Պարսկաստանում և այլ ոլորտութիւնների մէջ». 2) «Հալոց ազգի պարմական կեանքի քննական գնահատութիւնը». (մի ընդարձակ քննութիւն է Բ. Պարկանեանի հալեացքների). 3) «Հալոց ազգի մասին». (Հալերի գլխաւոր չափութիւնները, պարագմունքները. մանաւանդ ուշք է դարձրած դարբաղցոց վրայ). 4) «Հալոց ինտելլիգէնցիան Ռուսիայում» (ամբողջապէս Նւիրւած է Գ. Արծրունու և Նորա առաջացրած կուսակցութեան քննութեան պ. Նիկողոսեանի հալեցակէփից, և Նիկողոսեանի գործունէութեան՝ իբր հակապարկերի):

Գրեած է գիրքը ջերմ ոճով, որը կարգացնել է իտալիս գիրքը առանց դադար տալու: Ունի բաղմամբիւ շատ հետաքրքրական էջեր՝ հալոց աղգի անցեալի ու ներկայի գնահատութեան վերաբերեալ բալց շատ ու շատ բան էլ սիստեմաբար խեղաթիւրած է Արծրունուն կադարեւապէս ցեխի հետ հաւասարցնելու և կառավարութեան աչքում էլ «անբարեկէս» ցոյց տալու համար, որպէս զի Նիկողոսեանը ինքը դորանով կարողանալ իւր համար մի բարձր պատւանդան տրեղծել: Թերևս մեզ չաջողւի այս վերին աստիճանի իւրարեւոյժ գրքին վերադառնալ դալ անգամ:

ԹԻՖԼ. ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ սկսել է արդէն ակնյայտնի կերպով ծառայել մասնակի շահերի: Այլապէս չի կարելի բացատրել թէ ալդ ինչպէս ընկերութեան խմբագրական մասնաժողովը կարող էր վճռել ու ընկերութեան հաշուով տպագրել իտալ մի գիրք, որի առարկան մի վիճելի առարկա է և որի հեղինակը վիճելի խնդիրները հեղինակութեն վճռելու համբաւ չի վաստակել մինչև այժմ: Վիճելի առարկան՝ Մովսէս Խորենացու Պատմութեան վաւերականութեան խնդիրն է և մասնաւորապէս այն թէ ո՞ր դարու գրութիւն է այն: Վերջինի մասին 1893-ից սկսած երեցել են մի շարք պատկառելի քննութիւններ, որոնց հեղինակները զիջեալ Պատմութիւնը ներկայացնում են իբր գրեած ոչ հինդերորդ, այլ եօթերորդ, ութերորդ, իններորդ դարում: Ո՞րն է ճիշդը, որը սխալ—ալդ կ'այտնուի լուրջ հետազոտութիւնների շարունակութիւնից. թող ալդ լուրջ ուսումնասիրութիւններից մէկը լինի հէնց պ. Սո. Մալխասեանցի «Աբեգոսի պատմութիւնը և Մ. Խորենացի», ուր ուսումնասիրողը աշխատել է «ցոյց տալ, թէ եօթերորդ դարի կէսերում արդէն Խորենացու պատմութիւնը չալտնի էր»: Գիրքը դեռ նոր է լուս տեսած և դեռ չգիրտնք թէ պ. Մալխասեանցը ինչպէս է վերաբերել դէպի գործը. բալց այս թոպէին մեզ դադեցնողը սա է թէ ալդ ինչպէս է պատահում, որ, բանտկուական շրջանի մէջ գտնուող մի խնդրի վերաբերմամբ, Թիֆլիսի Հալոց Հրատարակչական ընկերութիւնը մի ամբողջ գիրք է տպում իւր հաշուով, մի գիրք, որը ոչ թէ ամփոփումն է խնդրին վերաբերեալ բոլոր գրածների, ալ որը միայն ցոյց է տալիս պ. Սո. Մալխասեանցի մասնակի վերաբերմունքը դէպի մի վիճելի խնդիր: Հրատարակիչ ընկերութիւնը կարող էր տպել գրականութեան դանձ ներկայացնող Գարագաշի «Քննական պատմութիւնը», որքան էլ վիճելի կէտեր ևս ունենար ալդ. կարող էր տպել «Մովսէս Խորենացու Պատմութիւնը», որը որքան էլ վիճելի լինի վաւերականութեան կողմից, բալց նշանաւոր գիրք է մնում աշուումնականիւ կարող էր նոյն իսկ տպել շարք բոլոր լուրջ քննադատութիւնների Խո-

րենացու մասին. բայց դալ ու հասարակաց գումարով տպել միմիայն-
պ. Մալխասեանի ունեցած կարծիքը խնդրի մասին, — դա ծառայու-
թիւն չէ գրականութեան, այլ ծառայութիւն... պ. Մալխասեանին
իրեն!

ԲԱՔԻԱՅ ԿԱՊԻՏԱԼՆԵՐԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ: 1898 թականից սկսել է մի
Նկարելի հոսանք Բաքու, կապիտալների ղէպի Թիֆլիս՝ Կովկասի
ալս մայրաքաղաքում տներ գնելով կամ շինելով: Նկարելի է որ Բաք-
ւում հարստացածները ձգտում են Թիֆլիսում տներ գնել կամ նո-
րերը շինել վարժամ շքեղութեամբ: Բաւական երկար տարիներ
նոցանից Ա. Ղուկասեանը և Գիկ. Տէր-Յակոբեանը մնում էին
առանց հետնողների, բայց այժմ հոսանքը սկսած է. Վ. Թումազեան,
Գր. Առափելեան, Կ. Կրասիլնիկեան, Սմբ. Բուդաղեան և մի-երկու
ուրիշներ մէկը միւսի ետեից հաստատուել են Թիֆլիսի հրապարակի
վրա իբրև տնտեսիկ և, ինչպէս երևում է, հոսանքը երկար շարու-
նակութիւն է ունենալու: Այդ հանգամանքը մեծապէս ազդել է Թիֆ-
լիսի տների և հողերի գների վրա, որովհետև բաքուցիք, փողով
առար և տներից ոչ մեծ եկամուտների ակնկալութիւն ունեցողներ,
գնում են տներ ոչ սոցա այժմ դառն եկամուտների համաձայն, այլ
չափ աւելի թանկ, միայն թէ այդ տները լինեն քաղաքի լաւագոյն
փողոցներում, որպիսիք են Միքայէլեան փողոցը, Գոլովինսկի պրոս-
պեկորը և Սոլովակի թաղի որոշ փողոցները: Արպիսի իցէալ նոր
հարստացած հալերի...

«ՆՈՐԱՌՈՒԹԻՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՅԲՈՒԲՆԵՒ ՄԷՋ» խորագրով Տարազում
սորա երկարամեալ աշխատակից պ. Յար. Թումանեանը (որպէս նաև
նոյն բովանդակութեամբ մեզ դրած լատուկ նամակով) ողջունում է
Մուրճում կատարւած ու տառի փոփոխութիւնը, որով որ-ն հեշտու-
թեամբ ջոկում է ա տառից: Այդ նորմութիւնը պիտի դիւրացնի
հայոց լեզուի ուսուցիչների գործը՝ երեխաներին ալդ տառերը ջոկել
տալու համար, պիտի դիւրացնի սրբագրողների գործը և, վերջապէս,
պիտի խաղառ վերացնի արդէն չափազանց սովորական դարձած վրի-
պակները ալդ տառերի նկարմամբ: Բացի ալդ ամենից, կալ և ալս հան-
գամանքը, որ հալերէնում ալդ տառերը իրար տեղ տպագրած տեսնելը
ալնքան սովորական է դարձել, որ երբ մի օտար անուն, բառ, կամ
գաւառական բառ, աշխարհագրական անծանօթ անուն և ալն և ալն
նոյն իսկ ուղիղ են տպւած, ընթերցողը ալնուամենալնիւ կասկածի
մէջ է ընկնում՝ չլինի թէ ա-ի տեղ ու պիտի լինէր, ու-ի տեղ ա. և
կամ ուղղակի չի երևում թէ տպածը ա թէ ու տառն է. ալնպէս որ հին
ձևի տառերով ոչ միայն չափ լաճախ բառեր ու անունները սխալ են
տպւում, ալ և ուղիղ տպածն էլ լաճախ կասկածի է ենթարկում: Մի

խօսքով հին ձևի տ-ն կատարելապէս անպէտք բան է և պէտք է դուրս ձգել գործածութիւնից:

Բայց Տարադի խմբագրութիւնը կ'կամենար մերինից աւելի գեղեցիկը. «եթէ ոչ ուրիշ աւելի գեղեցիկ ձև, գոնէ չղադիր Տ-ի նման դարձնելով միշտ»: Բայց որպէս զի շեղագիրը սովորական տառ դառնալ, պէտք է նորան անկիւնաւորէք. և ալն ժամանակ դուք կը ստանաք երեք հորիզոնական գծեր միմեանցից հաւասար հեռաւորութեամբ, որ ասել է թէ իսկ և իսկ հին ձևի տ տառը, բայց զիք կանգնեցրած (ֆ). վերջինս սակաւն հարկ կ'լինէր փոքրիկացնել ալնպէս, որ նառնենալ ա, ս, ո և ալ տառերի բարձրութիւնը. սակաւն երեք հորիզոնական գծեր ալ փոքրիկ տարածութեան մէջ տեղաւորելը թէն տեխնիկապէս կարելի է, բայց տպագրութեան ժամանակ տպարանի մօտը կը լքցնի միջերբը, և դուք կը ստանաք ոչ թէ տպած տառ, ալ մոտո անորոշ մի բան: Հին հաւերը ալ գիտէին. նոքա վերցրել են հայոց իսկական Տ տառը և անկիւնաւորել (ֆ), բայց տեղեկութիւնով որ ալ ձևով չի տեղաւորուում փոքր տառի բարձրութեան մէջ, պառկեցրել են գծի վրայ (տ), դիքը թողնելով մեծատառի համար (Տ): Բայց ալ անելով՝ նոքա զգուշութիւն չեն բանեցրիլ. չեն մտածել որ եթէ տ-ն ալնպէս պառկեցրած ձևով տպեն՝ ա-ին չափ նման դուրս կը գալ և շփոթութիւնների տեղիք տրած կ'լինի. ալ զգուշութիւնը բանեցրել են միայն ձևագործները. և ալ զգուշութեամբ վրձն է, որ մենք ներմուծել ենք:

Պալով գ և դ ու ապա գ և դ տառերի նշաններին, որոնց զուգերը իրար ալնքան նման լինելով նոյնպէս մոլորեցնում են ընթերցողներին, դոցա ձևափոխութեան վրայ նոյնպէս մտածել ենք տառերներ շարունակ: Նոր ձևափոխութիւնը գրեթէ անշմարելի է լինելու ընթերցողի աչքին, բայց կատարելապէս բաւական է լինելու գործնական անչարմարութիւնը վերացնելու համար: Յանկացած չարմարութիւնը ձեռք է բերում ինքն ըստ ինքեան չափ անշան բանով, ալն է, եթէ դ (դա) և դ (դադ) տառերի ձախ կողմի ուղղահայեաց գծերը կիսով չափ կտրուցնենք, իսկ գ (գիմ) և դ (դա) տառերի մէջ նոցա անփոփոխ թողնենք. չէ որ ալս վերջին տառերի մէջ ալ զիք գծերը անպատճառ պէտք է աւելի երկար լինեն (տողի գծի վրայ իջնեն)՝ հորիզոնական մագալին գծերի հետ միանալ կարենալու համար: Ահա ալ գրեթէ անշմարելի փոփոխութեամբ դ և դ (նոր ձևով՝ դ, շ) տառերի մէջ՝ ամեն շփոթութեան ղէմ առնած կը լինի: Որովհետեւ զիք գծերը միշտ տեսանելի են, ուրիմն ալ ևս միայն մագալին գծերով չէ որ կը ճանաչենք գ և դ, գ և դ տառերը, ալ գլխաւորապէս ձախ կողմի զիք ու հատո գծերի երկարութիւնով

և ահա մենք կ'ունենանք զ և Ն, գ և Դ, Այս դառերը սխալմական դործածութիւն կը գործեն Մուրճի № 4-ից սկսած: Եթէ ամեն տպարան իւր ունեցած դ և զ դառերի համար նոր մաշերը ձեռք բերի, ձախ կողմերի դիք գծերը կ'իսով չափ կարճած և որ դառը մեր ցոյց տւած ձևով ձևափոխած—հալոց դառերի մի շարք կարևոր պակասութիւնը մէջ տեղից վերացրած կ'լինի, և հալերը կարող կ'լինեն եւրոպական ազգերի նման գրքեր տպել առանց ալն ամեն քաղաքիսում հանդիպող վրիպակներին, որոնց առաջութիւնը հալոց գրքերը մասամբ անպէտք է դարձնում, Բալց արդէն ոչ միայն մասամբ, այլ և նշանաւոր մասով կորցնում են իրենց արժէքը ալն հալերէն գրածները, ուր գաւառաբարբառները և օտար անունները կարևոր տեղ են բռնում, ալգորիթմ ընթերցողը, փոխանակ աչքով տեսածը կարդալու՝ ստիպւած է շարունակ հաջցական ու կասկածելի դառերի հետ դործ ունենալու:

Որքան և սլարդ ու աննշան են մեր կապարած ձևափոխութիւնները, բալց և ալնպէս դոքա արդիւնք են երկար տարւիների մրաժողութեան ու անհամար փորձերի, բալց ամենից գործնականը ալն է, ինչ որ ալժամ իրականացնում ենք: Պէտք է նկատենք որ ալտրեղ առաջ բերած նոր տեսակի Դ և Ղ դառերը նոր ձուլւած լինելով՝ շարք էլ լաւ չեն լաւմարում միւս դառերին, բալց երբ բոլոր դառերը միաժամանակ նոյն ալս տարի նոր կը ձուլեն՝ պակասող ներդաշնակութիւնը ձեռք կ'բերել:

Հալոց դառերի սովորական դառած ձևի նկատմամբ հարկ կաշնաւ ընդդիմանալ մի վար սովորութեան, դառերից ոմանք ինչ որ ոչ ոքին պիտանացու պոչիկների ունին, ինչի համար են դակից պոչիկներով ձուլում ալնպիսի դառեր, ինչպէս բ, գ, դ, թ, ի, խ, կ, պ, բ, փ, ք, ֆ: Եթէ Դոքա ոչ մի վնաս տալու չլինէին, ալք կ'համարէինք լոկ ձաշակի խնդիր: Բալց ոչ, Դոքա, ալք աւելորդ պոչիկները, երբեմն գալիս են դառերի չփոթութեան Դէպքերը շարացնելու, Պոչերով պէտք է լինեն միայն զ, Ե, Ը, Զ, Դ, Զ, Բալց տպարաններից ոմանք ալնքան անհասկացող են գործել, որ ալս վերջին շարքի դառերի պոչերը կարճ ձուլել տալով՝ առաջին շարքի դառերի պոչիկներն էլ պահպանել են, ամենին չմոռնելով որ ալգպիսով Ը-ն նմանեցնում են Բ-ին, գ-ն նմանեցնում են ոչ միայն դ-ին, այլ և գ-ին, նոյնպէս և դ-ն նմանեցնում են ոչ միայն գ-ին, այլ և գ-ին, Չարմանալի չէ, որ մեր հալերը ամեն բան արել են ուղիղ կարգալը անկարելի դարձնելու համար, փոխանակ պարզելու?

Ինչ վերաբերում է երկրարբառ իւլին, քանի որ մի բոլորովին նոր տառանշան ստեղծելը ծանր խնդիր է (նոր տառանշան ստեղծելը անհադների իրաւունքից դուրս բան պիտի համարւի, որովհետեւ

լաջողութիւնը կախած կ'լինի ամենքի միահամուռ ընդունելութիւնից, որ սակաւն չի կարելի երաշխաւորել), ուրեմն միակ նպատակաւարմարը երկբարբառ իւրի համար կ'լինէր մի որ և է թեթեւորմութիւն, ինչպէս ալ մենք արել ենք որ, դ, չի համար. ալսինքն նորմութիւնը ալնպէս պիտի լինի, որ հին տառերին սովոր աչքը առանց այլ եւ այլութեան նորը կարգաչ հնի պէտ: Այդպիսին կ'լինէր երկբարբառ իւրի մէջ եղած ւրի վրալ մի կէտ գնելը (==իւ): և ալդ կը բաւէր:

Մինչդեռ րոյր ընթերցողների շահը պահանջում է որ ալսունեպե հին ա, գ, զ, ցառանշանները ամեն տեղ Մուրճում եղածի ձեով անմիջապէս փոխեն՝ որ, դ, շ ձեւ ստանալով, երկբարբառ իւրի համար մեր ասածը ալմանից իրենց համար պարտաւորիչ պիտի համարէին սանուկների համար գրքեր տպողները, քանի որ մանուկներն են որ երկբարբառ իւրն չգիտեն ջոկել իւ (==իւ) վանկից:

«ԱՆՇԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱՒԱՌՈՒՄ», կամ մի մուծական յոդւած Մշակում: Հին հրապարակախօսութեան մի չարկանիչն է խօսել առանց փաստերի, և կամ մի ֆաքտ մատրի փաթեթան չինել ու... տասը—քսան տարի «դուռնա փչել» մի անգամ ցրւած եղանակով: Հետեանքը այն է լինում, որ բնթերցող հասարակութիւնը, կեանքի իրական եղելութիւններին անծանօթ մնալով, ալ ևս ձանձրանում է միշտ միևնույն եղանակը լսելով և դառնում անզգալ զէպի հասարակաց ցաւ ներկալացնող իրողութիւնը: Այդ տեսակ հրապարակախօսութիւնը սրեղծել է գաւառական թղթակիցների մի ամբողջ սերունդ, թղթակիցներ, որոնք գրիչը ձեռներին՝ կատարեալ «թամբալ»ներ են մտաւորական ասպարիզում. նոքա, ալ թղթակիցները, իրենց զեկավարող լրագրութեան ուղղութեամբ գնալով, կորցրել են ամեն ընդունակութիւն որ և է տեղական երեւոյթ ուսումնասիրելու եւ հետազօտելու, երեւոյթին վերաբերեալ ֆաքտեր ժողովելով: Ամեն խնդրի ֆաքտալին մասը, ալսինքն ամենաարեւելքաւոր կողմը ուղղակի արհամարանքի է մատնւած ալդ պարոնների կողմից, որոնք իրենց կարծեցեալ «արժանապատուութիւնից» սփոր բան են համարում ֆաքտերի ետից ընկնելը՝ ձգտելով աւելի հեշտութեամբ «ընդհանուր հրապարակախօսական» դերակատարի հովեր տալ իրենց անհշտ անձնաւորութիւններին: Դա մի գարմանալի չկողա է, որը իւր կնիքն է դրիւ մեր օրաթերթերի վրալ, որոնք գոնէ պէտք է իրենց հասակից մի փոքր արուռ ունենալին, որովհետեւ ոչ միայն նոքա ներշնչել են ֆաքտերի արհամարանքը իրենց հետեղներին, ալ և եւր բացառաբար մի բան ուսումնասիրութեան են ենթարկում, ալգտեղ էլ, բռնւած սուտ հրապարակախօսութեան ցաւից՝ նոյն իսկ

ամենքին չափերի ֆաքտերը ուղղակի յեղաշրջած ներկայացնելու հերոսութիւնն են բանեցնում: Միթէ, օրինակ, հրէշաւորութիւն չէ պնդելը, օրինակ, թէ Կովկասում նույն իսկ սեղանի հասարակ զինին Ֆրանսիայից են քերում! և սակայն ալդ ու զորա նման շատ ուրիշ հրէշաւոր անհեթեթութիւններ կարող էք կարդալ 25 տարեկան Մշակի էջերում, գրեած ալդ թերթում տասնեակ տարիներ աշխատակցողի, ալդ թերթի «երդեալ» թղթակցի ձեռքով, աչն էլ մի չօղւածում, որի նիւթը Անդրկովկասի արդիւնագործութիւնն է! Ահա թէ ուր է հասցրել արեւելեան հալութեան ֆրազեօր հրապարակախօսութիւնը ի դիմաց... Մշակի...:

Հազար ու մի խնդիրներից վաշխառութիւնը եղել է մշտական նիւթերից մէկը մեր լրագրութեան. բալց ինչ նիւթեր է տւել լրագրութիւնը մի ալդ տեսակ նշանաւոր տնտեսական ու սոցիալական երևույթ իրօք ուսումնասիրելու ու ցաւը ծանաչելու համար: Ընդհանուր խօսքեր—և միայն ընդհանուր խօսքեր! Պէտք էր նիւթի մասին զրեւու ձեռք փոխել, հին ընդհանուր բացազանչութիւնների տեղ դնել կեանքի ֆաքտերը և աչնպէս, որ ամեն ոք կարող լինէր հաղորդածը ստուգել: պէտք էր կեանքի դոկումէնտներ ժողովել: Ալդ նոր մեթոդով գրեց Մուրճում վաշխառութեան մասին պ. Մադաթ Պետրոսեանի ձեռքով, որը Ղազարի գաւառէ մի գիւղ ծանօթացրեց մեր ընթերցողներին դոկումէնտալին եղանակով, մեր առաջարկի համաձայն: Եւ տպատրութիւնը աչն եղաւ, ինչ պէտք էր եւ մենք չէինք կասկածում թէ ալդ մեթոդով ուսումնասիրութիւնը իւր հետեողները կ'ունենալ: Եւ չը սխալեցինք: Մուրճի տւած օրինակին հետեւ է «Սալլիմեան» անունով մէկը Մշակում (№ 49), ուր իսկ և իսկ Մուրճում տւած օրինակի հետեողութեամբ տւել է մի չօղւած «Վաշխառութիւնը Ախալքալաքի գաւառում»: Իբրեւ պարզ հետեողութիւն Մուրճին, ալդ «կեանքի դոկումէնտներ» պարունակող պերճախօս չօղւածը մենք արտադրում ենք ամսագրիս ներկալ համարի մէջ:

ՆՈՒՅՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Նուրար փաշայի օրդին Պօղոս փաշա Նուրար, իւր հօր մահան առթիւ, 500 եգիպտական ոսկի նւերեց Ալէքսանդրիայի թաղապետական խորհրդին, քաղաքի կարօտեալների համար: Ինչեալ խորհուրդը ալդ գումարից 200 ոսկի բաժին հանեց հալ դաղթականներին, աղքատախնամ ընկերութեան, հալ տնանկ ընտանիքներին և տեղի աղքատ տեղապարանին:

Աչրի Եւա Տէր-Յակոբեան (Բաքուից, թիֆլիսաբնակ) ի լիշատակ հանդուցեալ ամուսնու, լանձն է առել Դիրիջանում նոր եկեղեցի շինել տալու:

—Թիֆլիսի քաղաքալին վարկի (կալւածական) ընկերութիւնը

իւր սորացած օգուտներինց 10,000 ռուբլի նւիրեց Կալսերական երաժշտական ընկերութեան Թիֆլիսի ճիւղի երաժշտական դպրոցի սեփական շինութեան համար:

ԱՃԷՄԵԱՆ ԿՏԱԿԻ ԳՈՐԾԸ և Չախուշեան-Յարութիւնովի դատը: 12 Յուլիսին 1888 թ. Նոր-Նախիջևանում մեռաւ աղջ քաղաքացի Նիկողայոս Մկրտչեան Աճէմեան, որը կտակով թողեց իւր խոշոր կարողութիւնը իւր հարեանի քաղաքում տեխնիկական դպրոց բանալու քաղաքի ամենաաղքատ դասակարգերի համար: Կարողութիւնը կազմում էին խոշոր գինեւիւծառութիւնը Ռոստովում և անշարժ ու շարժական կալքեր: աղջ ամենի եկամուտները պէտք է փոխէին դոկտաբեր թղթերի, որոնք պիտի դնէին պետական բանկը: աղջպիսով պիտի կազմէր Աճէմեան բարեգործական զբաղակցութեամբ՝ վերոգրեալ նպատակի համար: գինեւիւծառութիւնը պիտի շարունակէր մինչև ամբողջի լիքւիզացիան՝ կանոնաւոր հաշեպուստեան պայմանով: իւր աւրի կին Իսկուհին պիտի մինչև մահը օգտէր եկամուտների 1/4-ից: Փոքր մաս էր տրւած նաև հանգուցեալի քոյրերին ու ալ աղջականներին, թւով 5 հոգու: կրակակատարներ նշանակւած էին կինը՝ աւրի Իսկուհի Աճէմեան, պպ. Քէչէճեան և Սերովբէ (Սերաֆիմ)՝ Գրիտապուրեան Յարութիւնովի իսկ նոցանից մէկն ու մէկի պակասելովը՝ Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչութիւնը պիտի ընտրէր արժանի քաղաքացիներից մէկին: Նիկ. Աճէմեանի մահից անմիջապէս լեզու 3 օր նորա հարուստ գինեւիւծառութեամբ կողպւում է և լուլիսի 15-ին նորից բացւում և առուստի շարունակում: բաւց կալքացուցակը (ОПНЕС) կազմւում է միայն 10 օր լեզու (25 լուլիս) և ոչ անմիջապէս, ինչպէս որ պէտք էր: և աղջ կատարւում է առանց դատարանական ոտարկանի և առանց ներկայացուցչի քաղաքի կողմից, ալ միայն երկու քաղաքային գնահատողների մասնակցութեամբ, մասնաւոր հրաւերքով, և զոքա էլ Յարութիւնովի մօտիկ աղջականներն են: Աղջ նոյն Յարութիւնովի, կրթութեամբ իրաւաբան, Նոր-Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի քարտուղարն էր աղջ ժամանակ: Կալքացուցակ կազմելու համար նշանակւած էր որբային դատարանի կողմից էքսպէրտ պ. Ն. Ս. Ալվազեան, որը առաջ երկար տարիներ ծառայել էր Ն. Աճեմեանի մօտ, որին նա աղջական էր: Աճեմեանի մահից լեզու նա նկատել էր որ գինիները ակնաւորների կերպով գողանում են: աղջ մասին նա քաղաքային վարչութեան էր զիմել, բաւց պարաստեան ստացել թէ կտակը դեռ հաստատւած չէ և երբ կտակը հաստատւեց՝ կալքացուցակ կազմելու համար որբային դատարանի կողմից նա հրաւիրեց էքսպէրտ, ու աղջ միջոցին նկատեց որ գինիների ամբողջ պահեստներ ալ ես չկան: նորա կար-

ծիրքով դինիներ կալին մինչև 150.000 ռուբլու. էքսպերտիզի ժամանակ նորան խանգարում էին ապրանքները իրենց իսկական արժէքով գնահատելու. ալ և նկատել էր որ Աճէմեանին պարկաճող մուրհակներ և ալ թղթեր չկան ալ ևս՝ որ ցուցակագրուեն. նորան պատասխանում էին թէ ալ պահանջներ անելը էքսպէրտի գործը չէ։ Ալլազեանի դէմ կրակակադարները դատ բացարին՝ անանարկութեան համար։ Անցան տարիներ—և ալ ևս ոչինչ չէր լուում կրակի գործադրութեան մասին, թէ և քաղաքում շատ էին խօսում Աճէմեան գումարների նկատմամբ կատարած զեղծումների մասին։ Կրակակադարները ձեռնարկել էին, հակառակ կրակի, մի փուն չինելու։ 1894-ին ապրիլին պ. Գրիգոր Չալսուչեանը քաղաք. խորհրդարանում (գումա) կրակակադարներից հաշիւ պահանջելու խնդրոն է չարուցանում։ Խորհրդարանը նույն ամսի 8-ին վճռում է ալ խնդիրը իրաւասու-իրաւաբաններին լանձնելու. Աճէմեանի կրակակադարները գլխից ռադ են անում հաշիւաւորութիւնը. քաղ. վարչութիւնը ալ մասին հաղորդում է խորհրդարանին, որը 1-ն չունիսի 1894 թ. վճռում է հաշիւը դատաստանական կարգով պահանջել. և երբ իրաւասուներից ոմանք փաստաբանի մեծ հոնորարի մասին վախ են լայրնում, պ. Գր. Չալսուչեանը լանձն է առնում գործը ձրիաբար վարելու։ Վերջինիս պահանջի համաձայն՝ Տագանրոգի շրջանակին դատարանը զեկտ. 1-ին նույն 1894 թ. վճռեց պարտաւորեցնել կրակակադարներին հաշիւ տալու։ Կրակակադարներից պ. Յարութիւնովը առ ալ ապրիլին 1895 թ. ներկայացնում է դատարանին կարծիք (ОТЗЫВЪ) առանց դրադատոր մարկանների, քաջ գիտեալով որ, առանց ալ, գործին ընթացք չի տրւի. պ. Չալսուչեան, փեղեկանալով ալ քաջի մասին, և միտենալով որ միայն գործը քաջաչելու համար է ալ արած, ինքը ներկայացնում է պակասող մարկանները, հրաժարում է պահանջել Յարութիւնովի թղթի պատճենը, և խնդրում դատարանին որ գործին ընթացք տրւի. իսկ Յարութիւնովը իւր տւած թղթում պահանջում է եղել որ գործը վարւի ընդհանուր և ոչ կրճատւած եղանակով։ Ալ ամենից չեղող սեպտեմբերին 1895 թ. կրակակադարները վերջապէս հաշիւ են ներկայացնում քաղաքակիւ վարչութեան 12 լու. 1888-ից մինչև 1-ն չուն. 1895 թ. ժամանակամիջոցի համար։ Խորհրդարանը 18 հոկտ. 1895 թ. ընտրում է լանձնաժողով՝ պպ. Չալսուչեանից, Շիլթեանից ու Քէլէքեանից բաղկացած՝ չիշեալ հաշիւը քննելու համար։ Յանձնաժողովը, կրակակադարներից չստանալով ծախքերը հաստատող վկայութիւններ, 24-ն չունարի 1897 թ. ներկայացնում է խորհրդարանին իւր զեկուցումը, ուր թուում է կրակակադարների մի շարք զեղծում-

ները (կալքացուցակ կազմելը 25 լուլ., ալսինքն 10 օր վաճառարունը բաց պահելուց չեղող, դատական ոստիկանի և քաղաքի ներկայացուցչի բացակայութիւնը կալքացուցակ կազմելու, հաշիւները մէջ չի ցուց տւած 6 ամսուայ և 10 օրուայ գինեվաճառքի արդիւնքը, առձեռն գումարները չեն զրուած պետական բանքան, գինեվաճառարնի ապօրինի վաճառումը ալրի Աճեմեանին, Աճեմեանի փողերով տուն չինելը): Առ ալդ, խորհրդարանը 8 փետր. 1897 թ. վճռեց առաջարկել կրակակադարներին մինչև մարտի 15-ը 1897 թ. ներկայացնել արդարացնող վկայաթղթերը և բացառութիւններ տալ: Իսկ պ. Չալխուչեանը գրում է ալդ միջոցում կատարած զեղծումներին մասին՝ Մշակ լրագրում 1897 թ. 8 մարտի №-ում: Մալխի 12-ին 1897 թ. կրակակադարները լանձնաժողովի ղեկուցման դէմ թուղթ տւին, բանակուական ոճով, առանց ծախքերը հաստատող գոկումէն-տներին: Գորանից չեղող լուիսին 1897 թ. վախճանեց ալրի Իսկուհի Աճեմեանը, կրակի մէջ փչելով իւր պարտքը Աճեմեանի բարեգործական ֆոնդին (չուրջ 11.000 ռուբլի): Հանգուցեալի փոխարէն քաղաքի խորհրդարանը կրակակադար ընտրեց պ. Գ. Չալխուչեանին, որը ալդպիսով առիթ ունեցաւ աւելի ևս ի մօտոյ ծանօթանալու գործի հանգամանքների հետ: Խորհրդարանը 29 նոյ. 1897 թ., ըստ ամենալնի համաձայնելով լանձնաժողովի 24 լուսն. 1897 թ. տւած զեկուցման հետ, վճռեց դատարանով պահանջել կրակակադարներին հաշիւ, արդարացնող գոկումէնտներ և պակասող գումարների լրացումը:

Առաւօժ խնդիրը ալս վիճակումն է. բալց պ. Յարութիւնովը դատ էր բացել պ. Չալխուչեանի դէմ սորա վերը լիչած մի լողածի համար, մեղադրելով նորան զրպարտութեան մէջ: Տագանրոգի չըրջանալին դատարանը իւր ուղեորական նիստում 13 մարտի ներկայ 1899 թ. լսեց գործը Ռոստովում Դոնի վրա և անպարտ արձակեց պ. Չալխուչեանին:

Աճեմեանի կրակածից, որպէս լալտեւեց, ներկայումս կալ 30.000 ռուբլի կսնխիկ գումար և չինութիւններ, որոնց արժէքը և կամ տւած եկամուտները մեղ անպալտ մնացին, չնաւած որ Չալխուչեան-Յարութիւնովի դատաստանական գործը, որի տւած հաշիւից «Տագանրոգսկիլ Վէստնիկ» թերթում մենք օգտեցինք Աճեմեան կրակիմասին վերը առաջ բերած տեղեկութիւնները խրոնոլոգիական կերպով դասաւորելու համար, մեծ ընդարձակութեամբ տպւած է լիչեալ թերթի մեղ զրկւած № 35-ում: Դոնպէս լիչեալ արձանագրութիւնից չի երևում, թէ 1895-ին վախճանւած ալրի Իսկուհի Աճեմեանը, որը կրակով իւր կարողութիւնը թողել է «բարեգործական նպատակի համար» և

պարտաւորեցրել էւր կտակակադարներին «նախ և առաջ իւր 11.000 ռուբլի պարտքը Աճէմեան ֆոնդին վճարել», որքան կարողութիւն է թողել և որ բարեգործական նպատակով—գարձեալ լոգուող Աճէմեան ֆոնդին թէ ուրիշ: Չպարզեց տպւած հաշիւի չիշխալ թերթում նաև աչն, թէ արդեօք, բայցի գինեվաճառարնից, ուրիշ ինչ կապեր է թողել 1885-ին վախճանւած Նիկ. Աճէմեանը, քանի որ, Յարու-թիւնովի ճառի մէջ կալ ալս խօսքը թէ «Աճէմեանը իւրօք թողեց ահապին կարողութիւն, բայց ալդ կարողութիւնը գինու մէջ է, ալ տներէ մէջ»:

Այս հարցումները մենք տալիս ենք աչն լոյսով, որ կտակա-կադարները—և ամենից առաջ պ. Գրիգոր Չալսուշեանը, որը ծա-վահարութեան արժանի եւանդով հետամուտ է եղել խնդրի պար-զելուն—հրապարակաւ կը պարզեն մեզ—և մեզ հետ կարծում ենք նաև ամբողջ հասարակութեան համար չիշխալ մութ մնացած կէտերը:

ՄԱՍՈՒԼԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԱՊԱՍՏԱՐԱՆ: Օգեաալի քաղաքալին խորհրդա-րանը 24-ն փետրւ. նիստում վճռեց, ի չիշադակ Պուշկինի 100-ամեակի 25.000 ռ. արժէք ունեցող գերին չտրկացնել, ուր պիտի շինւի «Ապաստանարան մամուլի գործի անկարների (ինւալիդ), տպողների, գրաշարների և լիտերատորների, սրբագրիչների, ռեպրորեօրների և ալոց համար: Նւերած գերնի վրալ պիտի կառուցւի շինու-թիւնը, որի հիմքը պիտի դնւի մալիսի 26-ին, Պուշկինի ծննդեան հարիւրամեակի օրը: Ապաստանարանում դերեղւելու են նաև ժո-ղովրդական լսարան, դպրոց և ընթերցարան. շինութեան համար սկսած է հանգանակութիւն 40.000 ռուբլուց ոչ պակաս ժողովելու համար. գորանից 16 հազարը արդէն ժողովւած էր մինչև մարտի սկիզբները:

ՕՏԱՐ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏՆԵՐԸ ԲԱՔԻՈՒՄ: Մուրճի վերաբերմունքը դէպի օտար կապիտալներ իմութքը Բաքու չալտնի է մեր ընթերցողներին Մուր-ճի անցեալ տարւալ № 10—11 և 12-ից: Մենք գրնում էինք որ անգլիական կապիտալներ շատ մեծ չափերով մուտքը Բաքու նպաս-տաւոր հանգամանք չպիտի համարել և բերել էինք մեր պատճառա-բանութիւնը: Ի միջի ալոց մենք չալտնել էինք աչն միտքը, թէ անգլիացիք ամենից առաջ պիտի աշխարհն միանալ իրար հետ, Բաքուալ նաւթի արտասահմանեան շուկան իրենց ձեռքը գցելու համար, որից և կը սկսւի Բաքուալ հրապարակի հպատակեցումը անգլիական միացած կապիտալիստներին:

Մեր դուշակութիւնը արդէն իսկ կտարաւելու վրալ է: «Ֆրանկ-ֆուրտեան Լրագիրը» (Ֆրանկֆուրտէր Յալտունգ), որը համարոււմ է լաւ տեղեակ նաւթալին շուկաների գրութեանը, պնդում է

որ Բաքույն օտարերկրացի նաւթագործների ամենամեծ մասը (իմե անգլիացիք) ոչ ալ ինչ են, բայց եթէ ամերիկական Standard Oil Co ընկերութեան գործակալներ: Այդ ենթադրութիւնը նոր հաստատութիւն է ստանում «Բերլինէր-Տաղէրլադ» լրագրի հաղորդածովը, թէ «Գերմանական-Ամերիկական կերտսինային ընկերութիւնը», որը գործում է ամերիկական սինդիկատի հաշուով, զրկեց իւր մի ածուկի (НА-ЛИВНОЙ) շոքենաւ ռուսաց նաւթի մի բեռ ընդունելու համար, որը դէպի Մանհէյմ էր գնում: Աւելի ևս բնորոշ է, ասում է Русск. Вѣдомости, որ Բերլինի նոյն լրագրի հաղորդածին համեմատ՝ փետր. 10-ին (Ն. տոմ.) Բաթումից նոցա մի շոքենաւը Ռոտերդամ եկաւ, ուր նա իւր սպրանքը (կերտսին) սկսեց ածել ամերիկական ընկերութեան ցիտրերն-շոքենաւերը, որոնք պիտի գնալին Հոնոնսն ի վեր:

Այդ առթիւ Русск. Вѣд. շատ ցանկալի է գտնում բացատրութիւն ստանալ և ասում է՝ մրցողների (==Ամերիկական և Բաքույն նաւթավաճառների) իրար մօտենալը ալ բան չի նշանակում բայց եթէ դիրտաւորութիւն չուկան բաժանել (размежевать поле сбыта). Մինչդեռ Գերմանիայում, ուր մանաւանդ անբարեկամօրէն են վերաբերում դէպի ամերիկական սինդիկատը, մեր (==ռուսական) կերտսինի ու նաւթի համար սպասում էին արտօնութիւններ, որ ալ ևս չի լինիլ, եթէ մենք, մեր հերթին, միանանք ամերիկական սինդիկատին:

Այսպիսով, ուրեմն, Մուրճում չաչոյնած հաշւացքը անգլիական կապիտալների մուտքի մասին Բաքու՝ իրականութիւն է ստանում, տարաբախտաբար. անգլիացիք, շատ բնական է, ձեռք են դրում նախ արտասահմանեան շուկան, աչսինքն վաճառականութիւնը, Ամերիկայի հետ ընկերական համաձայնութիւններ կալացնելով: Դորա դէմ է որ մենք զգուշացնում էինք, որովհետեւ վաճառողն է վերջը դառնում տէր նաև արդիւնաբերութեան և թելադրում արդիւնքի գները հում արդիւնքի (==սև նաւթի) փէրերին:

ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆԻ կոնցերտը (գաշնամուր) Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում հաւաքեց լիքը բազմութիւն: Կոնցերտի բաժինները անցան ոչ հաւասար չափով: Լիւթեամբ: Առաջին բաժանմունքը՝ կոտորներ չափոնի կոմպոզիտորներից՝ անցաւ սառը, նոյն իսկ տարակուսանքի մէջ թողնելով հասարակութիւնը. երկրորդ բաժանմունքի մէջ, ուր նա նազեց իւր սեփական հեղինակութիւնները, կոնցերտանոթը աւելի զգացմունք ցոյց տուց, բայց ոգևորութիւնը եկաւ միայն bis-երին, և աչտեղ միայն պ. Սվաճեանը արտիստի մի քանի չափկութիւններ ցոյց տուց, նազեցելով չափոնի հեղինակներից: Խաղը, չամենայն դէպս, շատ ու շատ անհաւասար էր:

ԱՆԴՐԷ՛, Հիւսիսային բեւեռը օգտաւարիկով ուղեորւած Անդրէի մասին լուրեր ստացուցին Սիբիրից, թէ իբր հետքեր են դրնւած (դիակներ) Անդրէի արշաւանքի կործանման մասին: Ստորոշումից ալ լուրերը ճշդելու համար Սիբիր ուղեորուց արխէօյոգ պ. Մարտինը:

ՖԲԱՆՍԻԱՆ ՍԻ ԱՆԳԼԻԱ: Այդ երկու պետութիւնների միջև երկար դարիներ առկախ մնացած քաղաքական խնդիրները, Աֆրիկայի վերաբերմամբ, լուծուցին մարտի 21-ին (նոր դոմ.) ստորագրած մի համաձայնութեամբ, որով Ֆրանսիայի կալւածները ստանում են մի մեծ ամբողջութիւն և դորանով կազմւում է մի աֆրիկեան ֆրանսիական մեծ իշխանութիւն Նիգէր մեծ գետի, Չադ մեծ լճի կողմերում, որոնք կապւում են Ֆրանսիայի ալ կալւածների հետ Ալժիրիացում և Ալյանդեան ովկիանոսի արևելեան ափում: Դեռ ևս Ֆրանսիան ամբողջութիւն կազմելու համար պէտք է ալ և ալ իշխանութիւնների հպատակեցէ, բայց սոքա թողնւած են արդէն Ֆրանսիայի կամքին և ազդեցութեան: Նոր համաձայնութեան մէջ եզրագրութի մասին խօսք չկալ ասւած:

Նոր համաձայնութիւնը (հ. տ. մարտի 10) ներկայանում է որպէս լրացումն Նիգէրի կոնկենցիայի: Նոր համաձայնութեամբ Անգլիան պահպանում է Բար-էլ-Գազար և Գարֆուր. Ֆրանսիան՝ վադախ, Բահրմի և առհասարակ բոլոր հողերը Չադ լճից հիւսիս մինչև լաճութեան 15°: Ֆրանսիային թողնւում է առևտրական հիմնարկութիւններ հաստատել Նեղոսի և սորա օժանդակ գետերի վրա: Երկու պետութիւնները փոխադարարձապէս պարտաւորւում են ալ սահմաններից դուրս գտնող հողերի վրա քաղաքական իրաւունքներ ձեռք չբերել:

ԴԻԵՅՅՈՒՍԻ ԳՈՐԾԸ: Պարզամտւորների ժողովում ընդունւած օրինագիծը, որով վերաքննութեան գործերը նշանակւում է ամբողջ վճռարեկ արեանը (և ոչ միայն քրէական բաժինը) ընդունուց նաև սենատում փետր. 18 (կ. տ.), 153 ձայնով ընդգէմ 181-ի:

«Ֆիզարո» օրաթերթը սկսել է տպել դատական պալատալի քրէական բաժնի կադարած քննութիւնը, որ եղել էր դռնիակ և ոչ հրապարակաւ: Դեռ ևս չալտնի չէ թէ ինչպէս է խմբագրութիւնը ձեռք բերել ալ գործը: Տպւած են ցուցմունքները կազմիր-Պերիէի, գեն. Դալիֆէի, Պարի դը Կլանի, գեներալներ Մերսիէի, Բելլօի, արտիլերիալի մալոր Հարոմանի, Բերտիւլիսի, դեն. Ռոթէի, Պուանկարէի, Կաւէնեակի, Գոնդի և ուրիշների:

Այդ ղովումէնդները տպելու համար Ֆիզարո՛ի խմբագրապետը ենթարկուց 500 ֆրանկ տուգանքի: Ֆիզարո՛ն ալ հրադարակութիւնները սկսել է հրատարակել մարտի 20-ից (1 ապր.):

—Դրէֆֆուսի գործով առաջացած ներքին պառակտումները, որպէս չափոնի է, նորից կենդանութիւն տւին «Հայրենասէրների լիգա» ընկերութեան (նախագահ՝ Պօլ Դերուլէդ) և կեանքի բերին նոր ընկերութիւններ, որպէս «Միութիւն մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան համար» (նախագահ՝ Ժիւլ Լըմէյոր) և ուրիշներ։ Հանրապետութեան նախագահ Լուրէի ընտրութիւնից անմիջապէս չեղող՝ Հայրենասէրների լիգա՝ կուսակիցները աշխատեցին զօրքի մէջ չմտնելու գցել, որի համար և Դերուլէդը դատի կոչւեց. խուզարկութիւններ կատարեցին նաև չիչեալ ընկերութիւններից երկրորդի մէջ, որի գործադիր կոմիտէն բաղկացած է 33 հոգուց. դոցանից 5-ին դատի կոչեց կառավարութիւնը, չափոնեով որ կառավարութեան նպատակն է աչք ընկերութիւնն ևս լուծել։

—Սենատի նախագահ ընտրւած է Ֆալիէր, որը սկսեց նախագահել 24 փետր. (հ. տ.)։

—Ծովալին մինիստր Լոկրուա չափոնեց որ Ֆրանսիան ունի ալթմ մի ստործովեալ նաւ, օժտւած տեսնելու գործիքով. նաւը արագութեամբ ուղղոււմ է դէպի թշնամու նաւը և որակիս ցանկացած հարածը։

ՓԻԻՐՔԻԱ. Լորդ Ռոզբերի, պարագլուխը անգլիական լիբերալ կուսակցութեան, ալցելեց Կ. Պոլիսը, ուր անգլիական դեսպանատանը պատուէ ճաշկերպութիւն տուցին չէր նշանակել ունկնդրութիւն, և Ռոզբերին անակնկալ կերպով հեռացաւ Կ. Պոլսից։ Հակակախ կոտորածների ժամանակից ի վեր սուլթանի զգացմունքները դէպի Ռոզբերին անբարեկամական են։

Հաղար-փաշա քաղաքը նաւահանգիստ չինելու համար 11-ն մարտի պալման կապեց թիւրքաց կառավարութիւնը անատոլիական երկաթուղիների գերմանական ընկերութեան հետ։

ԻՍՊԱՆԻԱ. Կարլոսեան շարժումներ են սկսել ալնպիսի ծաւալով, որ կառավարութիւնը ստիպւած է տեսնում ալթմ զօրքով բռնել վրանգւած գաւառները՝ հիւսիսում և Անդալուզիայում. լոյս են տաժում որ գործը ապստամբութեան չի հասնի։

ՊԱՊ ԼԵԻՈՆ XII, փետր. 16-ին, պապի գահակալութեան մօտալուր տարեգարձի աւելթով կատարած դիպլոմատիական մարմնի ընդունելութիւնից չեղող իրեն վաղ զգաց. 17-ին ազգրի վրալ օպերացիոն կատարեց, որից չեղող ջերմը անցաւ. 18-ին փետր. սկսեցին պապի առողջութեան մասին պաշտօնական բիւլետեններ տպւել որ տեսց մինչև մեծ հիւանդի ապաքինումը։

ՓՏԱԼԻԱ ԵՒ ԶԻՆԱՍՏԱՆ. Իտալիայի ներկայացուցիչը Պեկինում Մարտի-նօն ուղղեց մի թուղթ չինական արտաքին գործոց մինիստրութեան

պահանջելով որ խրալիալին փրկի Սանմոնեան ծովախորշը և նաև հանդիսոր: Չինաստանը եր դարձրեց թուղթը իրաւական ներկաւացուցչին, որը, եւրոպական գաղափարներով, վիրաւորանքի էր հաւասար. մանաւանդ որ եր էր փրկած կարմիր ծրարի մէջ (որպէս վարում են անկարեոր թղթերի համար), Չին կառավարութիւնը բացատրեց որ թուղթը եր դարձրեց՝ որովհետեւ պահանջները կատարել չէր կամենում, իսկ ալ կերպ մերժելը՝ չինական գաղափարներով՝ կարող էր շարաբերութիւնները վատացնել: Գորանից չեղող իրաւական դեպքանը վերջնազիր ուղղեց նոյն պահանջով, առանց սակաչն իւր կառավարութիւնից առ աջ լիազօրութիւն ստացած լինելու, և ալդ պարճառով եր կոչեց խրալիաւ Բալց պահանջը մնաց և խրալիան ալժմ պատերազմական նաւեր է զրկում չինական ջրերը:

ՉԻՆԱՍՏԱՆ. Մի քանի ամիս առաջ պետութիւնները հարկ էին դատած դեպպանտներին և միասիաների ու եւրոպացոց ապահովութեան համար փոքրիկ պահապան զօրքեր ներս մտցնել Պեկին-ալժմ. դժբա հետաջում են:

Լի-Հուն-Չանդը մարտի 21-ին Պեկին եկաւ և շատ պատուաւոր կերպով ունկնդրութեան ընդունեց կալսուհուց:

ԴԱՆԻԱ. Դանիական սարլամէնորը 73 ձայնով ընդդէմ 28-ի վարկ բացեց՝ արեւելեան ասիական ջրերո պատերազմական նաւ զրկելու համար. հրամանատար Նշանակած է պրինց Վալդեմար:

ԿՐԵՏԷ. Չորս պետութիւնները համաձայնութիւն են կալացրել, որով Կրետէի վերաբերեալ խնդիրները պիտի վճռեն Անգլիալի, Ֆրանսիալի և Ռուսիալի դեպպանները Հռոմում, միասին խրալական արտաքին գործերի մինիստրի հետ, վերջինիս նախագահութեամբ:

ՍԷՍԻԼ ՌՈՂՄ. որը 1896-ին, երը Ջեմսոնի արշաւախումբը ներս խուժեց Տրանսալի հանրապետութիւնը, ստիպւած եղաւ Կապի երկրի միւնիստրի պաշտօնից հեռանալ (նա էր ներշնչողը ալդ արշաւանքի, որը դէմ կացաւ Տրանսալի նախագահ Կրիզէրը, իւր զօրքով, պաշտպանութիւն գտնելով գերման կալսեր կողմից). նոյն Ռոդսը, նշանաւոր անգլիացի ֆինանսագէտ և քաղաքական գործիչը Աֆրիկալի հարաւում, մարտի սկիզբը Բերլին եկաւ և ընդունեց կալսրից. եկած էր բանակցելու հռադրական թելի համար, որը նախագծի համեմատ՝ պիտի անցնի Աֆրիկալի գերմանական հողերի միջով:

ՍԱՄՈԱ կղզիներում (թագաւորութիւն, խաղաղ ովկիանոսում) չարունակում է քաղաքական մրցութիւնը Հիւս. Ամերիկալի, Անգլիալի միկողմից, և Գերմանիալի միջև միւս կողմից: Նորերս Անգլիան և Ամերիկան ցալժման թագաւոր Մատաաֆալի փեղ թագաւոր են կարգեղ Տանուլին, Գերմանիան հակառակում է դորան:

ԱՒՍՏՐՈ-ՈՒՆԳԱՐԻԱ, Վերջապէս Ունգարիայի և Աւստրիայի միջև համաձայնութիւն կապացաւ և կազմեց ունգարական նոր մինիստրութիւն Կոմս Սէլլի նախագահութեամբ. մինիստրութիւնը կանգնած է 1867-ի օրէնքների հողի վրայ, արդաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ նա չարած է մնում երրեակ նիզակակցութեան:

ՖԻԼԻՊԵԱՆ ԿԳԶԻՆԵՐ, Ագլինալդօի ու Հիւսիսային Ամերիկայից նշանակած ընդհանուր նահանգապետ Օտիսի միջև շարունակում են թշնամական պատերազմական զոդոդութիւնները, ուր Ամերիկացիք ետ են մղում ապստամբականներին: Ագլինալդօն պահանջում է կադաբեալ անկախութիւն, Հիւս. Ամերիկայի լանձնաժողովը ղիմումն է արել Ֆիլիպինեան ժողովրդին մի չափարարութիւնով, որը պիտի թարգմանւի կղզիների համար բոլոր տեղական բարբառներով, և ուր ասուած է թէ Ամերիկան մտադիր է Ֆիլիպինցիներին տալ ինքնավարութիւն, բայց որ դորա համար Ֆիլիպինցիք պէտք է կադաբեալ պէս պատրաստ լինեն, Նախ քան Ամեր. Միացեալ ստատները կարող կը լինեն բառնալ իրենցից աչն պատասխանաւորութիւնը: որ նոքա վերջինն ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև՝ Ֆիլիպեան կղզիներում հաստատ կառավարութիւն մտցնելու խոստումով: Ինքնավարութիւնը ենթարկած կը լինի Միացեալ ստատների կոնտրոլին ու հովանաւորութեան, առանց բռնակալութեան ու վրէժխնդրութեան որ և է միտումն, ալդ պարծառով Ֆիլիպցիք հլ աւիրում են վար դնել գէնքը և հպարակել աչն կառավարութեան, որը նոքա ազատեց իւպանական լուծից:

† **ՄԵՐԵԷՄ-ԳՈՒԼԻ,** Յարութիւն, վախճանեց Կ. Պոլսում մարտի սկիզբը. եղաւ 1876—1889 թ. արենապետ Տաճկա-Հայոց ազգային ժողովի. (ալդ պաշտօնի մէջ չաջորդեցին իրար՝ Օրեան, Սերվիչէն, Ապրօ և Ստեփան փաշա, իսկ Մերեէմ Գուլիից չեղող՝ դոքտ. Թիրեաքեան). իւր պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը կապած էր պատրիարքական ընդդիմութեան, Կաթողիկոսական խնդրի, Երուսաղեմի վանքի պարտքի, ներքին կանոնադրի և ալ կարեոր խնդիրների հետ. չաչոնի ատենաբան էր, պաղարիւն և հաստատամիտ. արեստով փաստաբան: Եղաւ Նախ Պերալի թաղական խորհրդի անդամ մինչև 1895 թ., իսկ վերջին տարիներս շարունակեց միաչն Շիչլիի ազգ. գերեզմանարան մարականարութեան վաղուցալ պաշտօնը:

† **ԷՐԿՄԱՆ,** Էմիլ—որը միասին հանգուցեալ Շապրիանի հետ (Էրկման-Շապրիան) գրել է հանրածանօթ չափ ժողովրդական Ֆրանսիալումս վիպական գործեր՝ վախճանեց ներկալ մարտին: Որքան գիտենք, Էրկման և Շապրիան միասին մշակում էին գրելու նիւթը, որից չեղող Էրկմանը գրում էր, իսկ Շապրիանը քննում ձեռագիրը և իւր նկատողութիւններն անում. ապա գիրքը տպւում էր:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՆԵՐ

(Ուր թւական չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ.—Քասա. վէպ. Բաքու, տպ. Արօր. 1 ռ. 50 կոպէկ:
- 2) ԳՕՍԵԱՆ, հ. Յակոբ վ., ի Մխիթար. ուխտէն.—Հալք ի Զմիւռնիա և ի չրջակայս.—Հատ. Ա.—Զմիւռնիա և Հալք. հեղագոյութիւն արձանագրութեանց և լիշարակարանաց. 53 պարկերով:—Հատոր Բ.—Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն և Հալք. հեղագոյութիւն արձանագրութեանց և լիշարակարանաց. 15 պարկերով: Վիեննա, Մխիթարեան տպարան: Գին առաջին հատորի 5 ֆր., երկրորդ հատորինը ֆր. 2—50.:
- 3) ՄՍԵՐԵԱՆՅ, Լևոն.—Հալերէն բարբառախօսութիւն. ներածական ճառ. խօսւած Ս. Պետրբուրգի կայս. համալսարանին մէջ, թարգմ. ի ռուսերէ, հ. Գաբրիէլ վ. Մէնէվիչեան. Վիեննա, Մխիթարեան տպար., 50 սանդիւմ:
- 4) ՀԵՂԻՆԱԿ?—Զեստիկալի առաջին աղօթքը. մանկական զրուց. թարգ. Պերճ Պաօշեանցի: Հրատ. Թ. Հ. Հր. ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանի. 20 կոպէկ:
- 5) ԳԱՐԱԳԱՇ, Սմբատ Մ.—Քաղցած փեսաները և Գէօրարչինի բալան. (մի գլիճ Շամախոյ կեանքից): Հրատ. Գր. Յ. Շահբազեանի, Բաքու 1898, տպ. Ա. Ղազարեան. 10 կոպէկ:
- 6) ԳՈՐԲՈՒՆՈՎ-ԿՈՍԱԳՈՎ, Ի.—Տարապետների ծառայ Ռոսը (մի
- 7) ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ, Յարութիւն քահ.—Աղա Սուրբ Սարգիսը և Մալաք տառի հաւատը. (գիւղական կեանքից). Թիֆլ., տպ. Շարաձէ. 15 կոպ.
- 8) ԼԻՆԴԱՈՒ, Ռուդոլֆ.—Կորած բարեկամը զրքոյց-
կի մէջ: Թ. Վ. Վարարչապատ, տպ. Մալր Աթոռի Ս. Էջմիածնի. 15 կոպէկ:
- 9) ՍԿՈՏՏ, Վալտեր, աղապ. թարգմանութեամբ բնագրից Յ. Զ. Միրզայեանցի.—Կղզիների լորդը. Հր. Թիֆլ. Հ. Հր. ընկ., Թիֆլիս, տպ. Ռօդին., 1 ռուբլի: —
- 10) ՊԵՌՇԵԱՆՅ, Պերճ.—Նշիղի Մկրտչեանց տունը. («Աղբիւր») մատենադարան 1899 թ.): Հրատ. Աղբիւր-Տարազի.
- 11) ԱՏՐՊԵՏ.—Թուղումբալիներ. (պարկեր). Նոր Նախիջևան տպ. եղբ. Աւագեանների. 10 կոպ.
- 12) ԿԱՐՄԷՆ ՍԻԼԻԱ.—Մալրական Սէր. Ս. Պետրբ., տպ. «Труды»-ի 2 կ.:
- 13) ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.—I. Հայ բոշաների վրաններում (հատւած).—II. Առիւծի մահը (զրուց).—Աղբիւր-Տարազի հրատարակութիւն. Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանց. (պրեմիա բաժնորդներին):

- 14) ԶԷԼԻՆՍԿԻ, Ստեփանոս.— Պարասոք. րասը նկարով:
- 15) Նոյն.— Գեղեցիկուն: 2-րդ րոպագրութիւն. փոփոխւած և լրացրած. նկարներով:
- 16) Նոյն.— Զորի:
- 17) Նոյն.— Հաւ. 13 նկարով 1898.
(Զորս բրոշխները րաւած են Թիֆլիս, Մն. Մարտիրոսեանի րաւար., ցրւում են ձրիարար:
- 18) ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, Յովհաննէս.— Անբաղղ վաճառականներ. Կրակ, և ալլն: Աղբիւրի մարեւադարան 1899.— րա. Կ. Մարտիրոսեանցի. (պրեմիա):
- 19) ПАНТЮХОВЪ, И. И., Вліяніе маляріи на колонизацію Кавказа; съ картою распространённости маляріи, Тифлисъ. 1898 գինը?
- 20) НЕЙМАНЪ, Магда.— Армяне. Краткій очеркъ ихъ исторіи и современнаго положенія. С. Петербургъ, тип. Эрлихъ. գինը?—
- 21) БАБАИЕФФ (Babaian), Awétik, d.—r.— Les sources minérales de Tiflis. Publication des Archives générales d'hydrologie.—Paris, Soc. d'édition scientif.—

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՍԱՐԿՂ:

Պարիզ. Պր. Զոպանեան: Սրացանք և զրկեցինք Ձեզ պ. Գ. Մխրթանեանի մեզ լանձնած 5 ո. որպէս բաժնեգին Անահիտ'ի:

Թեհրան: Պր. Գ. Պապեան: Հինգ բաժնեգինի համար բանքալին չէքը սրացանք:

Բաղխանի: Բժ. Ս. Սարգսեանց: Ձեր նւէրով Պարիզի ուսանողական մի շրջանին զրկւած Մուրճ № 1-ը աչնդեղի պոսորաորունը մեզ եր զրկեց. հասցէն ուրեմն ճիշդ չէ: Մի օրինակ Մուրճը մնում է Ձեր կարգադրութեան րակ:

Պետերբուրգ: Պր. Բր. Բաշինջաղեան: Ձեզ հասանելիք Մուրճի անցեալ րարւալ համարները, պ. Գ. Բաշինջաղեանի րւած հասցէով զրկեցին Սղնախ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ:

Շանթի «Դարձ» վէպում, Մուրճ 1898, № 10—11 և 12:

էջ		սխալ	աղիւթ
1373	վերէն 11	րուն	չէնք
1378	» 9	թեքի	թէչի
1379	վարէն 9	րդան	րդուն
1381	» 10	վանքէն	վանքին
1384	» 1	բաղմութեանը	բաղմութեանը
1389	վերէն 14	եչալ	եչալ
1391	» 4	բայց	բայց

»	»	»	հեռուէն	հեռուէն
1397	վարէն	13/14	նըստած	նըստակեաց
1401	վերէն	3	որ	ու
»	»	18	ուժերին	ուժերին
1654	»	5	երբ	եթէ
1656	վարէն	2	հսկալ ձեռքին	հսկալ, բայց Գողթող ձեռքին
»	»	1	որուն	էս այդ Գողթ
»	վերէն	3	ԼԱ.	ԺԱ.
1680	»	3	լեցեր	լեցուցեր

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԽ

ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒԹԻՒՆԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԿ ՀԱՏՈՐ

(Գինն է ՄԷԿ ուղղի)

Հեղինակի հասցեն՝ Москва, Садовая-Каретный, Мебл. КОМН. Ивановой, № 10.

Կարելի է գիմել նաև Մուրճի խմբագրութեանը:

Տպագրութեան համար պատրաստում է և մինչև առաջիկայ Մայիս չոյս կը տեսնի ՌՈՒՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ խորագրով մեր աշխատութեան առաջին զրբոյլը, որի մէջ ղետեղած կը լինեն բացառապէս ՊՈՒՇԿԻՆԻ բանաստեղծութիւնները:

Ա. Արաւսիսեանցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

ՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հին եգիպտական, փիւնիկական և ասորական գրութիւններով և Արեւելքի հին պետութիւնների բարաւզով:

281 երես, յառաջաբան եւ նիւթերի ցանկ

Խաւած է 800 օրինակ, փայլուն լւղլի վերայ

Գինն է ճանապարհածախսով միասին 1 ռուբլի

Պէտք է գիմել Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, Լուսնամարանների անուամ է 20% զիջում:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԵԳՐԻՑ

	Բ. Կ.
1. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1 —
2. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂՂԼԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. գործարանների հիւանդութիւնները»	— 05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1 —
4. ԼԵՕ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ)	— 50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒԴԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ»	— 40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐԳԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»	— 60
7. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վէպ	1 20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բոշան. կեանքից	— 15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը	— 50
0. , , , , բ. մասը	— 75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵԻ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.)	— 15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. — «ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	— 03
13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	— 03
14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	— 03
15. , , «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	— 03
16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	— 03
17. , , «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	— 03
18. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	— 15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՖՆԵՐԸ»	— 10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ»	— 10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	— 15
22. ՎՐՈՅՐ, Մ. — «ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	— 2

23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. . . — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» (*չրամա*). . . — 50
25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵ.—«ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԻՉ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԽԱՆԱՆՔԻ» 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱՁ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ» — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», *յառաջաբանով*
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱՁԵԱՆ, ԴԵՌԳ.—«ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսիայում — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍՍՐԴ.—«ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
 ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
32. ՓԱՓԱՁԵԱՆ, Վ.—«ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (*պատ-
 կերներ*) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.—ՇՈԹԱ ՌՈՒՍԹԱԻԵԼՈՒ «ԸՆՁԵՆԱ-
 ԻՈՐԸ» *արձակ պատմած, Կենսադրութիւնով* . . . — 15
34. ՇԱՆԹ.—«ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ», *վէպ*. — 50
35. , «ԵՐԱՁ ՕՐԵՐ» — 40
36. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.—«ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» — 25
37. ՋԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՍ ԲԺ.—«ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱ-
 ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ» — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.—«ՆՈՐԵԿ» (*վէպ*) — 70
39. ՓԱՓԱՁԵԱՆՅ, Վ.—«ԱՆՅԱԳԸ» — 15
40. ՇԱՆԹ.—«ՎԵՐԺԻՆ» (*վէպ*) — 60
41. ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԵ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹ-
 ԻԱԾՆԵՐ» — 40
42. ՆԻԿ. ՄԱՐՐ.—«ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
 ՄԱՍԻՆ ԱՆՅԵԱԼՈՒՄ» — 20
43. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.—«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ» — 20
44. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ» *և*
վէպ 1 —
45. ՇԱՆԹ.—«ԴԱՐՁ» — 40

ԱԶԴԱՅԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

1899

Բաժանորդագրութիւնը

ԲԱՅԻԱԾ Է

Երկու գրքի բաժանորդագինն է 3 ռուբլի

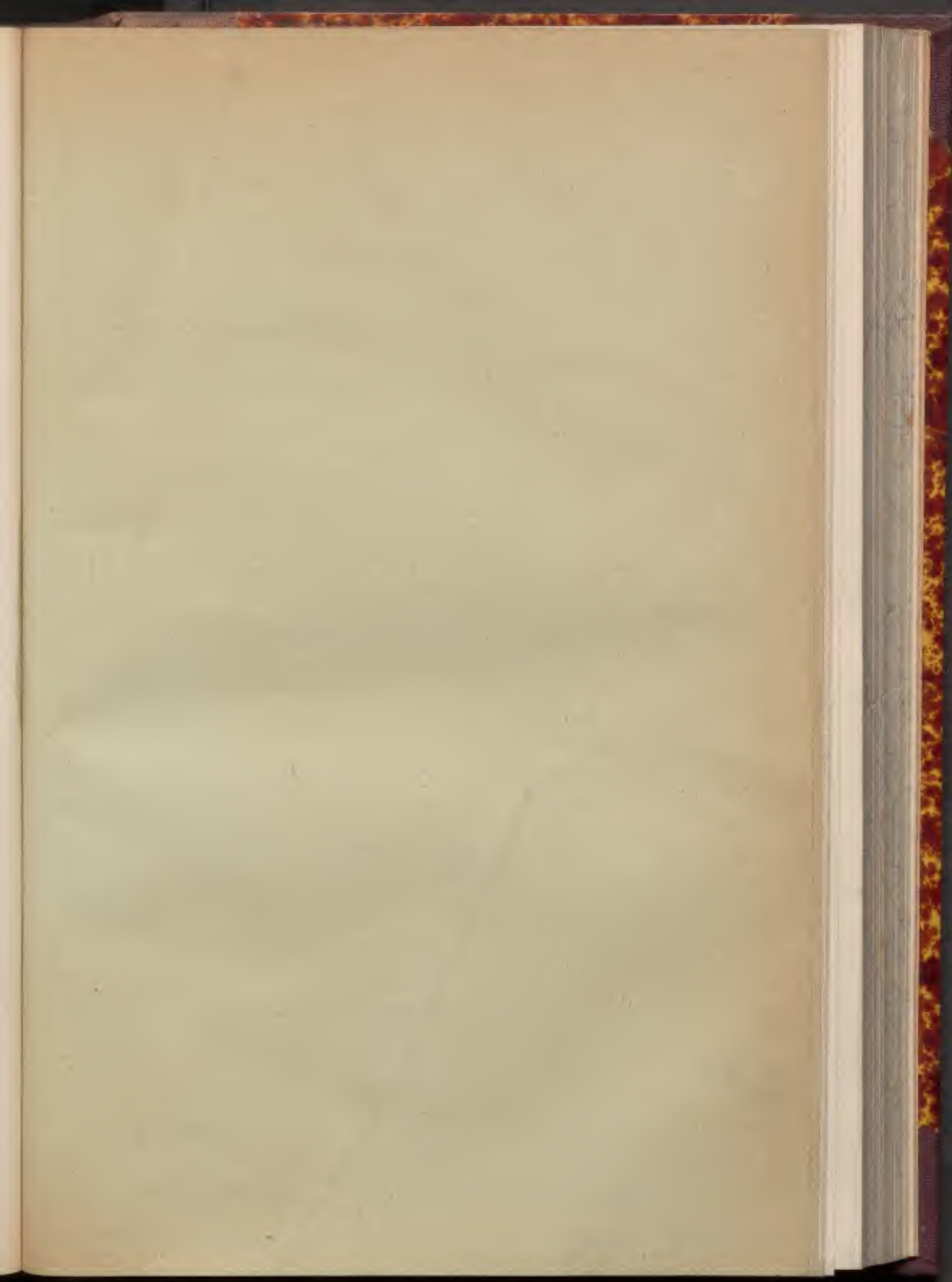
Դիմել՝ Е. Лалаянъ. Семинарія Нерсисянъ. Тифлисъ.

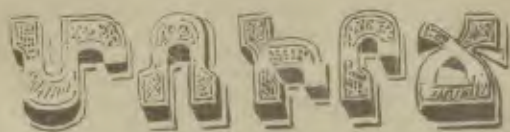
Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ամսագիր գրական, քանասիրական, պատմական, կրթական եւ
գիտական

1899 թ. — 57-երորդ տարի:

Տարեկան գինն է 10 Ֆրանկ = 4 ռուբլի = 2 դոլլար, կանխիկ
վճարելի:Հասցէ. Въ Италію. Rédaction de la revue Bazmaver
St Lazare. Venise (Italie).

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ,

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1899 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Ս Կ Ս Ի Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կա՛մ 30 ֆրանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքնե-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРШЪ“.
Արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.

ԲԱԳԻՈՒՄ կարելի է գրել նաև պ. Ֆրիդրիխ Մարգանեանի մոտ: